
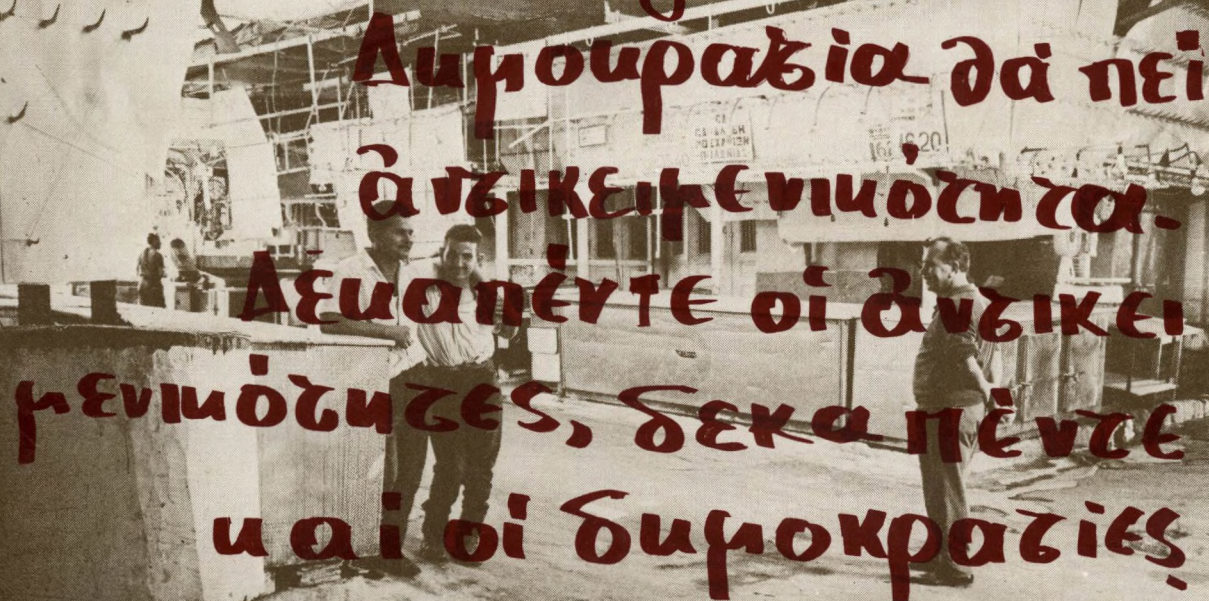

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Δημοκρατία δὲ πεί
νὰ μὴ βέδιορίζουν
ἑηείδῃ εἶβαι δμοὸς τοὺς,
Δημοκρατία δὲ

πεί νὰ βέδιορίζουν ἀλλιῶς.

Δημοκρατία δὲ πεί
ἀντικειμενιόζηται.
Δεκαπέντε οἱ ἀντικει
μενιόζητες, δεκαπέντε
καὶ οἱ δημοκρατίες

ο πολίτης

Μηνιαία επιθεώρηση
Κέκροπος 2, Αθήνα 119, τηλ. 323.96.45
τεύχ. 56, Δεκέμβριος 1982, τιμή τεύχους 120 δρχ.

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μαριάννα Δήτσα, Άγγελος Έλεφάντης, Κώστας Ζουράρης, Μάκης Καθουριάρης,
Γιώργος Καρράς, Λεωνίδα Λουλούδη, Άριστείδης Μπαλτάς
Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Άννα Φραγκουδάκη

Φωτογραφία του εξωφύλλου, Στέλιου Σκοπελίτη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πέτρου Πιζάνια	Βοήθεια!!! Οί μικρομεσαίοι
Λοιπού πολίτη	Άγγλία - Έλλάς - Πολυτεχνείο
Μιχάλη Παπαγιαννάκη	Λιτότητα: τά πρώτα μέτρα δέν θά είναι τά τελευταία
Λεωνίδα Λουλούδη	Μέ σημαδεμένα χαρτιά
Γιώργου Καρρά	Ή κάθοδος τών μορίων
Έφης Άβδελά	Περί βιασμών
Βάσως Κιζήλου	Άρχιτεκτονικά καλλιστεία
Άριστείδη Μπαλτά	Περί τής καταγωγής τών όπών
Γιώργου Πάσχου	Δικομματισμός καί λειτουργία του πολιτεύματος
Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου ...	Προίκα ή περι του θηρευτικού βίου τών Νεοελλήνων, Β' μέρος
Α. Β. Παλαιού	Μερικά προβλήματα τής λενινιστικής θεωρίας του Ιμπεριαλισμού

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Βασίλη Κάφα
 Συνοπτική Ίστορία Μαθηματικών του Dirk Struik || Ζήση Σαρίκα | Οί ιδεολογίες άπό τό '68 μέχρι σήμερα του Lucio Coletti |

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ - ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ - ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ - ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΕΥΧΩΝ 1981-1982

Μιά χρήσιμη προσφορά

Έστω καί κατόπιν εορτής καλό θά ήταν νά προσφέρετε στους φίλους σας ένα χρήσιμο γιά όλους μας δώρο.

ΜΙΑ ΣΕΙΡΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

Τεύχος 1 έως 56, τό περιοδικό άπό τό 1976 έως τό 1982.

Μόνο μέ 3.000 δρχ.

Μπορείτε νά παραγγείλετε τή σειρά στά βιβλιοπωλεία ή κατευθείαν στά γραφεία του περιοδικού.

Έκδότης Νίκος Πολίτης, Βορρά 9, Άγία Παρασκευή • Ίδιοκτησία «Σ. Δελέγκας καί Σία ΟΕ» • Διευθυντής Άγγελος Έλεφάντης • Φωτοστοιχειοθεσία, Φωτοκτύταρο ΕΠΕ, Ύμηττου 219, τηλ. 751.63.33 • Άναπαραγωγή φίλμς Α. Καλέμης, Σόλωνος 116, τηλ. 362.43.26 • Έκτύπωση Χρονόπουλος, Βασ. Παύλου 26 Λυκόβρυση, τηλ. 281.05.55 •

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Βοήθεια!!! οί μικρομεσαίοι

Στις 15.12.82, σέ κύριο άρθρο της, ή *Καθημερινή* μάς προειδοποιεί διτι τό φορολογικό σύστημα είναι «έθνικός κίνδυνος» διότι προκαλεί τήν εισοδηματική κατάρρευση τών μισθωτών, προφανώς τών μεσαίων και τών ανώτερων μισθολογικών βαθμίδων στους οποίους ανήκει τό μεγαλύτερο μέρος τής «άξιοκρατική ή θνυούσης τάξεως». Αύτοί οί φορείς τής ποιότητας του πολιτισμού μας τείνουν νά αντικατασταθούν από τούς κάθε λογής μικρομεσαίους (ύδραυλικούς, άγρότες, μικρεμπόρους και άλλους πολλούς) πού ως «έκφυλιστικό φαινόμενο» μπορεί νά μεταβάλλουν τήν κοινωνία μας σέ μιά «άμορφη, έξαχρειωμένη και μικρο-ωφελμιστική μάζα». Δηλαδή επίκειται μιά πολιτισμική κατάρρευση άφου μειώνεται ραγδαία τό εισόδημα τής πολιτισμένης ύπαλληλίας (τί οικονομισμός!).

Όμως, πόσο πολιτισμένη είναι αύτή ή ύπαλληλία; Έχοντας μιά σταθερή ύλική βάση, τό μισθό, πού συντίθεται από δεκάδες έπιδόματα, τριετίες, πενταετίες, δεκαετίες τών τριετιών, έκτακτες παροχές και συμμετοχή σέ κάποια περιορισμένη έστω έξουσία σέ βάρος τών πολιτών, έξορμά, από τήν καθιστική άπασχόλησή της (στήν κυριολεξία, άναπαυτική), πρós πολυθεσίες, συμβούλια, δεύτερη και τρίτη μικροάπασχόληση, οικόπεδα και συνεταιρισμούς, προίκες, άστικά άκίνητα, δάνεια διευκόλυνσης, έφ' άπαξ και άλλα άνομολόγητα, γιά νά στηρίξει τόν πολιτισμό μας. Καί οί προαγωγές τρέχουν, και τά έπιδόματα ρέουν, και ή άγροτική ιδιοκτησία του παππού κομματάρχη παίρνει συνεχώς άξια. Καθήμενοι καθηγητές, διεθυντές, τμηματάρχες, έπώνυμη και κυρίως άώνυμη μάζα, караδοκούν γιά τή διαφύλαξη και τήν αύξηση τών μεικτών εισοδημάτων τους, και τά θεωρούν αυτονόητα, άντάξια τών άξιών τών όποιών είναι οί φορείς: από τό τριάρι στό έξάρι (μέ άρχαιοπρεπή κολονάκια), από τήν ήμερήσια έκδρομή στό ύπαιθρο στήν έξοχική κατοικία, από τό FIAT στή BMW. Αύτές είναι οί βασικές τους επιδιώξεις. Καί μόλις ένιωσαν τό Φ.Α.Π. νά πλησιάζει ξεσηκώθηκαν, μόλις διπλασιάστηκε ο φόρος τών αυτοκινήτων έκαναν πορεία μέ πλερέζες. Αισθάνθηκαν νά χάνουν ο,τι προσφιλέστερο διαθέτουν, τά μεικτά τους εισοδήματα. Όστόσο, είναι άλήθεια διτι ή κοινωνία μας τούς χρωστάει ιστορικά τή στήριξη, τή μαζική διάδοση και καθιέρωση τής βασικότερης πολιτισμικής άξιας πού διαθέτει: τής ιδέας του άτομικού κέρδους. Όμως ή ίδια άξια δέν είναι αύτή πού δραστηριοποιεί τή «μικρο-ωφελμιστική μάζα» τών μικρομεσαίων; Αν ύπάρχει κίνδυνος νά μεταβάλλουν τήν κοινωνία μας σέ «άμορφη» και «έξαχρειωμένη», τότε φταίει αύτή ή ίδια ή άξια, αύτή ή τερατώδης κινητήρια δύναμη, πού τόσο οί φθίνοντες μικρομεσαίοι όσο και οί ανατέλλοντες τή θεοποιούν, διατηρώντας ως κύρια κοινωνική σχέση τήν έκμετάλλευση τής δουλειάς τρίτων. Ό πολιτισμός τών παλαιών είναι τά πατροπαράδοτα έλληνοχριστιανικά εισοδήματα, τών καινούριων άπλώς ή συσσώρευση του κεφαλαίου τους. Αύτή είναι ή βασική πολιτισμική διαφορά μεταξύ τους. Οί φθίνοντες πάνε καλά και οί ανατέλλοντες άκόμη καλύτερα. (Και άς φωνάζει ο *Ριζοσπάστης* κάθε μέρα γιά τίς οικονομικές δυσκολίες τών μικρών από τήν επίθεση τών μονοπωλίων, ντόπιων και ξένων. Είναι φανερό πλέον διτι οί συντάκτες του *Ριζοσπάστη* δέν παρακολουθούν μέ άρκετή προσοχή τά άπλά μαθήματα πολιτικής οικονομίας από τήν τηλεόραση.)

Τό άρθρο τής *Καθημερινής* μέ μιά σιωπή του μάς δημιουργεί μιά άπορία: ποιοί παράγουν τό προϊόν πού τροφοδοτεί τόσο τούς μισθούς τών τριτογενών μικρομεσαίων όσο και τό κάθε είδους έμπορικό κέρδος και τήν κεφαλαιουχική συσσώρευση; Φυσικά όχι οί βιομηχανοί, οί έμποροι ή οί έφοπλιστές, μιά φύχτα άνθρωποι είναι. Οί «τριτογενείς» είναι γνωστό διτι δέν έχουν σχέση μέ καμιά παραγωγή, άπλώς εισπράττουν. Οί κάθε είδους παραγωγικοί μικρομεσαίοι και οί άγρότες συμμετέχουν έλάχιστα στή φορολογία, όπως άλλωστε μάς πληροφορεί τό ίδιο άρθρο, και άρκετά στή δανειοληψία. Συνεπώς μάς άπομένει ή μεγάλη σιωπή, οί βιομηχανικοί εργάτες και οί διάφοροι παραγωγικοί μικροϋπάλληλοι. Αύτοί καλούνται μέ τά κάθε λογής μέτρα, και από διαφορετικής πολιτικής άπόχρωσης κυβερνήσεις και κόμματα, χρόνια τώρα, νά αύξη-

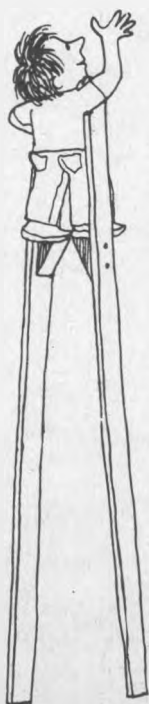
Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

σουν την παραγωγή της υπεραξίας, ώστε να γίνουν ανταγωνιστικά τά ίδια τά κεφάλαια και όχι μόνο τά προϊόντα. Περί ανάπτυξης ο λόγος. Δηλαδή της ανάπτυξης του καπιταλισμού, άσχετα αν κρύβεται κάτω από την άοριστία της εθνικής οικονομίας: ή μείωση της φορολογίας των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, που εξαγγέλθηκε πρόσφατα (*Καθημερινή*, 17.12.82), συμπληρώνει απλώς τη μειωμένη φορολογία ή την πλήρη απαλλαγή των μεγάλων. Τό πάγωμα των μισθών και ήμερομισθίων, μέ την παράλληλη αύξηση της ανεργίας, ή ουσιαστικά ελεύθερη διαμόρφωση των τιμών, έχουν δηλωμένο άλλωστε και από την κυβέρνηση, τη μείωση του κόστους της παραγωγής, δηλαδή την αύξηση των κερδών αυτών των κεφαλαιούχων που ή κυβέρνηση παλαιότερα δήλωσε ότι δέν είναι ή κυρίαρχη τάξη, των βιομηχάνων. Καί για του λόγου τό αλήθες, οί βιομήχανοι δήλωσαν ότι θεωρούν «ρεαλιστική» την εισοδηματική πολιτική και ακόμη υποστηρίζουν ότι «υπάρχει θέμα ύποτιμής της δραχμής» (*Καθημερινή*, 17.12.82). Φυσικά, αφού απαιτείται έντατική συσσώρευση κεφαλαίων. Στο ίδιο άλλωστε φύλλο μαθαίνουμε ότι αυξήθηκε τό μετοχικό κεφάλαιο της Τράπεζας Κρήτης. Λίγο καιρό πριν, της Έμπορικής Τράπεζας. Καρικατούρα της επιθετικής πολιτικής του κεφαλαίου για την έντατικοποίηση της συσσώρευσης, οί τρεις ληστές των βορείων προαστίων: ήθελαν, λείει, να κάνουν κάποια επίχειρηση, οί άχρηστοί, μέ τά λεφτά που θά μάζευαν. (Θυμήθηκε κανείς την *Όπερα της πεντάρας*;))

Η λογική του άτομικού κέρδους και της έκμετάλλευσης άκολουθεί τη φυσική της εξέλιξη. Προς τί λοιπόν ο φόβος για πιθανή πολιτισμική κατάρρευση; Τό «έκπολιτιστικό» ροκάνισμα του συνολικού υπερπροϊόντος από «τά τραωτικά του κρατικού προϋπολογισμού» θά συνεχιστεί, όμως μέ κάποιους περιορισμούς προς όφελος των ποικιλώνυμων κεφαλαιούχων. Η εργατική τάξη νά 'ναι καλά (άν και μέ τό Ι.Κ.Α. λίγο δύσκολο). Έλληνικό, ελληνικότατο είναι τό κεφάλαιο, και μάλιστα σέ μεγάλο ποσοτό μικρομεσαίο. (Άκούει άραγε ή τριμελής του Κ.Κ.Ε. έσωτ.;)

Τά συγκεκριμένα και πραγματικά προβλήματα της οικονομικής κρίσης, όπως πάντα, καλείται νά τά έπωμιστεί συνολικά ή εργατική τάξη κάτω από την έκδιαστική και σκληρότατη ύπενθύμιση της ανεργίας. Όπως πάντα. Άνθρωπάκια, προνομιοϋχα και μή, από όλες τις γωνίες της κοινωνίας μας ξεχύνονται πάνω στό σώμα του Γκιούλιβερ, όσο κοιμάται, για νά τον δέσουν μέ τά χιλιάδες νήματα της οικονομικής ανάγκης και της πολιτικής εξάρτησης. Όταν αυτός, γίγαντας μπροστά στους νάνους, αρχίσει νά άντιτίκεται, τότε θά ξεκινήσει ή μεγάλη συζήτηση για τον πολιτισμό. Μέχρι τότε τό μόνο που μπορούμε είναι νά ψελλίζουμε θεωρητικά.

Πέτρος Πιζάνιας

Μέ σημαδεμένα χαρτιά

Δέν ξέρει πιά κανείς αν θά πρέπει απ' αυτή την κυβέρνηση νά απαιτεί περισσότερη ή λιγότερη ενημέρωση. Κι αυτό γιατί ή άπογοήτευση, μετά από κάθε άπόπειρα διευκρίνησης της πολιτικής της, είναι πολύ μεγαλύτερη από τις έλπίδες που δημιουργεί ή εξαγγελία της. Έλπίδες ότι, όσο μέχρι σήμερα έχουν συμβεί σ' αυτό τον τομέα, δέν άπηχούν την κυβερνητική φιλοσοφία για την αναγκαιότητα άντικειμενικότητας και φερεγγυότητας των κρατικών μέσων ενημέρωσης, αλλά την προσωρινή άδυναμία της νά επιβάλλει τις δικές της άπόψεις σ' έναν οργανισμό έθισμένο σ' άντίθετες κατευθύνσεις. Όταν όμως χονδροειδή ψεύδη, προκατασκευασμένοι διάλογοι και δουλοπρεπείς έπίδαψι-

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

λεύσεις προς την εξουσία έντεινονται και ένθαρρύνονται καθημερινά, μόνο άφελείς ή οπαδοί μπορούν να διατηρούν έλπίδες ακόμη ότι οι κ.κ. Βασιλικός και Καμπανέλλης διαφέρουν εις τά ραδιοτηλεοπτικά τους ήθη, από τούς κ.κ. Χόνδρο και Στεφανάκη, για παράδειγμα, πού τόσο μάς ταλαιπώρησαν την περασμένη όκταετία.

Νέα έπιβεβαίωση αυτών των θλιδερών διαπιστώσεων ή τελευταία συζήτηση για τό νέφος στην έκπομπή «Μ' άνοιχτά χαρτιά» (ΕΡΤ-1, 17.12.82) μέ συμμετοχή του 'Υπουργού Χωροταξίας και Περιβάλλοντος κ. Τρίτση και των υπεύθυνων του προγράμματος έλέγχου της ρύπανσης κ.κ. Δ. Σκιώτη και Ε. Βαλλιάντζα. Θά έπρεπε να προσθέσω και τή συμμετοχή τηλεθεατών, αλλά τίποτε δέν θά απέδιδε λιγότερο την πραγματικότητα άπ' αυτή τή συμπλήρωση. Παράδειγμα, ό «πολίτης κατά του νέφους» Δ. Σκάλος, γνωστός για τίς έξοχες κριτικές διαφημίσεων στο περιοδικό «'Αντί» παλιότερα, αλλά και για τήν έπιτυχή προεκλογική μουσική συγκέντρωση διαμαρτυρίας κατά του νέφους. 'Ο Δ. Σκάλος γνώριζε τό πρόβλημα σε βάθος και θά μπορούσε θαυμάσια να διαλεχθεί μέ τόν ύπουργό και τούς συνεργάτες του έτσι ώστε και οι τηλεθεατές να ένημερωθούν ουσιαστικά, αλλά και τό αίτημα του δημοκρατικού διαλόγου ανάμεσα σ' άρχοντες και άρχομένους να πληρωθεί ίκανοποιητικά. 'Αντ' αυτών ή ΕΡΤ και οι εκπρόσωποι του ΥΧΟΠ έπέλεξαν έναν τύπο διαλόγου πού ανάγκασε τόν Δ. Σκάλο μέ τή σειρά του να περιοριστεί σε μία δήλωση διαμαρτυρίας και ουσιαστικής άποχής του από τή συζήτηση. Κι είχε δίκιο. Στο δίλεπτο πού του παραχωρήθηκε ή θά 'πρεπε να συχαρεί τόν ύπουργό για τήν πολιτική του ή να τόν άποδοκιμάσει. Προτίμησε να διαμαρτυρηθεί για τή διαδικασία χωρίς φοβάμαι, να πείσει τούς τηλεθεατές πού έτσι κι άλλιώς άρκετά χρόνια τώρα έχουν έθιστεί σε ύπουργικούς μονόλογους μπροστά σε άρχάριους ή ύπο(ίδιο)τελείς δημοσιογράφους. 'Από κει κι ύστερα, φαντάζομαι, θά ταλαιπωρήθηκε ιδιαίτερα ακούγοντας σιωπηλός τόν ύπουργό και τούς συνεργάτες του να έπαίρονται άνερευθρίαστα για όσα, τουλάχιστον τά τρία τέταρτα των κατοίκων του λεκανοπεδίου, τούς καταμαρτυρούν καθημερινά. 'Η ευγένεια όμως σκλαδώνει όπως και ή πολιτική άφέλεια, θά μου έπιτρέψει να προσθέσω ό φίλος Διονύσιος. Μετά τή δίλεπτη ένστασή του, τό λόγο είχε ό ύπουργός συνεπικουρούμενος από τό Βίκτωρα Νέτα, συντονιστή, προπαγανδιστή, πρασινοφρουρό των «έλευθερων συζητήσεων» τής ΕΡΤ. Λόγος παμφάγος, αυτάρεσκος, ταυτιστικός και επί της ουσίας άδέξιος, παραπλανητικός και άσυνάρτητος. 'Αλλά τί σημασία έχει. Οι έναπομεινάντες «συζητητές» άνήσυχτοι ποδηλάτες, εύπρεπείς δικηγόροι, τραμπούκοι παρκιντζήδες, άγανακτισμένοι πολίτες τής παλιάς τάξης πραγμάτων και κολακευμένες οίκοκυρές, κόπηκαν και ράφτηκαν στά μέτρα τής Τρίτσιας εύγλωττίας μέ τούς συμπαθείς κάποτε, αλλά ένκνευριστικούς πλέον, νεολογισμούς «έχει μπει σε κίνηση ή ύποδομή...».

Δέν άξιζουν ίσως περισσότερης μνείας όσα ειπώθηκαν για τά «μέτρα πού έχουν δρομολογηθεί», κατά τήν κ. Βαλλιάντζα. 'Όσοι άναπνέουν ακόμη και σκέφτονται γνωρίζουν. Δυό μόνο παρατηρήσεις θά ήθελα να κάνω γενικότερου ένδιαφέροντος. 'Η πρώτη άφορά τό ζήτημα τής ένήμερωσης και του διαλόγου μέ τό λαό, για τά όποια ό κ. Τρίτσης έκόπτετο στή διάρκεια όλης τής «συζήτησης». Στίς 9 και 10 Δεκεμβρίου διοργανώθηκε από τό Γραφείο 'Αθηνών τής ΕΟΚ σεμινάριο μέ θέμα «Οι έπιπτώσεις τής ένταξης για τήν πολιτική προστασίας του περιβάλλοντος στην 'Ελλάδα». Συμμετείχαν άρκετά στελέχη τής Κοινότητας για τά σχετικά προβλήματα και 'Ελληνες ειδικοί εισηγητές. 'Όπως παρατήρησε ό διοργανωτής του σεμιναρίου, έλαμψε στή διάρκειά του διά τής άπουσίας ή τής «διακριτικής» παρουσίας της, άν και είχε έγκαιρα και έπανειλημμένα προσκληθεί να συμμετάσχει ουσιαστικά, ή 'Ελληνική διοίκηση. 'Ιδιαίτερα τό ΥΧΟΠ. Για τό όποιο όρισμένα από τά συμπεράσματα του σεμιναρίου και ένδιαφέρον είχαν και άναπάντητα έμειναν από τό κατεξοχήν άρμόδιο ύπουργείο για τήν περιβαλλοντολογική πολιτική στην 'Ελλάδα.

Θά αναφέρω δυό άπ' τά συμπεράσματα, όπως ανακοινώθηκαν από τό προεδρείο του συνεδρίου τήν τελευταία μέρα και πολύ λίγο, νομίζω, συμφωνούν μέ όσα ύποστήριξε στον έλληνικό λαό ό κ. Τρίτσης στην τηλεοπτική του εμφάνιση.

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

- Οί σχετικοί νόμοι στην Ελλάδα παρουσιάζουν κενά, αντιφάσεις, ασάφειες, επικαλύψεις και δέν εφαρμόζονται λόγω έλλειψης εθνικών οργάνων έλέγχου.

- Η εφαρμογή τής Κοινοτικής νομοθεσίας για τήν προστασία του περιβάλλοντος καθυστερεί επικίνδυνα στην Ελλάδα, ενώ θά μπορούσε να συμβάλλει αποτελεσματικά στην προστασία του περιβάλλοντος.

Είναί τουλάχιστον απαράδεκτο τόσο αυστηρές διατυπώσεις να διαμορφώνονται από τον τού αρμοδίου ύπουργείου και δύο φορές απαράδεκτο να άγνωσούνται έντελώς από τά κρατικά μέσα ενημέρωσης, που επίσης άπουσίαζαν σ' όλη τή διάρκεια του σεμιναρίου, μέ εξαίρεση τήν έναρκτήρια όμιλία τής Κας Βαλλιάντζα.

Η δεύτερη παρατήρησή μας άφορά τή δήλωση του ύπουργού ότι «βρήκαμε τά όρια τής Νέας Δημοκρατίας απαράδεκτα και τά όρισαμε ύψηλότερα γιατί έμεις επιθυμούμε τήν ευεξία κι όχι μόνο τήν υγεία τών πολιτών». Νά επισημάνουμε καταρχήν ότι σ' όλη τήν επιχειρηματολογία του ύπουργού γίνονται μιά ήθελμένη (;) σύγχυση ανάμεσα σε όρια ασφάλειας και πρότυπα (standards) καθορισμού ποιότητας του περιβάλλοντος. Τά πρώτα άφορούν άπλές τιμές παραμέτρων ρύπανσης για τήν αντιμετώπιση εκτάκτων έπεισοδίων (συναγερμός), τά δεύτερα άποτελούν συνδυασμό και σύνθεση κριτηρίων που όρίζουν ποσοτικά τήν έννοια ποιότητα περιβάλλοντος. Παρόμοια κριτήρια δέν έχουν θεσμοποιηθεί στην Ελλάδα και προφανώς αυτά κυρίως και μακροχρόνιας άφορούν τήν ευεξία τών πολιτών. Οί τιμές ασφάλειας είναι βέβαια σημαντικές, αλλά κυρίως για τήν υγεία τών εύπαθέστερων μελών μιάς κοινότητας (ήλικιωμένοι, άσθενείς, βρέφη κ.τ.λ.). Έπιπλέον, όσον άφορά αυτά τά περίφημα όρια στά όποια τό ΥΧΟΠ είναι αυστηρότερο τών αντίστοιχων ευρωπαϊκών ή άμερικανικών προδιαγραφών, ός ύπενθυμίσουμε μιά διδακτική ιστορία πάλι από τό σεμινάριο τής ΕΟΚ που προαναφέραμε. Ο Cl. Pleinevaux, διευθυντής τής Έπιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων για τό περιβάλλον ό όποιος συμμετείχε στίς διαπραγματεύσεις για τήν ένταξη, άποκάλυψε «έκπληκτος» ότι ενώ οί κοινοτικοί προειδοποίησαν τούς Έλληνες συνομιλητές τους για τά προβλήματα υιοθέτησης τών κοινοτικών κριτηρίων περιβάλλοντος, προτεινοντας μάλιστα μιά περίοδο προσαρμογής, οί τελευταίοι επέμειναν στην άμεση εφαρμογή τους μέ τήν ένταξη. Ούδείς όμως λόγος έκπληξως. Οί Έλληνες διαπραγματευτές γνώριζαν πολύ καλά ότι ή χώρα ούτε θεσμικό πλαίσιο για τήν προστασία του περιβάλλοντος διαθέτει ούτε οργανωτική ύποδομή για τήν μέτρηση και τόν έλεγχο τών παραμέτρων που θά επέτρεπαν τήν τήρηση τών κοινοτικών προδιαγραφών. Πρός τί λοιπόν οί ταιγγουνιές. Η έπάρατος δεξιά γνώριζε ότι ούτε ήθελε ούτε μπορούσε. Αυτοί που προσποιούνται ότι θέλουν και μπορούν είναι οί διάδοχοί της. Γιατί κι αυτοί γνωρίζουν. Για παράδειγμα, όπως ό Η. Εύθυμιόπουλος άνέφερε στο σεμινάριο, ό μοναδικός σταθμός για τή μέτρηση όξειδίων του άζώτου τής Πατησίων «μετράει» ός τίς μιά τό μεσημέρι όταν σχολούν οί χειριστές του. Συνεπώς, ούτε στοιχεία συστηματικά υπάρχουν ούτε ή πυκνότητα και ή λειτουργία τών σταθμών έπιτρέπει όρθολογική διάγνωση του φαινομένου θέσπιση κριτηρίων, μέτρηση και έλεγχο τών παραμέτρων που τά συνθέτουν. Μέ δεδομένο αυτό και αυστηρότερα τών σημερινών όρίων μπορούν να τεθούν, περι όρέξεως...

*Αν λοιπόν ύπάρχει μιά συνέχεια και συνέπεια στην πολιτική του ΥΧΟΠ - γιατί μέχρι και αυτό ύποστήριζε ό κ. Τρίτσης - μέ τίς προεκλογικές διακηρύξεις του ΠΑΣΟΚ, αυτή θά πρέπει να άναζητηθεί στους επικίνδυνους έφησυχασμούς και τήν παραπλανητική ρητορεία που χαρακτηρίζαν και τούς εκπρόσωπους τής προηγούμενης κυβέρνησης. Τό νυν φιλολαϊκό έπιχείρημα άπλώς έπιτείνει τή σύγχυση. Ένώ όμως όλα αυτά δέν έγγυώνται τήν ευεξία τών πολιτών αντίθετα, μετά δεβαιότητα προοιωνίζονται τήν επιδεινούμενη καχεξία τής κυβερνητικής άξιοπιστίας.

Και μιά τελευταία, αλλά όχι άσημαντη - για μένα - άπορία. Για ποιό λόγο ένας σοβαρός άνθρωπος σαν τόν καθηγητή κ. Σκιάτη νομιμοποιεί τά παιχνίδια Τρίτση και Νέτα. Τουλάχιστον τά τηλεοπτικά.

Λεωνίδας Λουλούδης

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἑλλάς-Ἑλλάς-Πολυτεχνεῖο

17 Νοεμβρίου 1982: Πολυτεχνεῖο – ἔπος/ἐπέτειος/ἔπεα πτερόεντα/ἔξουσία ἔμπορος καὶ λαός ἐπαίτης. Πολυτεχνεῖο καὶ ὄχι μόνο: τὴν ἴδια μέρα, στὴ συμ-
πρωτεύουσα, στὰ μουλωχτὰ πρὸς ἱκανοποίηση τῶν ἐνστάσεων, τὸ ἀντιπροσω-
πευτικό μας ποδοσφαιρικό συγκρότημα ἀποδείκνυε πὼς τὸ δαιμόνιο τῆς φυλῆς
παραμένει ἐδάλωτο στὸν ἰμπεριαλιστικό ὀρθολογισμό τῶν ἀπογόνων τοῦ
Τσώρτσιλ. Τὸ 3-0 εἰσπράχθηκε σὰν καταβαράθρωση τῆς «ἐθνικῆς μας περηφά-
νιας» – τ' ὁμολογοῦν οἱ τίτλοι τῶν (πολιτικῶν) ἐφημερίδων. Εὐτυχῶς πού ὁ
Αἰσχύλος πρόλαβε νὰ δραπετεῦσει.

Κι ἂν διώθηκε σὰν ἄγος εἶναι γιατί ἡ προπόνηση ἐξαντλήθηκε σὲ ἀλλεπάλ-
ληλες ἐνέσεις πάθους – καὶ μίσους – σὲ μάζες πού τίς λένε ὀπαδοί. Τὸ δρόμο
τοῦ χάραξε τὸ *ΕΘΝΟΣ* καὶ νὰ μέ τί ὀδοστρωτήρες:

21 Νοεμβρίου 1982: Τίτλος: «Ἐνωμένοι οἱ χούλιγκανς» (ΕΛΕ ἢ ΕΑΔΕ;
Ἴδου ἢ ἀπορία). Καὶ τὰ κείμενα:

- 13 Cannibals: «Θά χρησιμοποιήσουμε πιστόλια»
- Θύρα 7 Ὀλυμπιακοῦ + 13 ΠΑΟ + 21 ΑΕΚ: «Ἐνωμένοι κάτω ἀπὸ τὴν
ἐλληνική σημαία θά τοὺς...»

22 Νοεμβρίου 1982. Τίτλος: «Καὶ μὴ χειρότερα» (αὐτοκριτική);

- Ζούντεξ: «Θά κρατήσουμε ὀμήρους μερικούς Ἕλληλους»
- Σκορπιούς: «Θά εἶμαστε στὸ πλευρὸ τῆς ΝΟΠΟ (Ναζιστικὴ Ὀργάνωση
Παναθηναϊκῶν Ὀπαδῶν) καὶ θά ρουφήξουμε τὸ αἷμα τῶν Ἕλληλων»
- ΟΚΠΟΟ(πωπῶ!): «Ἄν τολμήσουν καὶ βεβηλώσουν ἔστω καὶ ἓνα πετραδάκι
τοῦ ἱεροῦ χώματος θά ἀκρωτηριασθοῦν καὶ θά τοὺς ἀλατίσουμε (βλέπε ΕΣΑ,
ΕΣ-ΕΣ...»)

25 Νοεμβρίου 1982. Τίτλος: «Οἱ Ἕλληνες χούλιγκανς», (ἀποψη οὐδετερότης)

- Red Killers: «Θά τοὺς τσακίσουμε»
- Τρομοκρατικὴ Ὀργάνωση Φιλάθλων ΑΕΚ: «Θά τοὺς κρεμάσουμε»

26 Νοεμβρίου 1982. Τίτλος: «Ναί, ἀλλὰ στὴ ρεβάνς;» Ἄμολήσαμε τὴν κα-
λούμπα κι ὅτι πῆγε νὰ σπάσει τὴ μαζέψαμε ἔντρομοι. Μὲ τ' ἀριστερὸ χέρι τοῦ
διεθνιστῆ («νὰ μὴν πειράξουν τοὺς Ἕλληλους μπροστάρηδες συναδέλφους μας,
πού θά τοὺς ὑποδεχτοῦμε κάτω ἀπὸ τὴν ἐνδοξη ἀγγλικὴ σημαία, γιατί θά...»)
καὶ τὸ δεξιὸ τοῦ φιλόνομου – φιλήσυχου – φιλάθλου («σκέφτηκαν τί θά τραβή-
ξουν στὸ Γουέμπλεϊ;»). Ἄκριτο σοσιαλιστικὸ μπουκῶμα τῶν σελίδων –
ποιὰ κρίση ποιῶ Τύπου;

Ὅμως ὄντως ἄκριτο; Μήπως ἐνδεχόμενη νίκη ἐπὶ τῶν Βρετανῶν θά ὑπολει-
πτόταν σὲ συγκινησιακὸ ἀντίκρουσμα ἀπὸ τὴν ἀναχαίτιση τῶν τουρκικῶν ἀερο-
πλάνων; Ἡ σάμπως οἱ χρυσές μας ἀκοντίστριες νὰ μὴν ἐξευμένισαν γιὰ μιά
τουλάχιστον ὀδομάδα τίς θερμοκρασιακές ἀναστροφές τοῦ λεκανοπεδίου. Τὸ
πρότυπο, ἔτσι κι ἄλλιῶς, ὑφίσταται: οἱ χώρες τοῦ ὑπαρκτοῦ πρωταθλητισμοῦ.

... καὶ θεάματα. Καὶ φανατισμός, γιὰ νὰ ταυτίζονται ὄσοι ξεμείνανε ἀπὸ
ὀράματα. Καὶ φλιπεράκια, πού μᾶλλον θ' ἀργήσει ἢ ἀπαγόρευσὴ τους γιατί
ποῖος ξέρει τί σὸι δαιμόνιοι θά τριβεῖσουν τὰ μυαλά τῶν ἐφήβων δταν ἀπο-
κλειστοῦν οἱ ἐπαφές τους μὲ τοὺς ἔξωγῆινους.

Καὶ ὄχι μόνο τῶν ἐφήβων. Καὶ ὄχι μόνο φοιτητῶν, μαθητῶν καὶ ἀνέργων.
Ἄλλὰ καί: «Πιάστηκαν (μετὰ ἀπὸ τὰ ἐπεισόδια Παναθηναϊκῶν καὶ Ἄεκτζή-
δων σὲ 21-11-82), μὲ τὴν κατηγορία δι πετοῦσαν πέτρες, ἔσπαζαν τζάμια, οἱ:
Ε. Α. 27 ἐτῶν, ἐργάτης, Κ. Γ., 27 ἐτῶν, ἐργάτης, Π. Δ., 27 ἐτῶν, ἰδιωτικός
ὑπάλληλος, Χ. Κ., 28 ἐτῶν, μαθητῆς Τεχνικῆς Σχολῆς, καὶ Ν. Μ., 27 ἐτῶν,
αὐτοκίνητης. Ὁ χούλιγκανισμός δέν εἶναι μονάχα χυμικὸ πρόβλημα, δέν
ἐξαντλεῖται στὴν ἐνστικτολογία, ἔτσι μάλιστα πού παίζεται: μὲ πρωταγωνιστές,
κομπάρσους, προαγωγούς, ταξιθέτες καὶ πρόγραμμα.

Καὶ πὼς νὰ ξεμπερδέψουμε καταδικάζοντας μὲ συνοπτικὴ διαδικασία – στὴ
Βιολογία δταν χρησιμοποιοῦνται ὄλα τὰ σύνεργα τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ μας
πολιτισμοῦ (πατρίς, θρησκεία, Ὀλυμπία) γιὰ νὰ ντυθεῖ ὁ ἀθλητισμός χλαμῦδα

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

καί φέσι καί νά μᾶς βγάλει πολλαπλῶς ἀσπροπρόσωπους, μογιατίζοντας ἔστω «Ἐπειδή», ὅπως ἐπιμένει τό *Βῆμα τῆς Κυριακῆς*, 21-11-82, «θά ἦταν ἄμαρτία νά ἠττηθοῦμε ἀπό τούς Τούρκους στή ρυθμική καί ἐνόργανη γυμναστική γυναικῶν».

Οἱ «ἄμαρτίες» τῶν νονῶν ἐκπαιδεύουν τούς ἀνώνυμους διαδόχους - ἦ: πάλι πλασάρον δραμα.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Σόλωνος 84 - Ἀθήνα
τηλ. 3608180 - 3612092

Κυκλοφοροῦν:

- ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΛΗΝΟΣ: Ἄπαντα, τόμοι Α' + Β'
Ἐκδοτική φροντίδα, εἰσαγωγή, σχόλια
Φ. ΗΛΙΟΥ.
- ΝΙΚΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ: Ἀνάλεκτα νεοελληνικῆς ἱστορίας
καί ἱστοριογραφίας
- ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Ζητήματα Ἱστορίας
- ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ: Τό κράτος, ἡ ἐξουσία, ὁ σοσιαλισμός
- ΚΡΙΣΤΙΝ ΜΠΥΣΙ-ΓΚΛΥΚΕΜΑΝ: Ὁ Γκράμσι καί τό κράτος
- ΕΒΔΟΜΑΔΑ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ: Ἡ κρίση τοῦ καπιταλισμοῦ
- ΝΙΚΟΣ ΚΡΑΝΙΔΙΩΤΗΣ: Οἱ διεθνεῖς διαστάσεις τοῦ Κυπριακοῦ
- ΝΑΝΟΣ ΒΑΛΛΑΡΙΤΗΣ: Μερικές γυναῖκες
- ΤΑΤΙΑΝΑ ΓΚΡΙΤΣΗ-ΜΙΛΛΙΕΣ: Ἀναδρομές
- ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ: 4 Μαζινό
- ΘΑΝΑΣΗΣ Κ. ΚΩΣΤΑΒΑΡΑΣ: Ὁ μουγκός τραγουδιστής
καί συντοπτικός ὁδηγός '63-'71
- ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΜΗΛΙΩΝΗΣ: Τό πουκάμισο τοῦ Κένταυρου
καί τ' ἄλλα διηγήματα
- ΒΑΣΚΟ ΠΡΑΤΟΛΙΝΙ: Χρονικό τῶν φτωχῶν ἐραστῶν
- ΜΙΓΚΟΥΕΛ ΝΤΕ ΣΑΛΑΜΠΕΡΤ: Ἐσωτερική ἐξορία
- ΟΥΓΓΑΡΕΖΙΚΑ ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ

αντι

Τό ζήτημα
δέν εἶναι μόνο
νά διαβάσετε «ΑΝΤΙ»
ἀλλά νά μπορείτε
ν' ἀνατρέχετε
σ' αὐτό σταθερά.

● Τό καλύτερο δῶρο γιά
σᾶς καί τούς φίλους σας:

● Ἕνας πανόδετος τόμος
τοῦ περιοδικοῦ «ΑΝΤΙ»

ΓΙΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ

Μέσα σέ φιλική ἀτμό-
σφαιρα σᾶς προσφέρουμε
ἓνα βιβλιοχώρο γιά περι-
πλάνηση. Θά βρεῖτε ὅλα
τά βιβλία καί περιοδικά
γιά θέατρο, κιν/φο, μου-
σική, περιοδικά λογοτε-
χνικά καί σύγχρονου προ-
βληματισμοῦ, σπάνιες
σειρές πλήρεις, comix κα-
θώς καί... τά ἄλλα βιβλία.
Ἀκόμη, φυτικά προϊόντα
εἰσαγωγῆς.

Τότα Σακελλαρίου -
Ἀλκμήνη Σταυρουλάκη

Λιτότητα: Τά πρώτα μέτρα δέν θά είναι τά τελευταία

Τά πρόσφατα κυβερνητικά μέτρα («έτεροχρονισμένη» εισοδηματική πολιτική, άκομψη και ιδιαίτερα συζητήσιμη επέμβαση στη διαδικασία διαπραγμάτευσης των εργατικών άμοιβών) φάνηκε νά προκάλεσαν μιά «θεία έκπληξη» σέ πολλούς, άκόμη και σέ όσους παρακολουθούν άπό κοντά, έδώ και καιρό, τίς οικονομικές εξελίξεις. Κι αυτό είναι έξισου έκπληκτικό: οί ένδειξεις και οί προβλέψεις ότι μιά πολιτική λιτότητας έκκρεμούσε, πολλαπλασιάζονταν συνεχώς τούς τελευταίους μήνες. Κι άπό τήν άλλη μεριά, οί πάντες περίπου διαισθάνονταν ή γνώριζαν ότι ή κατάσταση τής οικονομίας χειροτέρευε μέρα μέ τή μέρα και ότι τέτοια και άλλα μέτρα γρήγορα θά άποδεικνύονταν άπαραίτητα. Στίς στήλες τού *Πολίτη* τά πράγματα αυτά είχαν τονιστεί άπό τούς πρώτους μήνες τής πολιτικής άλλαγής μέχρι και τό περασμένο τεύχος.

Όλα αυτά οδηγούν σέ μιά πρώτη υπόθεση, μάλλον σέ μιά βεβαιότητα: εκείνο πού προκάλεσε τό σόκ δέν ήταν τόσο τά μέτρα ή ή μεθόδευσή τους, όσο οί κάποιες, στοιχειώδεις βέβαια, αναλύσεις πού προτάθηκαν γιά νά τά δικαιολογήσουν. Οί πλείστοι συνέλληνες ήξεραν ή υποψιάζονταν, ό καθένας στόν ίδιωτικό του κύκλο δραστηριότητας, ότι τά

«πράγματα» δέν πάνε καλά. Άλλά οί μερικές άποσπασματικές εμπειρίες δέν φτιάχουν, μέ τήν άπλή συνύπαρξή τους, μιά σύνθετη συνολική εικόνα. Πολύ λιγότερο μάλιστα, πού μιά τέτοια εικόνα έρχόταν σέ αντίφαση μέ τήν εϋφορία και τά παραισιογόνά στερεότυπα τής άλλαγής όπως κάποιοι τήν δοξολογούσαν και πολλοί τήν άντιλαμβάνονταν: άκριβώς σάν τό γενικής χρήσεως παυσίπονο. Κι άκόμη μιά τέτοια, όλοφάνερη μολαταύτα, εικόνα θά ήταν πρόκληση πού θά άπαιτούσε τήν κατάλληλη άπάντηση γιά τό «τί δέον γενέσθαι», τό «τί νά κάνουμε»: και στήν κοινωνία μας ή χρήση τού πρώτου προσώπου πληθυντικού έχει ιδιαίτερα άπωθητικές ιδιότητες...

Έτσι, όταν έπίσημα χείλη βάλθηκαν νά κάνουν μιά διαφορετική άνάγνωση τής οικονομικής πραγματικότητας, διαφορετική άπό αυτήν πού έκαναν ως τότε ή άπό αυτήν πού ύπονοούσε ή μέχρι τότε πρακτική τους συμπεριφορά, οί πολλοί άποσοβώθηκαν. Και άκολούθησαν οί πρώτες και ποικίλες αντιδράσεις, οί πιο χαρακτηριστικές καθότι περίπου άυθόρμητες (πρίν δηλαδή άρχίσουν οί προσπάθειες γιά τή διοχέτευσή τους στούς διαύλους τών πολιτικών συνηνοήσεων και συναλλαγών), άπό τίς πρωτόγονες ίαχές τών ΙΧήδων στά λιποθυμικά παράπονα τού συμπολιτευόμενου και παρα-συμπολιτευόμενου κόσμου και τύπου. Άκόμα κι όταν πέρασε λίγος καιρός και είδαν τό φώς οί πρώτες έρμηνείες κι αναλύσεις, δέν φαίνεται νά πέρασε τό μήνυμα τού κ. Άρσένη και τού πρωθυπουργικού τηλεοπτικού λόγου πού άκολούθησε και πού «κάλυψε» πολιτικά. Η δυσκολία αυτή τής κυβέρνησης νά επικοινωνήσει και νά πείσει έχει πολλές ρίζες στό παρελθόν και έπιτείνεται άπό κάποια χαρακτηριστικά τού παρόντος. Είναι δύσκολο νά ανατρέψεις μέ μιά συνέντευξη και ένα λόγο, έπτά χρόνων σφυροκόπημα τής κοινής γνώμης σχετικά μέ τήν άκατανίκητη ισχύ τής «πολιτικής βούλησης» επί τών λοιπών επιπέδων τής κοινωνικής ζωής (και όσοι κρατούσαν τήν ψυχραιμία τους, ήταν φυσικά «ήττοπαθείς», ούραγοί τού ενός και τού άλλου, ρεφορμιστές, θύματα τών έν Γαλατία ισχυόντων, και άλλα έλαφρά, θυμάστε;). Όσο γιά τό σήμερα,

πώς νά περάσει τό μήνυμα και νά πείσει, όταν ή κορυφή τής πυραμίδας βασίζεται, γιά τό σκοπό αυτό, σέ παντός βαθμού και επιπέδου κυβερνητικά και κομματικά στελέχη πού ξεχάσαν νά δάλουν τά ρολόγια τους στήν ώρα, ή άκόμη άρνούνται νά τό κάνουν; Όταν ό τρόμος τών μέν και τών δέ μπροστά σέ μιά ένδεχόμενη ένίσχυση τού ΚΚΕ τούς παραλύει σέ βαθμό πού νά μή μπορούν νά τού άντιτάξουν οϋτε και τίς όρθές (άλλά νεόκοπες) αναλύσεις τους και τά συνεπακόλουθα έπιχειρήματα; Όταν στήν πραγματικότητα (κι αυτό είναι τό κύριο πρόβλημα) οί πολιτικοί-κομματικοί μηχανισμοί κυκλοφορίας ιδεών και έπιχειρημάτων δέν λειτουργούν, όταν δηλαδή εκείνοι πού πρέπει νά πείσουν δέν είναι πεισμένοι οί ίδιοι;

Σ' αυτά ός προστεθεί φυσικά και ότι ή νέα πολιτική γιά νά πείσει θά έπρεπε νά δείξει καθαρότερα ότι δέν βασίζεται κυρίως στήν, εύκολότερη όντως, λύση τής έπιβολής λιτότητας στήν πλάτη τής εργατικής τάξης, ένώ δείχνει γιά τήν ώρα σαφή άδυναμία νά συμπίεσει έξίσου τά άστικά στρώματα και τόν κρατικό μηχανισμό.

Έν πάση περιπτώσει όμως, μιά δεύτερη διαπίστωση επιβάλλεται. Τά μέχρι τώρα μέτρα δέν είναι, δέν μπορούν νά είναι, παρά μόνο ή άρχή μιās έπώδυνης και έπίπονης διαδικασίας άνόρθωσης τής έλληνικής οικονομίας, πρίν καν μιλήσουμε γιά μιά νέα και «άλλη», ανάπτυξη της. Πράγματι, τά μέτρα αυτά μπορούν ίσως νά συμβάλουν στή μείωση τών πιέσεων στό έξωτερικό ίσοζύγιο τής χώρας (όπως πολύ σωστά παρατηρεί ό Κ. Κίτσος στό *Άντί*, 24/12/82), δέν βλέπει όμως κανείς πώς μπορούν νά προωθήσουν βραχυπρόθεσμα ή μεσοπρόθεσμα τήν άνάπτυξη τής παραγωγικότητας (μέδλες της τίς παραδοχές: κοινωνική, κλαδική, στήν έπιχείρηση...), πού είναι πράγματι τό κύριο πρόβλημα τής έλληνικής οικονομίας.

Πρός αυτή τήν κατεύθυνση έκκρεμούν πάντοτε άποφάσεις και μέτρα, πού έπείγουν και πού άσφαλώς οϋτε αυτά θά είναι ευχάριστα, μιά και τό ζητούμενο είναι ή άναστάτωση πολλών καλοκαθισμένων συνηθειών πού θεωρούνται άπό πολλούς, ιδίως μάλιστα στό χώρο τού κυβερνώντος κινήματος και τής άριστερας, άυτονόητες, άπαραβάτες και μάλι-

στα και «προοδευτικές». Άς επιτραπεί για άλλη μιά φορά, μιά απλή αναφορά στις στήλες αυτές του *Πολίτη* για να υπενθυμιστεί για τί είδους μέτρα μιλάμε. Άς υπενθυμίσουμε πάντως για πολλοστή φορά τό τεράστιο θέμα του κρατικού τομέα, τής σύνθεσης και τής δραστηριότητάς του, και τών σχέσεων πού διατηρούν μαζί του πολιτικές δυνάμεις, επιχειρήσεις, οργανισμοί και πολίτες.

Πρόκειται ασφαλώς για τό άμέσως προσεχές αντικείμενο τής δημόσιας προσοχής και διαμάχης, άν ή νέα κυβερνητική πολιτική έχει τήν παραμικρή συνοχή και συνέπεια. Τά έλλείμματα του τομέα αυτού, ή χαμηλή του παραγωγικότητα, ή άνευθυνότητα και ή άναξιοπιστία του, ό κρατισμός πού εκπέμπει διαρκώς και ή συμβολή του στη διάγνωση μιάς έξαρτημένης και «βοηθούμενης» κοινωνίας και οικονομίας, έχουν φτάσει στα όρια του άφόρητου. Άπό όπου και να θελήσει να αρχίσει ή κυβέρνηση μιάν όποιαδήποτε μεταρρυθμιστική πολιτική, θά βρει άντιμέτωπος τους πιά έτερόκλητους και τους πιά άναπάντεχους, ασφαλώς δέ και πολυπληθείς, επικριτές και αντιάλους. Άς μήν παρασύρεται κανείς από τίς προσπάθειες όρισμένων να δώσουν τήν έντύπωση ότι στην Ελλάδα εκείνο πού διακαώς έπιθυμούν περίπου οι πάντες είναι κάποια εκδοχή φιλελευθερισμού, νεο-φιλελευθερισμού ή ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού (βλ. πρόσφατα άρθρα στην *Καθημερινή* και *Μεσημερινή*), μέ δραστητική μείωση του ρόλου του κράτους στην οικονομία. Πρόκειται ίσως για πολιτική πρόταση, στην καλύτερη περίπτωση, σοβαρών και καλόπιστων άστών πολιτικών, δέν έχει όμως παρά λίγη σχέση μέ αυτό πού πολλοί γηραιότεροι της άποκαλούν «έλληνική πραγματικότητα». Άς ζητήσει π.χ. ό κ. Κόλμερ, πού εξάλλου δέν άνήκει στην παραπάνω κατηγορία, να καταργηθούν όλες οι παροχές, έπιδοτήσεις, βοήθειες, προτάσεις και διασυνδέσεις τών μυθικών του έπιχειρηματιών (φορέων τής έξίσου θρυλικής ιδιωτικής - τους - πρωτοβουλίας...) μέ τό κράτος και φοβάμαι ότι διακινδυνεύει τίς θέσεις τους.

Στήν πραγματικότητα ό κρατικός και δημόσιος τομέας τρέφει

κυριολεκτικά τόσο τών υπαλλήλους τους (ύπέρ τών όποιών, όπως φαίνονται οι ίδιοι να πιστεύουν - άνεξάρτητα από πολιτικές τοποθετήσεις, δημιουργήθηκε) όσο και εύρύτατα στρώματα τής κυρίαρχης άστικής τάξης (και όχι μόνο τους «μεσάζοντες», βέβαια), όσο και άλλα στρώματα του πληθυσμού όπως π.χ. σημαντικό τμήμα τών χωρικών. Οι ίσορροπίες όμως πού έχει έτσι επιτύχει οδηγούν σε προϊούσα παράλυση, ό ίδιος δέ ως μηχανισμός είναι περίπου πιά άνεξέλεκτος γι' αυτόν ακριβώς τό λόγο. Ήδη, τήν ώρα πού ό κ. Άρσένης ζητάει από τίς δημόσιες επιχειρήσεις και οργανισμούς να μειώσουν τά έλλείμματά τους, αυξάνοντας μεταξύ άλλων τήν παραγωγικότητά τους, οι πρώτες άμεσες ή παράλληλες αντιδράσεις βλέπουν τό φώς. Ή *Όλυμπιακή* άφησε να νοηθεί πως θά πετύχει κάτι τέτοιο μειώνοντας τό έργο πού παράγει (πρωτότυπη όντως αντίληψη τής παραγωγικότητας), ενώ από άλλες πηγές μαθαίνουμε ότι οι οργανισμοί και επιχειρήσεις προγραμματίζουν προσλήψεις περίπου 6-7.000 ατόμων. Μόλις πρό όλίγων μηνών ή *Έθνική*, ναί ή *Έθνική*, δήλωνε διά στόματος του τότε διοικητή της, ότι «χρειάζεται» ακόμη 2.500 άτομα. Άνάλογες δηλώσεις τό τελευταίο διάστημα μάς ξεφούρνισε ό ΟΠΕ, ό ΟΑΕΔ, ό ΕΟΜΜΕΧ και πάει λέγοντας. Τό δέ προσωπικό, συνδικαλισμένο δεόντως, ζητάει παντού αύξηση τών προσλήψεων και τών άνωτέρων θέσεων για να γίνουν οι απαραίτητες προαγωγές: σε μιά από τίς κρατικές τράπεζες περίπου 70 διευθυντές περισσεύουν και κόβουν δόλτες, σε μιά άλλη ανακοινώθηκε πρόσφατα ότι θά αλλάξει ό οργανισμός της για να επιτρέψει τήν άνοδο και άλλων υπαλλήλων της πού τό «δικαιούνται» και φυσικά τό διεκδικούν, ενώ σε πολλούς οργανισμούς άπειλείται έξέγερση γιατί τόλμησαν οι διοικήσεις τους να κάνουν προαγωγές «κατ' έπιλογήν» και όχι «κατ' αρχιότητα». Άντίθετα, οι παραγωγοί έσπεριδοειδών, πού μέχρις ήτρουσαν κρατικές παρεμβάσεις και παροχές, δηλώνουν ως φαίνεται (*Καθημερινή* 30/12/82) ότι τά προϊόντα τους δέν πουλιούνται στις άνατολικές αγορές γιατί, λέει, άνέλαβαν τίς έξαγωγές κρατικοί φορείς πού χαλάνε

παλιές καλές συνήθειες στις ιδιωτικές συναλλαγές μέ τά στελέχη τών έμπορικών οργανισμών τών χωρών αυτών. Δέν τολμώ να υποψιαστώ τί έννοούν και σας εύχομαι πολύ κουράγιο κ. Άρσένη...

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

Ή κάθοδος τών μορίων

«Ό διαγωνισμός, μέθοδος αδιάβλητη - όσο όλα τά ανθρώπινα και μάλιστα τά έλληνικά πράγματα - για τό διορισμό υπαλλήλων, ύπήρξε και έξακολουθεί να είναι δημοκρατική κατάκτηση, μεγάλη και ουσιαστική» (*Καθημερινή*). Άκόμα μεγαλύτερη όμως είναι ή δικιά μας, άπαντά ό Κουτσόγιωργας: «ένα θεσμικό μέτρο πού κάνει τή δημοκρατία πράξη».

Τώρα, βέβαια, γιατί ό δήμος κρατεί, παραμένει άγνωστο. Αυτός έδαξε τά θέματα και διόρθωσε τίς κόλες; Ή μήπως αυτός θά προγραμματίζει τώρα τους κομπιούτερς και θά μοιράζει τά μόρια στα άτομα; Άλλά πάλι, άν όντως κρατούσε, έτσι θά 'δινε στους άνθρώπους δουλειά; Μέ διαγωνισμούς και input-output;

Ἄν τὰ παραπάνω εἶναι ἐκατέρωθεν διεκδικούμενες δημοκρατικές κατακτήσεις, αὐτό συμβαίνει γιατί δημοκρατία δέν εἶναι παρά ἓνα ἀντίθετο: τό ἀντίθετο τῆς αὐθαιρεσίας καί τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ. Δημοκρατία θά πεί νά μή σέ διορίζουν ἐπειδή εἶσαι δικός τους. Δημοκρατία θά πεί νά σέ διορίζουν ἀλλιῶς. Τυπικά λοιπόν οἱ διαγωνισμοί εἶναι δημοκρατικοῖ-δο καί τὰ «μόρια» τοῦ Κουτσόγιωργα ἔνεκα τέκνων, μεταπτυχιακῶν, ὀρφάνιας καί ἐντοπιότητας. Δημοκρατία θά πεί ἀντικειμενικότητα. Δεκαπέντε οἱ ἀντικειμενικότητες, δεκαπέντε καί οἱ δημοκρατίες.

Δυό τέτοιες δημοκρατίες, οἱ ὀμολογουμένως ἐπικρατέστερες, τσακώνονται σήμερα μ' ἀφορμή τό νόμο γιά τίς προσλήψεις στό δημόσιο. Καμά τους δέν εἶναι ἡ δημοκρατία τῆς ἀριστερᾶς. Κάθε ὀμοιότητα μέ πρόσωπα καί πράγματα ὑπαρκτά, πού λένε καί στό σινεμά, εἶναι λίγο φανταστική, λίγο συμπωματική καί λίγο ἡθελημένη. Διότι ἡ Κομμούνα, αἴφνης, τοῦ Παρισιοῦ, γιά νά τό χοντρύνουμε λίγο, δέν ἐπᾶνδρωσε τίς δημόσιες θέσεις τῆς μικρῆς ζωῆς τῆς μέ κριτήρια τό βαθμό τοῦ πτυχίου, τήν ἀριτιμέλεια τῶν γονέων ἢ τίς τεκνοποιητικές ἐπιδόσεις, ἀλλά μέ ἀνθρώπους πού ἀπολαμβάναν τῆς λαϊκῆς ἐμπιστοσύνης. Ἀνακλητούς. Φαίνεται λοιπόν ὅτι ἡ δημοκρατία δέν συμβαδίζει πάντοτε μέ τήν «ἀντικειμενικότητα» καί ὅτι, ἐπομένως, δημοκρατία μπορεῖ πράγματι καμιά φορά νά σημαίνει – ὀποία ὕβρις! – νά ἐκλέγεις τούς δικούς σου. Ὅλα, τὰ πάντα, ἐξαρτῶνται ἀπό τό ποιός εἶσαι. Καί, μιά καί φτάσαμε ἴσαμε δῶ, ἔχοντας νά διαλέξω ἀνάμεσα στούς διαγωνισμούς, τό «ἠλεκτρονικό σύστημα» καί τούς ἀνακλητούς ὑπαλλήλους τῆς Κομμούνιας, ὀφείλω νά πῶ τήν ἀμαρτία μου: εἶμαι μέ τούς τελευταίους. Ὅπως ὀλοι, ἐξᾶλλου, ὀσοι εἶναι μέ τό ἐμβρυακό κράτος-μή κράτος ἐκείνων τῶν ἡμερῶν καί ὀχι μέ τό κράτος-ἀρχικράτος τῆς ΝΔ, τοῦ ΠΑΣΟΚ καί ἄλλων.

Ἄλλ' ἡ κουβέντα, ὀπως ἄλλωστε συμβαίνει πάντα, δέν εἶναι περί αὐτοῦ. Εἶναι γιά τή στάση δύο πολιτικῶν κομμάτων μέ διαφορετικό παρασύνθημα ἀλλά μέ τό ἴδιο σύνθημα: ἀφετε τούς πολίτας ἐλθεῖν πρὸς με ὀτι ἐμοῦ ἐστίν ἡ βασιλεία τοῦ δημοσίου, καί ἡ βασιλεία γενικότερα (πλὴν ἴσως ἐκείνης τῶν σῶρανῶν). Πολλά βέβαια θά μποροῦ-

σαν νά λεχθοῦν γιά τήν ἀναμενόμενη ραγδαία αὐξηση τῆς παραγωγικότητας τοῦ δημοσίου ἢ πάλι γιά τίς συγκεκριμένες διατάξεις τοῦ νέου νόμου, ἄν καί οἱ ἀσάφειες καί οἱ ἐξαιρέσεις, ἀνάμεσα τους καί «ἄλλες κατηγορίες προσωπικοῦ πού καθορίζονται μέ ἀπόφαση τῶν ὑπουργῶν», μόνο σέ (βάσιμες ὀπωσδήποτε) εἰκασίες μποροῦν νά ὀδηγήσουν. Γιά ὀσους ὀμως δέν προέχει ἡ ἀδολη καί ἐποικοδομητική κριτική ἑνός δημοσίου πού ἀποτελεῖ ἰδιωτική ὑπόθεση ἄλλων, ἡ ἰδεολογική διάσταση τῶν ἐκατέρωθεν ἐπιχειρημάτων ἔχει νομίζω τό πρῶτο ἐνδιαφέρον.

**Δημοκρατία θά πεί
νά μή σέ διορίζουν
ἐπειδή εἶσαι δικός
τους. Δημοκρατία θά
πεί νά σέ διορίζουν
ἀλλιῶς. Δημοκρατία
θά πεί
ἀντικειμενικότητα.
Δεκαπέντε οἱ
ἀντικειμενικότητες,
δεκαπέντε καί οἱ
δημοκρατίες.
Φαίνεται λοιπόν ὅτι ἡ
δημοκρατία δέν
συμβαδίζει πάντοτε
μέ τήν
«ἀντικειμενικότητα»
καί ὀτι, ἐπομένως,
δημοκρατία μπορεῖ
πράγματι καμιά
φορά νά σημαίνει –
ὀποία ὕβρις! – νά
ἐκλέγεις τούς δικούς
σου.**

Ἡ ἰδεολογική ἀφετηρία τῆς δεξιᾶς, καί ὀχι μόνο αὐτῆς, εἶναι ὀπως ὀλοι ξέρουμε ἡ ἀξιοκρατία. Ἀκόμα γενικότερα, ἡ ἀξιοκρατία εἶναι, θά ἔλεγε κανείς, ἀγκωνάρι τῆς ἴδιας τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας. Εἶναι, στήν οὐσία, μιά πολιτική μετάφραση τῆς ἰδεολογίας τοῦ «ἀνθρώπου» καί νόμιμο τέκνο τῆς νομικῆς ἰδεολογίας. Διότι ἡ κοινωνία μας ἀποτελεῖται, ὀς γνωστόν, ἀπό ἀνθρώπους. Ποιοί θά διαχειρίζονται ἐπομένως τὰ δημόσια. Ἡ ἀπάντηση δίνεται μέ ποικιλία λέξεων πού χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρον ἀπό τό δεξιό τύπο μ' ἀφορμή τό νομοσχέδιο: οἱ ἀξιοί, οἱ ἀριστοί, οἱ ἰκανότεροι.

Βέβαια οἱ ἰδέες δέν εἶναι ἀμιγῆ ψεύδη. Διότι καί ἀνθρώποι προικισμένοι ὑπάρχουν καί τζούφιοι, καί τζιμᾶνια καί μπουνταλάδες, καί ἀξιοί ὑπάρχουν καί εἶθε ὀ κατάλληλος νά θρῖσκειται στήν κατάλληλη θέση. Ὅ ἀξιος ὀμως καί ἡ ἀξιοκρατία εἶναι πράγματα ἐπικίνδυνα, θανατηφόρα θά λέγαμε, ὀς συνολικές ἀπαντήσεις γιά τήν κοινωνική πρᾶξη, ὀς στάση. Δέν εἶναι κακό, μέσα στήν ἀπελι-σμένη ἀμυνά μας, νά ἀπαιτοῦμε πού καί πού ἀξιοκρατία. Ἀρκεῖ νά μὴν τῆ χάφτομε: ἀξιοκρατία εἶναι ὀ τόπος ἐξορίας, ἐξορκισμοῦ τῆς πολιτικῆς.

Τό πόσο ἡ δεξιά ὀντως «ἀγνόησε» τήν πολιτική καί τήρησε τήν ὀποια ἀξιοκρατία εἶναι μιά ἄλλη, θλιθερή ἱστορία. Τό σίγουρο εἶναι ὀτι αἰσθάνεται σήμερα ἀποδυναμωμένη στή δημόσια διοίκηση καί ὀ νέος νόμος δέν εἶναι δικός τῆς. Μέ αὐτό λοιπόν τό ἀξιο ἐργα-λεῖο τῆς ἐπιχείρησης ἡ δεξιά, στή γενική σύγκρουσή τῆς μέ τήν κυβέρνηση, νά ἀντιμετωπίσει τό νομοσχέδιο γιά τίς προσλήψεις. Ἡ βασική αἰχμή τῆς κριτικῆς τῆς ἀφοροῦσε τόν ἐπαπειλούμενο διορισμό τῶν λιγότερο ἰκανῶν, τό διαφαινόμενο «ροσφετολογικό ὀργιο», τό «θανάσιμο ἐναγκαλισμό τοῦ κράτους ἀπό τό κόμμα». Κριτική φυσικά, ἄν κρῖνει κανείς ἀπό τῆ μέχρι σήμερα πολιτεία τοῦ ΠΑΣΟΚ καί τό κλίμα πού φαίνεται ὀτι ἐπικρατεῖ στό δημόσιο, ἐνμέρει τουλάχιστον δικαιολογημένη: ἀλλά καί κριτική παντελῶς ἀναξιοπίστη, ὀχι μόνο γιατί προέρχεται ἀπό τῆ δεξιά στήν ὀποια ὀλα τὰ παραπάνω ἐξίσου δικαίως καταμαρτυροῦνται, ἀλλά καί γιατί πρόκειται γιά κριτική στερεότυπη καί περι-που ἀναγκαστική: ὀλοι αἰσθάνονται τήν ἀνάγκη νά μιλᾶνε γιά ρου-

σφέτια, ήμετέρους και κομματικές αυθαιρέσεις. Η διάλεκτος αυτή άντηχει σχεδόν καθημερινά και στη Βουλή. Και περιγράφει, είναι ή αλήθεια, ένμρεει και μέ τόν τρόπο της τήν πραγματικότητα.

Όπως και νά 'ναι, πίσω από τή δεξιά κριτική κρύβεται συνάμα και ή σφοδρή ενόχλησή της για τά λεγόμενα κοινωνικά κριτήρια πού φαινομενικά παίρνουν τό πάνω χέρι μέ τό νέο νομοσχέδιο. Λέμε ενόχληση και όχι άπειλή γιατί τά «κοινωνικά κριτήρια» του ΠΑΣΟΚ είναι ούτως ή άλλως κοινωνικά άδλαβή. Και δέν είμαι μάλιστα καθόλου σίγουρος άν δέν θά τό 'θελε μέσα της και ή ίδια ή δεξιά νά ήταν κι αυτή σέ θέση νά μπάσει κανένα παρόμοιο κριτήριο, στά κατώτατα έννοείται κλιμάκια, τώρα πού οί καιροί επιτάσσουν κοινωνικοποίηση και λαϊκότητα. Όμως μέ τί φόντα, έτσι άμαθη, άγαρμπη και μονοκόμματη πού είναι περί τά κοινωνικά; Και πώς θά τό 'παιρνε εξάλλου τό ζήτημα ή κρυφή γσητεία τών γλυκύφθογων δικηγόρων πού έπιστολογραφούν στήν *Καθημερινή*; Μάλλον έτσι όπως τό πήρε και τώρα.

Λιγότερο έπάραιο, πιό λαϊκό και πιό έξοικωμένο μέ τά της άριστερας τό ΠΑΣΟΚ, άνέλαβε εκείνο τόν πολιτικό γάμο άξιοκρατίας και κοινωνικού. Τό προκύψαν μογγολάκι είχε βεβαίως χάσει από κούνια. Η άνοιχτόκαρδη και πρόσχαρη άριστερά άς μερμετίσει ό,τι περιώζεται.

Τό ΠΑΣΟΚ, λοιπόν, είχε ύποσχεθεί άλλαγές στή δημόσια διοίκηση (και όμολογουμένως έκανε πολλές...). Μέ τή δεξιά ξεμπέρδεψε γρήγορα επιστρέφοντάς της δριμύτερες τίς κατηγορίες επί κομματισμώ. Άπό τήν άλλη βέβαια δέν είναι και κατά της άξιοκρατίας - έννοια-μήτρα, όπως είπαμε - τή γράφει μάλιστα ένίστε και μέ άλφα κεφαλαίο. Έλα όμως πού είναι και τό κόμμα της κοινωνικοποίησης (αυτό πάντα μέ μικρό)! Κλήθηκε λοιπόν νά άπαντήσει στό έρώτημα πού θέτει τό τρίπτυχο: άξιοκρατία-κοινωνικά κριτήρια-άντικειμενικότητα. Έπ' αυτού ό άνιδιοτελής σύμμαχος του, ή *Αύγή*, προσφέρει άφιλοκερδώς τή συμβολή της ζητώντας νά περιφρουρηθεί «ένα πνεύμα άξιοκρατίας και κοινωνικής δικαιοσύνης», νά εισαχθεί «μιά διαδικασία εκδημοκρατισμού μέ καθολικά και κυρίαρχα τά άξιοκρατικά κριτήρια», ώστε νά μήν «έμφιλοχωρήσει ύποκειμενισμός».

Βέβαια τό ΠΑΣΟΚ, πράγμα πού ή *Αύγή* δέν γνωρίζει, δέν πρόκειται νά μείνει στήν ιστορία για τά κοινωνικά του κριτήρια. Και τό 'χει δείξει αυτό εκεί πού τά πράγματα μιλούν άλλες, ώμότερες γλώσσες, π.χ. στή διορισμένη διοίκηση της ΓΣΕΕ ή τή σχέση άμεσης-έμμεσης φορολογίας. Τό νομοσχέδιο περί προσλήψεων, δεδομένου ότι έτσι κι άλλιώς ή ίδια πάνω κάτω πάστα ανθρώπων θά διορίζεται και τά ίδια θά καταχωρεί στά είσερχόμενα-έξερχόμενα, παρείχε έτσι σπουδαία ευκαιρία για άνώδυνη κοινωνικοποίηση άνευ τριγμών και μέ τό χαρακτήρα του επείγοντος, πρόσ-

Τό ΠΑΣΟΚ, πράγμα πού ή «Αύγή» δέν γνωρίζει, δέν πρόκειται νά μείνει στήν ιστορία για τά κοινωνικά του κριτήρια. Στρώθηκε λοιπόν και κατάστρωσε ένα σχέδιο, μέ βάση τό οποίο ό άξιος, ό άξιοκρατικά έννοώ άξιος, θά συνοδεύεται στό εξής μονίμως από τόν έτυμολογικό συγγενή του: τόν άναξιοπαθούντα.

φορη συνάμα για όκτάστηλους τίτλους και τηλεοπτική εμφάνιση του Άγαμέμνονα.

Στρώθηκε λοιπόν και κατάστρωσε ένα σχέδιο, μέ βάση τό οποίο ό άξιος, ό άξιοκρατικά έννοώ άξιος, θά συνοδεύεται στό εξής μονίμως από τόν έτυμολογικό συγγενή του: τόν άναξιοπαθούντα. Πώς όμως θά συνεργαστούν αυτοί οί δυό νέοι έτερόκλητοι φίλοι, τό άξιοκρατικό και τό «κοινωνικό»; Κανονικά, σάν νά μήν τρέχει τίποτε. Διά της βαθμολογίας δηλαδή μέ τήν αναδομημένη μορφή τών μορίων. Διά του διαγωνισμού, έπομένως, πού μόλις καταγγήθηκε. Μόνο πού τώρα οί άνθρωποι θά διαγωνίζονται μέ «τά προσόντα τους (σπουδών, ηλικίας, οικογενειακής κατάστασης)», πού λέει και τό *Βήμα*, μέ συνδυασμούς δηλαδή θραυσμάτων από τήν άστυνομική τους ταυτότητα, τό έν γένει είναι και τό κοινωνικό είναι τους. Η άξιοσύνη, λοιπόν, και τά τυπικά προσόντα κόντρα στήν έξατομικευμένη «κοινωνική» ανάγκη: ό μόριος Ζεύς νά βάλει τό χέρι του.

Και τό 'βαλε, μέ αποτέλεσμα «ούδεις νά άδικείται, ούδεις νά έννοείται», όπως λέει ό άρμόδιος ύπουργός. Αυτό γίνεται μέ τό νά πολλαπλασιάζεται, αίφνης, ό βαθμός του άπολυτηρίου μέσης εκπαίδευσως επί 2,3. Ό κοινωνικός αυτός συντελεστής όρίσθηκε άντικειμενικά, μάς πληροφορεί τό *Βήμα*, «για νά βρισκονται σέ κάποια άναλογία άξιοκρατικά και κοινωνικά κριτήρια στίς επιλογές». Τό όπι άποφοίτησες, από τήν άλλη, από νυκτερινό γυμνάσιο (κοινωνικό κριτήριο) ίσοφαρίζεται από τίς μεταπτυχιακές σπουδές του άλλου (άξιοκρατικό): ανάλογα, ό άξιοκρατικά καλύτερος βαθμός σου στό άπολυτήριο πατσίζεται από τά κοινωνικά τέκνα του άλλου, ή πολυτεκνία τών γονιών σου από τή διαφορά ηλικίας σας (άμφότερα κοινωνικά)- άν, τέλος, όπως πρόχειρα υπολόγισα, είμαι έγγαμος χωρίς τέκνα σάν δυό χρόνια μεγαλύτερος σάν οί γονείς μου γεννήθηκαν όχι στήν περιφέρεια πού ζητώ διορισμό αλλά σέ νομό συνεχόμενο, τότε μέ πιάνεις, τυχεράκια, ένεκα του ότι οί δικοί σου γεννήθηκαν στήν ίδια τήν έπίμαχη περιφέρεια (γεωάξιοκρατικό κριτήριο κοινωνικών άποχρώσεων για τήν καταπολέμηση της άστυφιλίας). Αυτά όλα βέβαια άύστηρά στό νομό της προτιμήσεώς μας (άν δηλώσεις σέ δυό νομούς καιίγεται),

γιατί δέκα χιλιόμετρα παραδίπλα ισχύουν άλλοι συναγωνισμοί και έπεταρίδες. Καί προφανώς, όπως γίνεται σέ όλες τίς κοινωνικές παιδιές, σέ περίπτωση ίσομορίας επακολουθεί παράταση, πέναλτυ και κλήρωση. «Ή μή παράσταση (τί έργο παίζει, ρέ παιδιά;) τών ενδιαφερομένων στην κλήρωση δέν συνεπάγεται την άκυρότητά της».

Οί άνθρωποι είναι λοιπόν περίπου τελεσίδικα δεδομένοι. Γεννήθηκαν όπου γεννήθηκαν, στό γυμνάσιο έπαιζαν μπάλα ή ήταν σπασίκλες, γονείς έχουν ή δέν έχουν, καθυστέρησαν ή δέν καθυστέρησαν στό πτυχίο, πήγαν ή δέν πήγαν σέ νυκτερινό γυμνάσιο. Τά περιθώρια κοινωνικής βελτίωσης περιορισμένα: κανένας γάμος-άστραπή, τίποτε τρίδυμα, κανένα έξώγαμο εν ανάγκη ή και παιδί του σωλήνα εν έσχάτη, καιά καλοσχεδιασμένη πατροκτονία ή έστω άκούσια πρόκληση γονεϊκής άναπηρίας, άνω όμωσ του 67%.

Ήλλά ξεχάσαμε την τρίτη πλευρά του τρίπτυχου, την αντικειμενικότητα. Πώς θά νομιμοποιηθεί, λοιπόν, ή νέα σύλληψη; Μά μέ τρόπο σύγχρονο, μοντέρνο και δυναμικό, μέ τρόπο υπεράνω ύποψίας και τεχνολογικά πρωτόπορο, μέ την ηλεκτρονική δηλαδή βαθμολόγηση της καθ' έκαστον μιξέριας μας. Βέβαια αυτοί οί περιλάλητοι κομπιούτερες, πού τόσο σάλο και πρωτοσέλιδα προκάλεσαν, πού τόσο χτύπησε ή δεξιά εν γνώσει της πώς τό παρατραβάει, τό μόνο πού θά κάνουν, άπ' ό,τι κατάλαβα, είναι άθροίσεις. Τόσα μόρια σύν τόσα. Ή ιδεολογική όμωσ σημασία αυτής της ταπεινής αριθμητικής πράξης είναι κεφαλαιώδης: μέ την παρέμβαση τών ηλεκτρονικών ύπολογιστών αυτοματοποιούνται οί προσλήψεις χωρίς νά παρεμβαίνει καθόλου ή πολιτεία, είτε ό εισηγητής: οί κομπιούτερες πού θά έτοιμάζουν τούς πίνακες δίνουν έμπιστοσύνη, συμπλήρωσε ό ύπουργός και άποκάλυψε ότι έχει ήδη φέρι από τόν Καναδά ειδικευμένο επιστήμονα (στή μοριακή κοινωνιολογία;). Καί έτσι ό κύκλος έκλεισε. Μοναδική έλπίδα μας τό βραχυκύκλωμα.

Όπως θά είναι προφανές σέ όποιον κοίταξε τό νομοσχέδιο, και όπως άλλωστε έπεσήμαναν δεξιοί άρθρογράφοι, ή εισαγωγή τών κοι-

νωνικών λεγόμενων κριτηρίων είναι στην ούσία τό σέ κάποιον ύποτυπώδη βαθμό ύποκατάστατο μέτρων κοινωνικής πρόνοιας και παροχών διά του τρυπώματος στό δημόσιο. Οί άνθρωποι καλούνται, έτσι, νά διαλέξουν ένα νομό και νά δηλώσουν εκεί ύποψήφιοι για τά πάντα («κατά σειρά προτίμησης τίς θέσεις γραφείων λ.χ. του ύποκαταστήματος της Έθνικης, της νομαρχίας, του νοσοκομείου, του ΟΑΕΔ, του ΟΤΕ κ.λπ.», όπως λέει και τό παράδειγμα του Βήματος). Δήλωσε τά πάντα στόν κατάλληλο νομό και μέ λίγα μόρια παραπάνω κάπου θά τακτοποιηθείς. Οί ύπόλοιποι; Φωτιά και μπουρμπερη. Ό,τι κοινωνικές εντάσεις απορροφά στό κάτω κάτω κανείς, καλό είναι.

Μήπως τά παραπάνω θέλουν τάχα νά πούν ότι ό μελλοντικός σοσιαλισμός δέν θά πρέπει νά σεβαστεί τό δικαίωμα τών ανθρώπων στην εργασία; Ήσα ίσα. Ήλλά τότε, άπ' ό,τι φαντάζομαι, ή κατανομή τών ανθρώπων στίς παραγωγικές και μη θέσεις θά άφορά πλέον τό σύνολο τών δραστηριοτήτων της κοινωνίας. Κανένας έξάλλου σοσιαλιστής δέν όνειρεύτηκε ποτέ τό μέλλον μέ τό σύνθημα: στόν καθένα εργασία σύμφωνα μέ τίς ανάγκες του (και τίς ανάγκες του κράτους). Ήκεινο τό στόν καθένα σύμφωνα μέ τίς ανάγκες του άπέχει τόσο πού δέν γεφυρώνεται ούτε μέ την καλύτερη τροπολογία. Προς τό παρόν, πάντως, τά πράγματα άφορούν τίς περιορισμένες θέσεις, όρισμένες μόνο μάλιστα

άπό αυτές, του φιλόστοργου κράτους. Πώς νά μήν κωδικοποιηθούν τά πάντα;

Γιά νά τελειώνουμε. Στό νόμο περί προσλήψεων (έμμεσο ύμνο, επί τη εύκαιρία, στην άγια οικογένεια) ή ιδέα της άξιοκρατίας διατηρείται αλλά συμπληρώνεται μέ κριτήρια κοινωνικά. Τά τελευταία είναι τό ψευδώνυμο για κριτήρια κατά βάση στεγνά οικογενειακά και ήλικιακά, κριτήρια δηλαδή άυστηρότατα άτομικά: ή διά της κοινωνικοποίησης έξατομίκευση. Ή έξατομίκευση μπορεί πλέον τότε νά βαθμολογηθεί άντικειμενικά. Συμπέρασμα: και τά κοινωνικά κριτήρια είναι και αυτά, τελοσπάντων, κάποια άλφα κριτήρια. Έπομένως: και οί κοινωνικές ανάγκες, τό κοινωνικό είναι, τό κοινωνικό, βρέ άδελφέ, άμα ξέρεις τά χούγια του είναι πράγμα πράο, καλόβολο και συνεργάσιμο, επιδεικτικό στατιστικοποίησης και μηχανογράφησης. Πολιτική δούληση νά υπάξει.

Τό ιδεολογικό λοιπόν δίλημμα πού παρουσιάζεται σήμερα είναι της εξής μορφής: άξιοκρατικός κρατικός μηχανισμός ή κρατικός μηχανισμός εν τινι μέτρω άξιοκρατικός αλλά συνάμα και μηχανογραφικά άνθυποκοινωνικοποιημένος; Ή πρώτη, ή καθοριστική απάντηση πού θά διναν οί παλιοί θά ήταν: αυτός πού καταστρέφεται εύκολότερα άπό τό προλεταριάτο και τούς συμμάχους του. Τό έρώτημα είναι τί κάνουμε έμεις.

Γιώργος Καρράς

3 μεγάλα βιβλιοπωλεία στην καρδιά της Θεσσαλονίκης
σας περιμένουν

ΜΠΑΡΜΠΟΥΝΑΚΗΣ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ 4 ● ΕΓΝΑΤΙΑ 150

ΤΟ ΚΑΤΩΪ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ 6 ● ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Κάθε εβδομάδα καινούργιες προσφορές βιβλίων
και ειδικές τιμές

ΠΡΑΚΤΟΡΕΥΟΝΤΑΙ ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ "Μ Ε Τ Ο Π Η"

'Αρχιτεκτονικά Καλλιστεία

Στην έφημερίδα *Τά Νέα* της 23ης Δεκεμβρίου, σ' ένα μικρό σχάλιο της τρίτης σελίδας, με τίτλο: βραβεία σέ δημοργούς «άνθρώπων» σπιτιών, ανακοινώνεται ή απόφαση του 'Υπουργείου Χωροταξίας για «βράβευση και επιδότηση οικόδομικών κατασκευών ποιότητας».

Από αυτές λοιπόν τίς λίγες άράδες, πληροφορηθήκαμε ότι 120 έκατομμύρια δραχμές πρόκειται νά διατεθούν τό 1983, για νά βραβευτούν οι καλύτερες άρχιτεκτονικά κατασκευές (σπίτια, βιομηχανικά κτίρια, κτίρια γραφείων, ξενοδοχεία κ.λπ.). 'Η έπιλογή των καλλιστων θά γίνει από ειδική έπιτροπή, όπως έπισημαίνεται στό έν λόγω σχόλιο.

Ας δούμε όμως τί άκριβώς μάς λένε *Τά Νέα* για την τελευταία αυτή πρωτοβουλία του ΥΧΟΠ:

- Τό 1983 θά βραβευτούν «ήδη τέλειωμένα κτίρια ζώντων άρχιτεκτόνων» ύστερα από «Πανελλαδικό Διαγωνισμό».

- Τά βραβεία πού θά δοθούν θά είναι 1.000.000 δρχ. για τό καλύτερο κτίριο πρώτης κατοικίας, 500.000 δρχ. για τό καλύτερο κτίριο δεύτερης (παραθεριστικής) κατοικίας και 300.000 δρχ. για την καλύτερη πολυκατοικία.

- Για τά καλύτερα βιομηχανικά κτίρια θά δοθούν έπίσης βραβεία 1.000.000, 500.000 και 300.000 δραχμών.

- Αντίστοιχα βραβεία θά δοθούν για τά τρία καλύτερα κτίρια γραφείων, για τά τρία καλύτερα ξενοδοχεία και πάει λέγοντας.

Αυτά για νά ξεμπερδεύουμε έφ' άπαξ μέ τή μέχρι σήμερα άρχιτεκτονική παραγωγή. Για τά από έδώ και στό έξής κατασκευαζόμενα κτίρια θά ισχύουν τά παρακάτω:

- Κάθε χρόνο, σέ κάθε νομό της χώρας, θά βραβεύονται τά τρία καλύτερα κτίρια κύριας κατοικίας, μέ βραβεία 1.000.000, 500.000 και 300.000 δραχμών. Τά ποσά θά κα-

τανέμονται στόν ιδιοκτήτη του σπιτιού, (κατά τά 3/4) και στόν άρχιτέκτονα (κατά τό 1/4).

Θεσπίζονται άκόμη και άλλες κατηγορίες βραβείων μόνο για άρχιτέκτονες (Πανελλαδική κλίμακα), όπου θά άπονέμονται τρία βραβεία για κύρια κατοικία, τρία για παραθεριστική κατοικία και τρία για τίς καλύτερες πολυκατοικίες (βραβεία του 1 έκατομμυρίου, 500.000 και 300.000 δραχμών για κάθε κατηγορία).

Τέλος, τό ΥΧΟΠ, «για νά ενισχύσει νέους άρχιτέκτονες» θά βραβεύει κάθε χρόνο «ιδέες, μακέτες και σχέδια». Θά βραβεύονται έπίσης ιδέες για έπίπλωση σπιτιού.

Έτσι λοιπόν, και πρίν καλά καλά προλάβουμε νά συνέλθουμε από τό σόκ των 140 οίκισμών πού ανασυγκροτούνται, βλέπουμε στόν όρίζοντα νά εμφανίζονται κάθε λογής πασαρέλες, πού έτοιμάζονται νά φιλοξενήσουν τό προϊόν της δουλειάς όλων των έν ζωή άρχιτεκτόνων της χώρας. Και νά τό έπιβραβεύσουν ή νά τό άπορρίψουν. Κατά τίς αποφάσεις της κάποιας (όποιας) έλλανόδικης έπιτροπής. Διοργάνωση πάει νά πεί άρχιτεκτονικών καλλιστείων.

Μά τί συμβαίνει τέλος πάντων στό 'Υπουργείο Χωροταξίας; Και πόσο πρόκειται νά κρατήσει έτούτο τό σήριαλ των προκλήσεων προς τους Έλληνες μηχανικούς, πού ή άκαλαισθησία του άρχίζει νά γίνεται πολύ έμφανής και άκρως επικίνδυνη; Ποιός είναι ό σκοπός πού

ύπαγορεύει, σέ τέτοια κρίσιμη, κατά γενική όμολογία, περίοδο, νά θεσπίζονται τέτοια περιέργα βραβεία; Τί πραγματικά επιδιώκει ό κ. ύπουργός μ' αυτά τά πρωτάκουστα καλλιστεία;

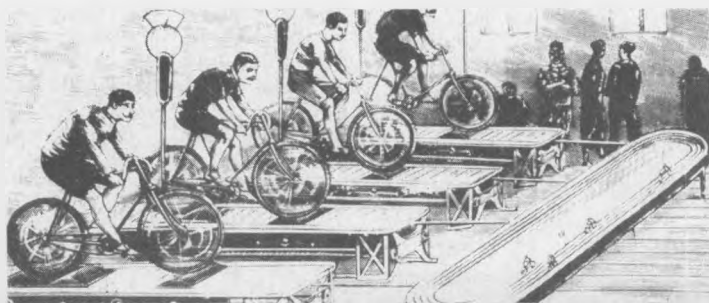
Δέν είμαστε βέβαια πρωτάρηδες στό καλλιστεία, μιά πού ό έν λόγω θεσμός έχει και στην Έλλάδα κατακτήσει κάποιο έδαφος. Και έχουν δαπανηθεί όχι εύκαταφρόνητα ποσά για την κατ' έτος ανάδειξη της ώραιότερης ένήλικης Έλληνίδας, της ώραιότερης άνήλικης Έλληνίδας, της έντυπωσιακότερης γυναικείας παρουσίας στη γιορτή του κρασιού, της πιά έγκυςτικής άνά νησί τουριστίας, του πιά άρρενωπού Έλληνα, της ώραιότερης γάτας, του έκφραστικότερου σκύλου, για τή διοργάνωση, γενικά, διαγωνισμών κατάκτησης υπερθετικών τίτλων.

Όλα αυτά καλά. 'Η μάλλον άθλια και άκρως προσβλητικά κάθε στοιχείου καλαισθησίας του πολίτη. Έχουν άλλωστε ύπάρξει σοβαρές αντίδράσεις, διαμαρτυρίες, καταγγελίες όλων αυτών των κακόγουστων προσπαθειών «εύγενούς άμιλλας».

Ας πούμε, ότι οι άγώνες αυτοί παρακολουθούν την έλλειψη σοβαρότητας και τό κακό γούστο των διοργανωτών τους. Στην περίπτωση όμως του «καλύτερου» σπιτιού; της «καλύτερης» ξενοδοχειακής μονάδας; του «καλύτερου» βιομηχανικού κτιρίου; Ποιό είναι τό αντίκειμενο πού θά κριθεί και θά πάρει ή όχι βραβείο; Και γιατί άκριβώς θά βραβευτεί;

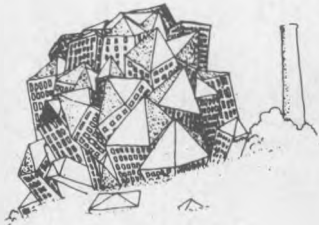
Ας σοβαρευτούμε λίγο, κι άς δούμε τό πρόβλημα στις διαστάσεις του.

Αν ή άρχιτεκτονική κάθε έποχής είναι ό αντικατοπτρισμός μιας κοινωνίας, ή όποια (κοινωνία) έχει σέ καθοριστικό βαθμό έπιβάλλει τά βασικά χαρακτηριστικά της (της άρχιτεκτονικής), αυτό πού αντικατοπτρίζει ή σημερινή άρχιτεκτονική, δέν είναι άσφαλώς ιδιαίτερα παρήγορο ούτε και πολύ ενχάριστο. Α-

ναλύνοντας τις μορφές της σημερινής αρχιτεκτονικής, τα χαρακτηριστικά της πολεοδομικής οργάνωσης, (δρθή γωνία, ευθεία γραμμή, πολυόμορφες στεγνές κατασκευές, ομοιομορφία κτιρίων, παράταξη πολυκατοικιών και αξόνων οδικής κυκλοφορίας κ.λπ.), θα δούμε πολύ καθαρά ότι είναι στενά συνδεδεμένα με την ιστορική εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής. Θα δούμε ακόμη ότι η τάση των πόλεων σε γρήγορη μεγέθυνση, που σε κάποιες περιπτώσεις φτάνει στον υδροκεφαλισμό, δεν είναι παρά η πολεοδομική απάντηση στην υπερσυγκεντρωτική βούληση της πολιτικής εξουσίας. Θα διαπιστώσουμε ακόμη ότι η καταστροφή των κέντρων της πόλης παρατηρείται, σχεδόν οργανώνεται, παντού. "Ότι αυτό οδηγεί στον οργανικό θάνατο της πόλης. "Ότι δλο και περισσότερο βαδίζουμε προς περιοχές-ύπνητρία, που διαχωρίζονται σαφώς από τις υπόλοιπες λειτουργίες της πόλης, πράγμα που οδηγεί στην ένιςχυση και του κοινωνικού διαχωρισμού. "Ότι οι τεχνολογικοί παραλογισμοί προκαλούν κάθε μορφή ρύπανσης. Και θα συμπεράνουμε, τότε, ότι η κρίση της πόλης, ή κρίση της αρχιτεκτονικής, ή κρίση της κατοικίας, αντίστοιχούν σε μία κρίση πολύ πιο πλατιά. Σε μία κρίση του συστήματος.

Μία τέτοια τοποθέτηση, με την όποια νομίζω ότι θα πρέπει να συμφωνεί και ο ύπουργός Χωροταξίας, απαγορεύει την ιδεαλιστική θεώρηση της αρχιτεκτονικής ως αισθητικού αντικειμένου, ως προϊόντος δηλαδή κάποιων ταλαντούχων «δασκάλων», κάποιων σούπερ καλλιτεχνών. Και επιβάλλει να πάροουμε σοβαρά ύπόψη ότι υπάρχουν οργανικοί δεσμοί ανάμεσα στην οικονομία, την πολιτική και την παραγωγή «έργων». Έπιβάλλει ακόμη να αντιμετωπίσουμε την αρχιτεκτονική, ως προϊόν ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής, που κα-

ταλαμβάνει μία συγκεκριμένη θέση στις διαδικασίες παραγωγής.

Τά παραπάνω μάς οδηγούν στα εξής γενικά συμπεράσματα:

- 'Η θεώρηση του προϊόντος της αρχιτεκτονικής δεν μπορεί να γίνει έξω από τη λογική της κοινωνίας που τό παράγει.

- 'Η εκτίμηση «ώραιο» ή «άσχημο» ή «καλύτερο», δηλαδή ή αισθητική αξιολόγηση του προϊόντος αυτού, δεν μπορεί να έχει θέση σ' αυτή τη γενική θεώρηση, γιατί ακριβώς τέτοιες άφελιγές προβληματισμού, φορτισμένες δηλαδή με αισθητικά κριτήρια, που δεν είναι άλλα από εκείνα της άρχουσας ιδεολογίας, συσκοτίζουν τό αντικείμενο και άφαιρούν κάθε δυνατότητα ουσιαστικής ανάλυσης του.

Γι' αυτούς ακριβώς τούς λόγους, θεωρούμε ότι ή τελευταία άπόφαση του ύπουργού Χωροταξίας δεν είναι μόνο έντελώς άσχοπη, αλλά και άπόλυτα άποπροσανατολιστική. Και αυτόματα έρχεται στό μυαλό μία έξισου άποπροσανατολιστική πρόταση που κάποτε διατύπωσε ο Le Corbusier: Νά φτιάξουμε τό πράσινο έργοστάσιο ένάντια στό μαύρο έργοστάσιο. Ξεχνώντας ότι δεν θρισκόμαστε μπροστά σε χρωματικό (δλέπε αισθητικό) πρόβλημα, αλλά σ' ένα πρόβλημα κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό. Πράγμα που κάνει την εκ πρώτης όψεως «σοσιαλιστικής» μορφής πρόταση να έντάσσεται άπόλυτα στή λογική του έκμοντερισμού του καπιταλισμού. Άφου σε μία ταξική κοινωνία, ή «αισθητική», τόσο ή ιδέα όσο και ή πρακτική, βρίσκεται στό χέρια εκείνων που κατέχουν τά μέσα παραγωγής και τό κεφάλαιο. Κι άφου τό «πράσινο έργοστάσιο», τό «καθαρό έργοστάσιο», τό «καλύτερο έργοστάσιο» έχει ήδη ένταχθεί στην όρολογία των βιομηχάνων. Πού σημαίνει ότι ή αισθητική, παρά τις όποιες «πολιτιστικές» της όψεις, προϋποθέτει την κατοχή κάποιου βαθμού έξουσίας. Έτσι, ή χρησιμοποίηση της «αισθητικής» γίνεται από την άρχουσα τάξη, ή όποια και καθορίζει τούς βασικούς κανόνες του «ώραίου» του «άσχημου» του «πράσινου» ή του «μαύρου» κοντολογίς, δεν υπάρχουν «ώραίες» μορφές, αλλά μόνο μορφές κοινωνικής κυριαρχίας.

Πέρα όμως από αυτές τις γενικές σκέψεις που δικαιολογούν την άπόλυτα άρνητική στάση μας άπε-

ναντι στή νέα πρωτοβουλία του ΥΧΟΠ, ή δημοσίευση της επιχείρησης μάς δημιουργεί και κάποια άλλα έπιμέρους έρωτήματα:

- Πώς άλήθεια θα γίνει ή έπιλογή, των «καλλίστων» σπιτιών π. χ., όταν είναι σαφές ότι δεν έχουμε να κάνουμε με συγκρινόμενα μεγέθη; Άφου είναι ήλιου φαεινότερον ότι σε κάθε κατασκευή, μία σειρά από παράγοντες που έπηρεάζουν τό άποτέλεσμα, δεν μπαίνουν και δεν είναι δυνατό να μπουν στό πλαίσιο της όποιας αξιολόγησης; Πώς δηλαδή θα σταθούν πλάι πλάι και θα συγκριθούν ένα σπιτάκι στό Περιστερι, τρία δωμάτια και κουζίνα, άκρως συμπαθές «αισθητικά», άψογο για τίς άνάγκες της οίκογένειας που τό κατοικεί και μία βίλα στην Κηφισιά, με δλα έπίσης τά «αισθητικά» και λειτουργικά πλεονεκτήματα; Πώς θα ένταχθεί στό κριτήρια έπιλογής τό εισόδημα του ιδιοκτήτη που προκαθορίζει τά τετραγωνικά, τά ύλικά, τό βαθμό πολυτέλειας; Και πώς θα ύπολογιστούν τά, εκτός του περιγράμματος του σπιτιού, πλεονεκτήματα που άναμφισβήτητα έπηρεάζουν και κάνουν τη ζωή αυτών που τό κατοικούν πιο άνετη ή ιδιαίτερα δύσκολη; 'Η ποιότητα δηλαδή του περιβάλλοντος, ο ύπάρχων ή όχι κοινωνικός έξοπλισμός, ή δυνατότητα σωστής σύνδεσης με τις υπόλοιπες λειτουργίες της πόλης κ.λπ. και γενικά δλα όσα θα 'πρεπε να ύπάρχουν ώστε να θεωρηθεί ότι τό σπίτι αυτό έντάσσεται σωστά στον ιστό μιας πόλης; Γιατί βέβαια είναι περισσότερο άπό κοινός τόπος, ότι ένα κτίριο, μία όποιαδήποτε κατασκευή, ούτε αυτόνομα μπορεί να ειδωθεί ούτε άνεξάρτητα από τόν ευρύτερο της χώρο.

- Ποιό θα είναι τό κοινωνικό όφελος από τη μετατροπή κάποιου σπιτιού σ' ένα νομό σε δακτυλοδεικτούμενο πρώτο βραβείο, όταν τίποτε δεν πρόκειται να αλλάξει στό γενικό τρόπο παραγωγής των σπιτιών, κι όταν κανένα από τά σοβαρά προβλήματα αυτού του νομού δεν πρόκειται να προωθηθεί; Τί σημαίνουν τελικά αυτές οι 800.000 που θα εισπράξει ο ιδιοκτήτης του σπιτιού-στά; Για ποιό πράγμα έπιδραβείται;

- Πώς γίνεται ή διαβάθμιση των βραβείων και γιατί βρισκονται σε πρώτη και δεύτερη προτεραιότητα ή άτομική, κύρια και παραθεριστική κατοικία, όταν είναι γνωστό ότι τό βασικότερο πρόβλημα τό έχει ή πολυκατοικία, στην όποια και σι-

βάζεται τό μεγαλύτερο μέρος τού πληθυσμού στίς πόλεις; Για ποιούς κατοίκους νοιάζεται τελικά τό ΥΧΟΠ;

- Από ποιούς σούπερ-ταλαντούχους θά αποτελεσθεῖ ἡ «εἰδική» ἐπιτροπή πού θά κρίνει τή δουλειά τού συνόλου τῶν ζώντων ἀρχιτεκτόνων;

- Τέλος, γιατί αὐτή ἡ συνεχῆ προσπάθεια τού Ὑπουργείου Χωροταξίας νά ὀξύνει τίς σχέσεις ἀνάμεσα στούς Ἑλληνες ἀρχιτέκτονες, μέ τήν ἐπισημοποίηση καί ἐπιβράβευση τού ἀνταγωνισμοῦ καί μέ τήν ἀνάδειξη παλιῶν καί νέων «ταλέντων»; Ὅταν μάλιστα εἶναι γνωστό ὅτι λόγω τῆς ἀνεργίας οἱ σχέσεις αὐτές εἶναι ἤδη λίαν τεταμένες;

Εἶναι νά ἀπορεῖ κανεῖς. Γιατί τό μέλημα τού ΥΧΟΠ νά ὑπάρξει «ποιοτική βελτίωση τῶν σπιτιῶν τού κτισμένου περιβάλλοντος» ἔτσι πού «νά γίνει ἡ ζωή αὐτῶν πού τά χρησιμοποιοῦν πιό ἄνετη», μέ τά μέτρα πού παίρνονται καί μέ τά βραβεῖα πού προγραμματίζονται, γίνεται σχεδόν ἀστεία ἱστορία. Καί στερεῖται ἐντελῶς περιεχομένου.

Ἄν τά κατάφερε ὁ κ. Τρίτσης, μέσα στή δύσκολη αὐτή περίοδο, νά θρεῖ κάποια ἑκατομμύρια καί ἔχει πρόβλημα γιά τό πού νά τά διαθέσει, ἄς ἐνισχύσει κάποιες προσπάθειες διατήρησης παραδοσιακῶν σπιτιῶν πού σέ λίγον καιρό θά ἔχουν μετατραπῆ σέ ἐρείπια. Κάποιο κοινωνικό ὄφελος θά ὑπάρξει. Κι ἄς ἀφήσει στήν Ἀπογευματινή τό προνόμιο διοργάνωσης καλλισειῶν. Ἐχει στό κάτω κάτω μεγαλύτερη πείρα.

Βάσω Κιζήλου

Περί Βιασμῶν¹

Εἶναι πολλοί μῆνες τώρα πού οἱ ἐφημερίδες γεμίζουν μέ πρωτοσέλιδα ἀφιερωμένα σέ ἀνατριχιαστικές λεπτομέρειες «φόνων μετά βιασμοῦ»: ἡ ἀπερίσκεπτη φοιτήτρια ἀπό τήν Πάτρα πού θρέθηκε σφαγμένη σ' ἕνα τούνελ τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ· ἡ φοιτήτρια τῆς Θεσσαλονίκης πού δολοφονήθηκε καί διάσθηκε θάναυσα (ὑπάρχει καί μή θάναυσο βιασμός;); ἔξω ἀπό τό σπίτι τῆς, οἱ δύο Γαλλίδες πού προσέλαυσαν τό βιαστή-δολοφόνο τῆς Αἰγίνης, ὁ «δράκος» τῆς Δράμας, πού μέ τό μαχαίρι του βίασε, σκότωσε, τραυμάτισε δέκα περίπου γυναῖκες...²

Πηχναῖοι τίτλοι, λεπτομερεῖς περιγραφές -στό μεταξύ, οἱ περισσό-

τεροι βιασμοί περνᾶνε πάντα στά ψιλά, χωρίς πολλά πολλά σχόλια-ἔδωσαν τήν εὐκαιρία σέ ὀρισμένους νά στηλιτεύσουν τά νέα ἤθη πού καταρρακώνουν τή νεολαία μας καί νά διαχωρίσουν τή θέση τους μέ ἡσυχία συνείδηση. Μοναδική ἐξαιρεση, δύο κύρια ἄρθρα πρωινῆς ἐφημερίδας, μέ ἀναπάντεχα εὐστοχες παρατηρήσεις καί συσχετισμούς. Καί μετά τίποτε. Ὁ ἡμερήσιος τύπος ἐσιώπησε. Καί ἤρθε ἡ σειρά τού περιοδικοῦ τύπου. Οἱ βιασμοί προσφέρουν τήν εὐκαιρία νά καυτηριαστοῦν -ἀπό «προοδευτική» σκοπιά- τά ἐν γένει κακῶς κείμενα τῆς κοινωνίας μας. Ὅπως κάνει ἀρθρογράφος στό τεῦχος 30 τού λογοτεχνικοῦ περιοδικοῦ *Τό Δέντρο*. Ὅπου ἀνάμεσα σέ ἄλλα ἀσχετα καί ἀσαφῆ, ἀναρωτιέται πῶς κανεῖς δέν σκέφτεται ὅτι:

«οἱ βιασμοί εἶναι ἀποτελέσματα ἐκρήξεως βουβῆς διαμαρτυρίας ἀτόμων καταπιεζόμενων σεξουαλικῶν» (σ. 261).

Ἄλλὰ ἐδῶ θά σταθοῦμε. Διότι, ἐφόσον ἡ κοινωνική κριτική δέν λειτουργεῖ, ὁ καθένας θεωρεῖ ὅτι μπορεῖ νά λέει ὅ,τι θέλει.

Καταρχήν, ἡ πρόταση αὐτή μᾶς δημιουργεῖ ἀμέσως μιά σειρά ἀπό ἀπλά ἐρωτήματα: τί τύπου διαμαρτυρία εἶναι αὐτή πού ἐκφράζεται μέ πράξεις ἀτομικῆς βίας ἐναντίον τρίτων; μήπως σημαίνει ὅτι οἱ γυναῖκες εἶναι υπεύθυνες γιά τή σεξουαλική καταπίεση τῶν ἀτόμων;

1. Ἡ προβληματική τού ἀρθρου αὐτοῦ δέν εἶναι ἀτομική. Στηρίζεται σέ πολὺμηνες συζητήσεις πού ἔγιναν γύρω ἀπό τό θέμα στό Σπίτι τῶν γυναικῶν, κατά τήν προετοιμασία τῆς συνάντησης ἐναντία στή βία καί τούς βιασμούς πού πραγματοποιήθηκε στίς 4 Δεκεμβρίου στό Γαλλικό Ἰνστιτούτο. Βλ. τό σχετικό ἐντυπο πού ἀποτελεσε τό πλαίσιο συζήτησης στή συνάντηση αὐτή.

2. Τόν εἶδαμε στήν τηλεόραση τό «δράκο». Καί αὐτό πού μᾶς κατέπληξε περισσότερο δέν ἦταν οἱ ἐπιθέσεις πού περιέγραφε, ἀλλά ἡ ἄνεση μέ τήν ὁποία χειριζόταν τίς τρέχουσες ἀντιλήψεις περί ἐρωτικῆς συμπεριφορᾶς... Καί ἡ τραυματισμένη γυναῖκα στό νοσοκομεῖο πού ἔλεγε (ποιόν ὄμως θά πείσει;): «Αὐτός δέν εἶναι τρελός· εἶναι ἐκπαιδευμένος»...

ΝΟΥΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΧ

ΦΥΛΛΑΔΙΟ

ΓΙΑ ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

κυκλοφορεῖ τό τρίτο τεῦχος

Ἀπ' τα περιεχόμενα:

- Ἐφκτά καί ἀναγκαῖα
- Ἡ κοινοβουλευτική κρίση στο ΠΑΣΟΚ
- Οἱ δημοτικές ἐκλογές
- Για τό συνέδριο τού ΠΑΣΟΚ

Στα κεντρικά Βιβλιοπωλεῖα
καί στο ἐπαιρησάκη πρακτορεία Ἀθηναϊκοῦ Τύπου
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: 8219.175

πού είναι γραμμένο ότι διαστές είναι μόνο οι «σεξουαλικά καταπιεσμένοι»; από τότε ή έκρηξη διαμαρτυρίας έναντι της κακής κοινωνίας νομιμοποιεί τη σεξουαλική βία, δηλαδή τη βία που ασκούν άνδρες σε γυναίκες; πώς θα μπορούσαν -σύμφωνα μ' αυτή τη λογική- να διαμαρτυρηθούν οι γυναίκες για τη σεξουαλική καταπίεση που υφίστανται; να πιάσουν το μαχαίρι κι όποιον πάρει ο χάρος;

Πέρα όμως απ' δλ' αυτά, η πρόταση που αναφέραμε στηρίζεται σε δύο ειδών δεδομένα: -στη σχέση των ανδρών με την εξουσία και -τους μύθους που περιβάλλουν το βιασμό. Άς ξεκινήσουμε από τους δεύτερους.

Στό θέμα των βιασμών λειτουργούν πολλών ειδών μύθοι. Ή τρέχουσα ιδεολογική παραδοχή -και οι ποικιλίες ακολουθούν τη γενικότερη φιλοσοφικο-ιδεολογική τάση των φορέων τους- θέλει τους βιαστές, ψυχοπαθολογικά άτομα, ή τουλάχιστον άτομα εξαιρετικά χαμηλού πολιτιστικού επιπέδου, που δεν συγκρατούν τις όρμες τους³. Βιάζουν, δηλαδή, οι άρρωστοι, οι ανώμαλοι, οι εξαιρέσεις. Οι υπόλοιποι, οι πολλοί ευπόλητοι πολίτες, οι σύζυγοι και πατεράδες δεν βιάζουν ποτέ. Γιατί είναι φυσιολογικοί και πολιτισμένοι. Αυτό εξυπνοεί -δταν δεν δηλώνεται ρητά- ότι όλοι οι άνδρες έχουν όρμες που δύσκολα συγκρατούνται και ότι η συγκράτηση αυτή είναι θέμα κανονικότητας και πολιτιστικού επιπέδου. Ξυπνοεί ταυτόχρονα -δταν πάλι δεν δηλώνεται ρητά- ότι οι ανδρικές όρμες «ξυπνάνε» δταν βρεθούν μπροστά σε μία προκλητική εμφάνιση του στόχου τους. Αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι οι γυναίκες που βιάζονται δεν είναι και τελείως ανεύθυνες για δ,τι τους συνέβη, ότι προκάλεσαν -μέ την εμφάνισή τους, με τά «προσόντα» τους, με τό να κυκλοφορούν απαγορευμένη ώρα σε απαγορευμένη περιοχή- τό ανδρικό «κτῆνος», και άρα κάπου «τά ήθελαν». Ή άφοπλιστική και κυρίαρχη αυτή λογική οδηγεί στο να βρίσκονται πάντα κάποια έλαφρυντικά για τό βιαστή, που απαλλάσσεται έτσι

3. Άκούσαμε καθαρά τό δημοσιογράφο της ΕΡΤ να ρωτά τό «δράκο» της Δράμας: «πότε νιώσατε για πρώτη φορά αυτή την παρόρμηση;». Πότε θα μάθουμε ότι δ άνθρωπος δεν έχει παρόρμηση; Ότι δ άνθρωπος δεν είναι ποτέ ζώο;

σχετικά στην κοινωνική συνείδηση, με αποτέλεσμα τό θύμα να μετατρέπεται σε κατηγορούμενο.

Σ' αυτό συνηγορούν όχι μόνο ή παρουσίαση των βιασμών μέσα από τον τύπο, αλλά και ή στάση της άστυνομίας ή της δικαιοσύνης δταν ή γυναίκα αποφασίσει να καταφύγει σ' αυτές. Βεβαίως δ βιασμός χαρακτηρίζεται κακούργημα. Μέ τη διαφορά ότι είναι τό μοναδικό κακούργημα που δικάζεται «έπί έγκλήσει», δηλαδή μόνον έφόσον τό θύμα τό θελήσει και δεν σταματήσει -δπως έχει δικαίωμα- τη διαδικασία. Κάθε άλλο κακούργημα δικάζεται αυτεπάγγελτα. Ό έξευτελισμός, από την άλλη, που υφίστανται όσες γυναίκες, θύματα βιασμού, καταφύγουν στην άστυνομία και τά δικαστήρια στηρίζεται στην ίδια πάντα αντίληψη που θεωρεί έξ όρισμού τη γυναίκα υπεύθυνη.

Έκτός όμως απ' αυτή την αντίληψη, εμφανίζεται και μία άλλη, που θέλει να θεωρείται προοδευτική και κυκλοφορεί σε χώρους της νεόκοπης άριστερας. Σύμφωνα μ' αυτήν οι βιαστές, αν δεν είναι άρρωστοι, είναι θύματα της κοινωνίας. Είναι αυτοί που υφίστανται όλα τά δάρη της κοινωνικής άδικίας και της σεξουαλικής μιζέριας που την ακολουθεί. Έφόσον ή κοινωνική τους θέση τους άπαγορεύει να αναζητήσουν ένα μερίδιο στην «εύτυχία», οι κολασμένοι του κόσμου τούτου καταφεύγουν στο βιασμό ως ύστατη προσπάθεια «έρωτικής επικοινωνίας». Άν ή κοινωνία μας δεν άλλοτριωνε τόσο τους ανθρώπους, έξαναγκάζοντάς τους να δεχτούν μία μόνο έκδοχή της εύτυχίας, αν ή κοινωνία μπορούσε να δεχτεί την άτομική επιθυμία, με όποιον τρόπο κι αν εκφράζεται αυτή, οι άνθρωποι θα ήταν πιο έλεύθεροι και οι επιπτώσεις της κοινωνικής άνισότητας μικρότερες.

Κοινό σημείο της λογικής αυτής με την προηγούμενη που περιγράψαμε είναι δ άνδροκεντρισμός τους, σάν ή κοινωνία να μὴν άποτελείται από άνδρες και από γυναίκες, σάν να μὴν είναι οι άνδρες αυτοί που βιάζουν και οι γυναίκες αυτές που βιάζονται. Άναλύσεις ύψηλου επιπέδου...

Ποιά είναι όμως ή πραγματικότητα; Μία μιάα στην είδησεογραφία των έφημερίδων μπορεί να άποδειχτεί πολύ εύγλωττη. Έπίσημες στατιστικές για τους βιασμούς δεν υπάρχουν, γιατί ως έγκλήματα κατά των ήθων κατατάσσονται μα-

ζί με τίς ασέλγειες, τη μαστροπεία και την άποπλάνηση ανήλικου.

Τά στοιχεία λοιπόν άποκαλύπτουν τά έξής: Ή συντριπτική πλειοψηφία των βιαστών είναι καθόλα φυσιολογικά άτομα, κάθε ηλικίας και επαγγέλματος, συχνά σύζυγοι και πατέρες. Όλοι σχεδόν βιάζουν άπαξ, δεν είναι δηλαδή ούτε «δράκοι», ούτε «έπαγγελματίες» (δπως οι κλέφτες, οι έπιδειξιές κ.ά.). Ένα μεγάλο μέρος των βιασμών είναι όμαδικό, δηλαδή μία γυναίκα τη βιάζουν περισσότεροι από ένας άνδρες. Σε ένα πολύ ύψηλό ποσοστό έπίσης, δ δράστης είναι γνωστός του θύματος. Οι βιασμοί διαπράττονται έξίσου στο δρόμο όσο και τό σπίτι, στην έρημιά όσο και τη γειτονιά, όποιαδήποτε ώρα της ήμέρας και της νύχτας. Βιασμοί γίνονται όλους τους μήνες του χρόνου και περισσότερο βιάζονται οι έλληνίδες παρά οι ξένες τουρίστριες. Τέλος, ή πλειοψηφία των βιασμών που φτάνουν στις έφημερίδες διαπράττονται από άτομα κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά συναντάμε και δράστες που είναι γιατροί, δικηγόροι, έμποροι, εκκατάστατοι υπάλληλοι, καθηγητές. Όσο για τά θύματα, είναι κάθε ηλικίας, από νήπια ως γιαγιάδες 80 χρονών.

Πόσο λίγη σχέση έχει ή πραγματικότητα με τους μύθους!...

Έδώ δεν θα έπρεπε να ξεχνάμε ότι στο φώς της δημοσιότητας φτάνει ένα έλάχιστο ποσοστό των βιασμών που διαπράττονται με όλους τους τρόπους κάθε μέρα. Έχουμε έτσι κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι οι βιαστές που προέρχονται από κατώτερα κοινωνικά στρώματα στην πραγματικότητα δεν άποτελούν την πλειοψηφία. Όστόσο, τό γεγονός ότι πολλοί βιαστές ανήκουν σ' αυτή την κοινωνική κατηγορία έχει συχνά προκαλέσει αντίδράσεις για τό κατά πόσο είναι σκόπιμο να επιβαρύνονται τά θύματα της κοινωνικής άδικίας με τίς ποινές που επισύρει ή καταγγελία του βιασμού. Πρόκειται για τη λογική συνέπεια των αντιλήψεων που θεωρούν τους βιασμούς μία μορφή άτομικής διαμαρτυρίας ενάντια στην έπιβεβλημένη κοινωνική ήθική και τη σεξουαλική μιζέρια που συνοδεύει την κοινωνική καταπίεση. Οι αντιλήψεις αυτές έξυπνοούν ότι άκόμη και για κείνους που υφίστανται τά μεγαλύτερα δάρη της ταξικής άνισότητας και εκμετάλλευσης, υπάρχει πάντα κάποιος κατώτερος στον όποιο μπο-

ρούν νά ασκήσουν τό τελευταίο δείγμα εξουσίας πού τούς απέμεινε, τόν ανδρισμό τους. Ὑπάρχουν πάντα οἱ γυναῖκες πού θεωροῦνται ἐξ ὀρισμοῦ –ὅπως καί εἶναι ἄλλωστε– ἐξω ἀπό τό παιχνίδι τῆς κοινωνικῆς εξουσίας, γεγονός πού τίς ἐξομοιώνει, τίς κάνει ὅλες πρῶτα ἀπ' ὅλα κτῆμα τῶν ἀνδρῶν καί ὕστερα ὁ,τιδήποτε ἄλλο.

Ὅταν ἡ κοινωνική θέση τῶν ἀνδρῶν δέν ἐπιτρέπει τή διάχυτη καί πολύμορφη ἀσκηση ἐξουσίας, στό πλαίσιο τῆς φυλετικῆς κυριαρχίας, ὑπάρχει πάντοτε ἡ δυνατότητα ἐξαναγκασμοῦ τῶν γυναικῶν. Ἄλλωστε κάθε σχέση ἐξουσίας, κάθε σχέση ἀνισότητος εἶναι σχέση βίας. Στήν περίπτωση τῶν δύο φύλων ἡ σχέση βίας ἐξειδικεύεται στό χώρο τῆς σεξουαλικότητος. Τό φάσμα εἶναι πολύ εὐρύ, μέ ἀπειρες ἀποχρώσεις. Μέ αὐτή τήν ἔννοια, ὁ διασμός δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό μιὰ ἀκραία ἔκφραση τοῦ αὐτονόητου δικαιώματος πού ἔχουν οἱ ἄνδρες στίς γυναῖκες. Ἡ ἀκραία ἀπόληξη τῆς πολύμορφης βίας πού ἀσκοῦν οἱ ἄνδρες στίς γυναῖκες στό σπίτι, στή δουλειά, στό δρόμο. Ὁ διασμός δέν εἶναι παρὰ μιὰ ἔκφραση τῆς φυλετικῆς κυριαρχίας. Πού ὡς ἀσκηση ἐξουσίας ἔχει ἐπιπλέον ἐκδηλο σφραγιστικό χαρακτήρα. Προειδοποιεῖ γιά τίς ἐπιπτώσεις πού ἔχουν τά τυχόν ἀτοπήματα, οἱ ἐκτός τῶν καθιερωμένων διεκδικήσεις, τιμωρεῖ στό σῶμα μιᾶς γυναίκας ὅλες τίς γυναῖκες, ἐν ὀνόματι ὄλων τῶν ἀνδρῶν. Μέ τό κυριότερο ὄπλο τῆς φυλετικῆς κυριαρχίας, τή σεξουαλική βία. Καμιά γυναίκα δέν μπορεῖ νά ἰσχυρισθεῖ ὅτι δέν κινδυνεύει, ὅλες ἀνεξαρτήτως ηλικίας καί ἐμφάνισης μποροῦν κάποια στιγμή νά βρεθοῦν ἀντιμέτωπες μ' ἕναν ἄνδρα βιαστή.

Ἔτσι οἱ γυναῖκες διατηροῦνται σέ μιὰ μόνιμη ἐνδημική κατάσταση ἀνασφάλειας καί φόβου. Ὁ φόβος εἶναι τόσο διάχυτος καί καθημερινός ὥστε γίνεται ἀσυνείδητος. Καί πολλές φορές ἀρκεῖ ὡς ὑπόμνηση τοῦ τί περιμένει τίς γυναῖκες ἀν παραθοῦν τίς καθιερωμένες ἐπιδολές. Ὁ φόβος εἶναι ἐξευτελισμός καί προσβολή. Στό ἀτομικό ἐπίπεδο προκαλεῖ αἶσθημα ἀδυναμίας καί κατωτερότητας. Μόνο ἡ συλλογική συνείδηση τῶν αἰτίων του μπορεῖ νά κάνει λιγότερο οὐτοπική τήν ἐξάλειψή του.

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ

ΑΣΤΕΡΙ

ΝΤΙΝΟ ΜΠΟΥΤΖΑΤΙ: Ἡ Ἔρημος τῶν Ταρτάρων

Ὁ βασικός ἥρωας, ὁ Τζοβάνι Ντρόγκο, εἶναι ὁ αἰώνιος ἄνθρωπος: ὅσο εἶναι νέος ζεῖ μέ αὐταπάτες, καθώς ὁμῶς γερνάει παραιτεῖται ἀπό τίς ἐλπίδες του. Ἡ δράση τοῦ ἔργου ἐκτυλίσσεται στήν Ἔρημο τῶν Ταρτάρων: ἕνα τοπίο πού βρίσκεται στήν ἐσχάτια τοῦ ὄνειρου, πέρα ἀπό τά ὄρια τοῦ τόπου καί τοῦ χρόνου, καθάριο καί ἐξωπραγματικό.

ΙΤΑΛΟ ΚΑΛΒΙΝΟ: Οἱ Δύσκολοι Ἔρωτες

Ἐνας ὑπάλληλος, μιὰ παντρεμένη, ἕνας μύωπας, μιὰ κολυμβήτρια, ἕνας κακοποιός... ἀναζητοῦν λίγη ἀνθρώπινη ἐπαφή κι ἐπικοινωνία, προσπαθοῦν νά ζήσουν ἕνα «μοναδικό» ἔρωτα ἢ ἀπλά ἕνα ἐρωτικό χάδι... Συνήθως δέν τό κατορθώνουν γιατί οἱ ἔρωτες εἶναι δύσκολοι κι οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις πολύπλοκες.

ΕΡΝΕΣΤΟ ΣΑΜΠΑΤΟ: Τό Τοῦνελ

«...σέ κάθε περίπτωση ὑπῆρχε ἕνα καί μοναδικό τοῦνελ σκοτεινό καί μοναχικό: τό δικό μου, τό τοῦνελ πού μέσα του εἶχαν κυλήσει τά παιδικά μου χρόνια, ἡ νιότη μου, ἡ ζωή μου ὀλόκληρη».

Ἐνα ἀπό τά ἀριστουργήματα τῆς λογοτεχνίας τῆς Ἀργεντινῆς.

ΜΟΧΑΜΕΝΤ ΣΟΥΚΡΙ: Τό Γυμνό Ψωμί

Ἡ σπαρακτική μαρτυρία ἑνός περιθωριακοῦ τοῦ τρίτου κόσμου. Τό πέτρινο κρεβάτι τοῦ ἥρωα στό νεκροταφεῖο, τά κορίτσια, τό σέξ, οἱ πόρνες, τό κρασί, τό λαθρεμπόριο, τό χασίς, ἡ φυλακή, ἡ πολιτική, τό μίσος, ὁ μουσουλμανισμός: κάθε σελίδα καί μιὰ βόμβα μολότωφ.

Π. ΜΠΡΥΚΝΕΡ: Τά Μαῦρα Φεγγάρια τοῦ Ἔρωτα

Ἐνα μυθιστόρημα τῆς «ἀγριότητος». Οἱ ἥρωές του, πλάσματα σηματοδεδεμένα μέ τό στίγμα μιᾶς συναισθηματικῆς ἀναπηρίας, καταλήγουν νά βρίσκουν τήν εὐτυχία μονάχα μέσα στό μίσος.

ΣΟΛΩΝΟΣ 121 ● ΑΘΗΝΑ ● ΤΗΛ. 3606.597, 3619.802

Δικομματισμός καί Λειτουργία του πολιτεύματος

Μιά πρώτη προσέγγιση
του Γιώργου Πάσχου

Τό κείμενο πού ακολουθεῖ εἶναι ἡ εἰσήγηση τοῦ Γιώργου Πάσχου στό τριήμερο πού εἶχε ὀργανώσει, τόν Φεβρουάριο τοῦ 1982, ἡ Ἑταιρεία Πολιτικῆς Ἐπιστήμης μέ θέμα τίς τελευταῖες βουλευτικές ἐκλογές. Σύμφωνα μέ τήν ὑπόσχεση τῶν ὀργανωτῶν ὅλες οἱ εἰσηγήσεις θά δημοσιεύονταν στήν Ἐπιθεώρηση Πολιτικῆς Ἐπιστήμης, ἡ σέ ξεχωριστό τόμο, πράγμα πού μέχρι σήμερα δέν ἔγινε δυνατό. Ἔτσι, ἡ εἰσήγηση τοῦ Γ. Πάσχου δημοσιεύεται ἐδῶ γιατί, μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, κινδυνεύει νά χάσει τήν ἐπικαιρότητά της.

Τά ἐκλογικά ἀποτελέσματα τῆς 18ης Ὀκτωβρίου 1981 δυσaréτησαν συντηρητικούς πολιτευτές, γέννησαν νέες ἀπορίες καί ἀμηχανίες, ἀνατροφοδότησαν δάσιμες ἐλπίδες ἢ ἀδάσιμες οὐτοπίες, ἴσως, τέλος, προκάλεσαν ἤδη καί κάποιες νέες ἀπογοητεύσεις. Τό γεγονός, πάντως, ὅτι γιά πρώτη φορά στήν Ἑλλάδα ἕνα σοσιαλιστικό κόμμα ἀνέλαβε τή διακυβέρνηση τῆς χώρας, ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα ἕνα σημαντικό σταθμό στή μεταπολεμική πολιτική ἱστορία μας.

Δέν ἐμπίπτει, βέβαια, στήν παρούσα θεματική ἡ ἀνάλυση τῶν πολλαπλῶν παραγόντων, πού ἀποδυνάμωσαν προοδευτικά τό μεγάλο πολιτικό φορέα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀστισμοῦ, τή Νέα Δημοκρατία. Ἀρκεῖ μόνο νά σημειωθοῦν εἰσαγωγικά τά ἔξης: ὁ ἀνέλεγκτος στασιόπληθωρισμός, τό τεράστιο ἔλλειμμα στό ἰσοζύγιο πληρωμῶν καί τό δημόσιο τομέα, ἡ στασιμότητα ἢ ἡ πτώση τῆς διομηχανικῆς παραγωγῆς, ἡ διοικητική ἀποδιοργάνωση, ὁ πολιτικός αὐταρχισμός, οἱ ἐνδοκυβερνητικοί ἀνταγωνισμοί, ἡ ἐπανεπίταξη στό στρατιωτικό σκέλος τοῦ ΝΑΤΟ ἡ ἐκλογική σύμπραξη τῆς Νέας Δημοκρατίας μέ στελέχη τῆς ἄκρας δεξιᾶς, ἡ ἀντεργατική νομοθεσία καί πρακτική, ἡ πανεπιστημιακή ἀντιμεταρρύθμιση καί ἕνα πλῆθος ἀπό ἄλλες ἐπιμέρους κυβερνητικές ἐπιλογές δέν συγκροῦσθηκαν μόνο μέ κάποιους διαφορετικούς, δηλαδή, ἐκσυγχρονιστικούς προσανατολισμούς τῆς Νέας Δημοκρατίας, ἀλλά συγχρόνως διόγκωσαν τή δυσaréσκεια εὐρύτερων μικροαστικῶν καί λαϊκῶν στρωμάτων. Σ' αὐτή τήν προΐουσα ἀποσύνδεσή τους ἀπό τή Νέα Δημοκρατία βρέθηκε πρόσφορο ἔδαφος καί ἐνθουσιώδεις ὀπαδοῦς τό αἶτημα τῆς ἀλλαγῆς. Ἡ ἐπαγγελία τῆς ἀλλαγῆς, παρά τίς ἀσάφειές της ἢ καί χάρη σ' αὐτές, στηρίχθηκε σέ νέες ἀνομοιογενεῖς συσπειρώσεις ψηφοφόρων καί ὀδήγησε στήν ἐκλογική ἀποδοκιμασία τῆς Νέας Δημοκρατίας. Δέν ἦταν, βέβαια, οὔτε οἱ

σοσιαλιστικές ἐπαγγελίες οὔτε οἱ συνεπεῖς σοσιαλιστικοὶ ἀγῶνες, πού ὤθησαν τό 48,6% τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος στήν ἐκλογική ὑποστήριξη τοῦ ΠΑΣΟΚ. Αὐτή ἡ εὐρεία ἐκλογική προσχώρηση δέν συμπίπτει οὔτε πραγματικά οὔτε συμβολικά μέ κάποια σοσιαλιστική ἢ ἀριστερή κατάφαση. Περιέχει ἕνα ἄθροισμα ἐτερόκλητων ἀρνήσεων, ὅπου ἡ ἀντιδεξιά πολιτικοποίηση, ἡ ἀριστερή ἀπογοήτευση καί ἡ καιροσκοπική ἀπολιτικότητα ἀπέδωσαν ἕνα πρωτότυπο «χαρμάνι»: ἕνα σημαντικό τμήμα ἀπό αὐτό τό 48% καταψήφισε τή Νέα Δημοκρατία μέ τή βεβαιότητα ἢ μέ τήν ἐλπίδα πῶς ἡ ψήφος του στό ΠΑΣΟΚ ἔν εἶναι ψήφος ἀριστερῆ, δέν εἶναι ψήφος ὑπέρ τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἀλλά ὁ μόνος τρόπος νά ἀποδοκιμαστεῖ ἀποτελεσματικά ἡ Νέα Δημοκρατία. Μέ ἄλλα λόγια: ἕνα μεγάλο τμήμα τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος, αὐτό πού μετά τό 1977 μετέβαλε τίς κομματικές του προτιμήσεις, ὑπερψήφισε τό ΠΑΣΟΚ χωρίς νά θέλει –ἢ διότι δέν θέλει– τό σοσιαλισμό.

Ἡ τελευταία δεκαετία προσδιορίζεται ἔτσι, πολύ σχηματικά, ἀπό τήν ἀδυναμία τοῦ ἀστικού κράτους (αὐταρχικοῦ ἢ φιλελεύθερου) νά διαχειριστεῖ ἀποτελεσματικά καί νά διευθετησε τίς δξυμένες ἀντιφάσεις, πού ἀναδεικνύει ἡ οικονομική κρίση. Ἡ ἀδυναμία αὐτή προώθησε ἤδη τό 1972 τήν ἀποσταθεροποίηση τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας καί, μετά τό 1974, τόνωσε τήν ἀμηχανία καί τίς μεταπτώσεις τῆς Νέας Δημοκρατίας στό νά ἐπιλέξει ἀνάμεσα στόν ἐκσυγχρονισμό ἢ τόν παραδοσιακό συντηρητισμό, στόν κρατικό παρεμβατισμό ἢ τόν οἰκονομικό νεοφιλελευθερισμό. Οἱ ἀλλεπάλληλες ἐμπλοκές στή διαδικασία τῆς κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς συρρίκνωσαν προοδευτικά τήν κοινωνική δάση τῆς Νέας Δημοκρατίας καί μετέβαλαν ριζικά τό συσχετισμό τῶν πολιτικῶν δυνάμεων.

Οί εκλογές του 1981 δέν άνέδειξαν, όμως, μόνο μία νέα κυβέρνηση· ούτε αφαίρεσαν άπλώς άπό τά μικρά κόμματα τήν κοινοβουλευτική εκπροσώπηση τους. Έπισώρευσαν στό ΠΑΣΟΚ πολλαπλές και συνολικότερης έμβέλειας ευθύνες και λειτουργίες. Άν ή παρουσία του ΠΑΣΟΚ στην πολιτική σκηνή ήταν έντονη σ' όλη τήν περίοδο 1974-1981, ό ρόλος του έγινε τώρα άποφασιστικός, περίπου ρυθμιστικός, τόσο για τίς μοίρα του έλληνικού συντηρητισμού όσο και για τίς άμεσες προοπτικές του έλληνικού σοσιαλισμού. Μ' άλλα λόγια: άπό τή νέα κυβέρνηση έξαρτάται άνθά άποτύχει, προσπαθώντας νά τονώσει και νά εκσυγχρονίσει τόν κατακεραματισμένο και άποδιοργανωμένο έγγωριο καπιταλισμό, ή άν θά πετύχει νά συμβάλει δραστικά στό ριζικό εκδημοκρατισμό του δημόσιου βίου και, έτσι, νά προωθήσει τίς διάσπαρτες δυνάμεις του σοσιαλισμού. Άπό τίς κυβερνητικές έπιλογές, άντιφάσεις και πρωτοβουλίες θά έξαρτηθούν λοιπόν, σέ μεγάλο βαθμό, οί διακυμάνσεις τόσο στη δίχασμένη δεξιά όσο και τήν πολυδιασπασμένη κομμουνιστική άριστερά. Άπό τούς δικούς της χειρισμούς και τίς πολιτικές πρωτοβουλίες της έξαρτάται, τέλος, και ή ίδια ή όμαλή λειτουργία του πολιτεύματος.

Τά εκλογικά άποτελέσματα της 18ης Οκτωβρίου 1981 μετέβαλαν, λοιπόν, ριζικά τούς κοινοβουλευτικούς και, γενικότερα, τούς πολιτικούς συσχετισμούς δυνάμεων. Άπό τή μεταβολή αυτή προέκυψε, όπως θά αναλυθεί στη συνέχεια, και ένας μετασχηματισμός του κομματικού συστήματος. Ο μετεκλογικός δικομματισμός δέν συνοδεύτηκε, ωστόσο, άπό προφανείς μετατοπίσεις ή ασάφειες σέ ό,τι άφορά τήν ένγένεια λειτουργία του πολιτεύματος. Άλλά και ή πολιτική άνομοιογένεια στό έσωτερικό της συνταγματική «δικέφαλη» εκτελεστικής έξουσίας (άρθρο 26 § 2)¹ δέν συνδυάστηκε με τήν ενεργοποίηση των «έξουσιαστικών» άρμοδιοτήτων του προέδρου της Δημοκρατίας ή με μία συνταγματική και πολιτική κρίση. Όπως σ' όλη τήν περίοδο 1974-1981, έτσι και σήμερα τό πολιτεύμα έξακολουθεί νά λειτουργεί όμαλά ως άμιγώς κοινοβουλευτικό, παρά τά ποικίλα συνταγματικά διαφορούμενα.

Η πολιτειολογική αυτή διαπίστωση δέν έπαρκει, ωστόσο, για τήν άνάλυση των πολιτικών δρων πού προσδιορίζουν τή μετεκλογική λειτουργία του πολιτεύματος, ειδικότερα για τή διερεύνηση του πραγματικού συσχετισμού άνάμεσα στό Κοινοβούλιο, τήν κυβέρνηση και τόν πρόεδρο της Δημοκρατίας. Οί συλλογισμοί, πού άκολουθούν, δέν φιλοδοξούν βέβαια νά άποτιμήσουν συνολικά τό έργο της νέας κυβέρνησης ούτε νά καταγράψουν τίς ποικίλες μορφές με τίς όποιες διεξάγονται μετεκλογικά οί κομματικοί άνταγωνισμοί και οί πολιτικές διενέξεις. Ζητούν μόνο νά προσεγγίσουν μία όψη άπό τά σύνθετα ζητήματα της πολιτικής συγκυρίας: νά έντοπίσουν όρισμένα

ειδικότερα και τυπικά γνωρίσματα του δικομματικού συστήματος, πού προέκυψε άπό τίς εκλογές του 1981, και νά έπισημάνουν κάποιες άμεσες έπιπτώσεις τους στην λειτουργία του πολιτεύματος.

Η έπιλογή αυτή δέν είναι αυθαίρετη· στηρίζεται στην διαπίστωση ότι τό άμετάβλητο, τό *μόνιμο θεσμικό γνώρισμα* της κοινοβουλευτικής λειτουργίας του πολιτεύματος, κατά τήν περίοδο 1974-75 έως και σήμερα, είναι οί *σταθερές μονοκομματικές κυβερνήσεις*, δηλαδή οί κυβερνήσεις πού δέν διαθέτουν άπλώς τήν κοινοβουλευτική πλειοψηφία, αλλά στηρίζονται σέ μία *εύρεία και πειθαρχημένη κοινοβουλευτική πλειοψηφία*. Η ειδικότερη σημασία αυτής της κυβερνητικής ύπεροπλίας μεταβάλλεται, βέβαια, άνάλογα με τούς έκάστοτε συγκεκριμένους συσχετισμούς δυνάμεων. Τό γεγονός όμως παραμένει και είναι δηλωτικό για μία όρισμένη, μολοντί περιορισμένη άντικειμενικοποίηση των συνταγματικών θεσμών, αλλά και για τούς όρους, με τούς όποιους διεξάγονται οί κοινωνικοπολιτικοί άνταγωνισμοί στό έσωτερικό του κράτους μετά τήν κατάρρευση της στρατιωτικής δικτατορίας. Η εκτίμηση αυτή νομιμοποιεί άκριβώς και τήν προσπάθεια νά διερευνηθεί ή μετεκλογική λειτουργία του πολιτεύματος, όπως συναρτάται με όρισμένα τυπικά γνωρίσματα του κομματικού συστήματος. Η προσέγγιση αυτή, παρά μία όρισμένη «στατικότητα» της, ίσως βοηθήσει και στην μελέτη των πολλαπλών μετώπων, πού διαμορφώνονται δυναμικά με τήν άνάπτυξη της πολιτικής ταξικής πάλης στην άμέσως μετεκλογική συγκυρία.

II

Τό κομματικό σύστημα —δηλαδή οί σχετικά σταθερές σχέσεις μεταξύ των ποικίλων πολιτικών κομμάτων²— πού συγκροτήθηκε και λειτούργησε μετά τή μεταπολίτευση του 1974, προσδιορίστηκε πρώτα άπ' όλα άπό τήν ισχύ και τή συνοχή της Νέας Δημοκρατίας. Άνεξάρτητα άπό τούς συγκεκριμένους λόγους πού έξασφάλισαν στην Νέα Δημοκρατία ένα ήγεμονικό ρόλο κατά τήν περίοδο 1974-1981, τό κόμμα αυτό, με προμετωπίδα και προφυλακή τό χαρισματικό πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή, λειτούργησε έως τό 1977 ως τό «*ύπερκυρίαρχο*» κόμμα στό όλο κομματικό σύστημα, ένθ και με τίς εκλογές του 1977 άναδείχτηκε σέ «*κυρίαρχο*» πολιτικό κόμμα στό έσωτερικό του Κοινοβουλίου.^{2α}

Η κοινοβουλευτική ισχύς, πού έξασφάλισε ή Νέα Δημοκρατία στις εκλογές του 1977 (172 βουλευτές), συνοδεύτηκε, ωστόσο, πολύ γρήγορα άπό μία προφανή μεταβολή στις κομματικές προτιμήσεις του εκλογικού σώματος. Η διεγερμένη άποδοκιμασία των έπιμέρους κυβερνητικών έπιλογών θά προωθήσει μία έκδηλη δυσαρμονία άνάμεσα στις κομματικές προτιμήσεις του εκλογικού σώματος, άπό τή μιá μεριά, και

1. Βλ. σχετικά τή μελέτη του Φ. Βεγλερή, «Η διαρρύθμιση της εκτελεστικής έξουσίας κατά τό σχέδιο του νέου Σύνταγματος», τό Σύνταγμα, 1975, σ. 282 κ.έ., Γ. Πάσχου, «Η άνασυνγκρότηση της εκτελεστικής έξουσίας», Ο Πολίτης, τ. 35, 1980, σ. 11 κ. έ., Ε. Β. Βενιζέλου, «Η λογική του πολιτεύματος και ή δομή της εκτελεστικής έξουσίας στό Σύνταγμα του 1975, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 70, Ν. Κ. Άλιβιζάτου, «Ο εκδημοκρατισμός σήμερα: σύγχρονες διαστάσεις ενός παλιού αίτήματος», Σύγχρονα θέματα, τ. 8, 1980, σ. 74.

2. Για τήν έννοια του κομματικού συστήματος, όπως χρησιμοποιείται έδώ και για τήν τυπολογία των κομματικών συστημάτων, βλ. άντί πολλών: Μ. Duverger, «Les partis politiques», Paris 1976, σ. 237 κ. έ. και R. G. Schwartzberg, «Sociologie Politique, Éléments de science Politique», Paris 1977, σ. 543 κ. έ.

2α. Βλ. Γ. Πάσχου, τό κομματικό σύστημα 1974-1981 στό «Έλλάδα, Ιστορία και πολιτισμός», τόμ. 7, «Η πολιτική», σ. 228 κ. έκ.

τούς κοινοβουλευτικούς συσχετισμούς της περιόδου αυτής, από την άλλη. Μία δυσαρμονία, που συνέπιπτε με την αυξανόμενη άπληξη της έντονης, συχνά δημαγωγικής αντικυβερνητικής πολιτικής που άσκούσε τό ΠΑΣΟΚ, ως αξιωματική αντιπολίτευση και που συνοδεύεται από την ήδη βάσιμη προοπτική της κυβερνητικής αλλαγής.

Η προοπτική αυτή θα «διαθρώσει», κατά κάποιο τρόπο, και τη λειτουργία του κομματικού συστήματος. Πολύ πριν από τις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981 έντεινεται – με θεμιτές ή άθεμιτες μεθοδεύσεις, με λόγους ή πράξεις που άποσκοπούν να διασύρουν τους αντιπάλους και να παρασύρουν τους εκλογείς – δλες οι διεργασίες, που ώθούν στη «δημοψηφισματική» έπιλογή ανάμεσα στα δύο μεγάλα κόμματα, στη Νέα Δημοκρατία και τό ΠΑΣΟΚ. Άντιστοιχα, έμμιλοχωρούν και στη λειτουργία του κομματικού συστήματος κάποια στοιχεία δικομματισμού. Τά στοιχεία αυτά εκδηλώνονται ποικιλότερα, άτυπα όμως και χωρίς συνέχεια, στις σχέσεις της τότε αξιωματικής αντιπολίτευσης τόσο με την κυβέρνηση όσο και με τον πρόεδρο της Δημοκρατίας.

Τά εκλογικά άποτελέσματα θα έπικυρώσουν αυτή τη γενική τάση: τό ΠΑΣΟΚ Καταλαμβάνει 172 βουλευτικές έδρες, ή Νέα Δημοκρατία 115 και τό ΚΚΕ 13. Τά «μικρά κόμματα» παύουν να εκπροσωπούνται στό Κοινοβούλιο, ενώ οι «άνεξαρτητοποιήσεις» όρισμένων βουλευτών είναι πολιτικά άσημαντες. Η πολυαπλότητα, ή πολυπλοκότητα και ή πολυφωνικότητα της ταξικής πάλης και των κοινωνικών άνταγωνισμών δέν άντιέξαν ένώπιον της κάλπης. Έχασαν ή ξεέχασαν τις άποχρώσεις τους, άπορροφήθηκαν πολιτικά και έτσι έκφράστηκαν στόν παραμορφωμένο και παραμορφωτικό κοινοβουλευτικό άνταγωνισμό ανάμεσα σε δύο μεγάλα, ποικιλότερα «διευρυμένα» κόμματα.

Τί σημαίνουν αυτοί οι άριθμητικοί συσχετισμοί για τό χαρακτήρα του μετεκλογικού κομματικού συστήματος; Η ίσχυρή κοινοβουλευτική πλειοψηφία και ή έσωκομματική συνοχή και πειθαρχία, που διαθέτει ή κοινοβουλευτική ομάδα του ΠΑΣΟΚ έξασφαλίζουν προφανώς την κυβερνητική σταθερότητα και τη σαφή έπικράτηση του κυβερνώντος κόμματος κατά τις διάφορες κοινοβουλευτικές άναμετρήσεις. Από την άλλη μεριά, όμως, ή Νέα Δημοκρατία παραμένει ένα μεγάλο πολιτικό κόμμα και μία ίσχυρή αξιωματική αντιπολίτευση, όπως άναγνώρισε μετά τις εκλογές και ό ίδιος ό πρωθυπουργός³. Είναι πιθανόν οι έσωκομματικές πολιτικές διαφωνίες και οι προσωπικοί άνταγωνισμοί να οδηγήσουν τελικά στη διάσπαση της Νέας Δημοκρατίας ή στην περαιτέρω πολιτική της άποδυνάμωση. Σήμερα, πάντως, άποτελεί μία σημαντική κοινοβουλευτική δύναμη, που συγκεντρώνει πολλές πιθανότητες να άξιοποιήσει τις τυχόν κυβερνητικές άποτυχίες και να άνακτήσει στό μέλλον την κυβερνητική έξουσία.

Άντίθετα, ή κοινοβουλευτική ομάδα του ΚΚΕ δέν παίζει συστατικό ρόλο στη συγκρότηση και τη λειτουργία του κομματικού συστήματος. Διαθέτει μόνο τό 4%, περίπου, των βουλευτικών έδρων και δέν διαγράφεται σήμερα όποιαδήποτε προοπτική για τη συγ-

κρότηση ενός κυβερνητικού συνασπισμού ΠΑΣΟΚ – ΚΚΕ. Έπιπλέον, ή κοινοβουλευτική αυτοδυναμία του κυβερνώντος κόμματος άφαιρεί από τό κομματικό σύστημα τό χαρακτηριστικό γνώρισμα των συστημάτων με «δύομια» κόμματα⁴. Η άριθμητική στασιμότητα της κομμουνιστικής άριστερας – στενά συνυφασμένη με την έπικράτηση του ΚΚΕ στό χώρο αυτό – συμβαδίζει, λοιπόν, με την πολιτική άπομόνωση και την κοινοβουλευτική άσημαντότητά της. Η τριπολική συγκρότηση του πολιτικού φάσματος διατηρείται, βέβαια, και στό σημερινό Κοινοβούλιο⁵. Με τό ΚΚΕ, όμως, στό περιθώριο δέν μπορεί ουσιαστικά – και άκριβολογώντας – να γίνεται λόγος για «τρικομματικό σύστημα», χωρίς να παραγνωρίζονται έτσι οι πραγματικοί ένδοκοινοβουλευτικοί συσχετισμοί.

Καθώς τό ΠΑΣΟΚ και ή Νέα Δημοκρατία διαθέτουν περίπου τό 96% των κοινοβουλευτικών έδρων και τό κυβερνών κόμμα είναι κοινοβουλευτικά αυτοδύναμο, τό κομματικό σύστημα που διαμορφώθηκε με τις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981 είναι δικομματικό. Τό ΠΑΣΟΚ και ή Νέα Δημοκρατία εμφανίζονται ως οι μόνοι πρωταγωνιστές του κοινοβουλευτικού δίου μας.

III

Αυτός ό μετασχηματισμός του κομματικού συστήματος και ό προσδιορισμός του ως δικομματικού έχει, βέβαια, πολλαπλές πολιτικές έπιπτώσεις. Δέν έχει, όμως, άμεση και άυτοτελή σημασία για τη συγκεκριμένη μετεκλογική λειτουργία του πολιτεύματος. Διότι τό πολιτεύμα έξακολουθεί και σήμερα να λειτουργεί όμαλά ως άμιγώς κοινοβουλευτικό, παρά τη μεταβολή του κομματικού συστήματος, παρά τις εκλογική έπικράτηση του ΠΑΣΟΚ, παρά τη συνύπαρξη ενός χαρισματικού προέδρου της Δημοκρατίας και ενός χαρισματικού πρωθυπουργού. Η ένγένει άναφορά στό μετεκλογικό δικομματισμό δέν έπαρκει, λοιπόν, ούτε για τη συγκεκριμένη προσέγγιση των μετεκλογικών άνακατατάξεων στό έσωτερικό του κράτους ούτε, ειδικότερα, για την άνάλυση των μετατοπίσεων της έξουσίας ανάμεσα στό Κοινοβούλιο, την κυβέρνηση και τον πρόεδρο της Δημοκρατίας. Για τό σκοπό αυτό είναι άπαραίτητο να έντοπιστούν, όπως σημειώθηκε και εισαγωγικά, τά έπιμέρους τυπικά γνώρισμα του μετεκλογικού δικομματικού συστήματος: διότι αυτά προσδιορίζουν και ύπογραμμίζουν τη συνέχεια ή τις άσυνέχειες στη μεταδικτατορική λειτουργία του πολιτεύματος.

α) *Κυριαρχούμενος δικομματισμός* (bipartisme dominé). Τό ΠΑΣΟΚ διαθέτει σήμερα μία ίσχυρή κοινοβουλευτική πλειοψηφία, που – σε συνδυασμό με την πειθαρχία της κοινοβουλευτικής ομάδας του – παρέχει στό κυβερνών κόμμα μία σαφή και αυτοδύ-

4. Με ποσοτικά, λοιπόν, κριτήρια δέν ύπάρχει ένας «άτελής δικομματισμός», όπως λ.χ. στη Γερμανία. Βλ. R. G. Schwartzberg, δ. π., σ. 558, όπου άναφέρεται (σημ. 20) ένδεικτικά και στη μελέτη του J. Blondel, «Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies», *Canadian journal of political science*, Ιούλιος 1968, σ. 180 κ. έ. Άντίθετα ό Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Άριστερά, Δεξιά και Κέντρο στό χώρο του εκλογικού άνταγωνισμού», *Πολιτική*. Έπιθεώρηση πολιτικής έπιστήμης, τ. 2, 1982, σ. 115 κ. έ.

5. Βλ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτου, δ. π., σ. 115, 124.

3. Βλ. τη συνέντευξη του Ά. Παπανδρέου στην ΕΡΤ, *Έλευθεροτυπία*, 17-11-1981, σ. 15.

ναμη άνωτερότητα στό όλο κομματικό σύστημα. Άπό αυτή τή σημαντική άριθμητική ύπεροχή του προκύπτει, βέβαια, πρώτα άπ' όλα μία προφανής άνισότητα στις σχέσεις ανάμεσα στην κυβέρνηση και τήν άξιωματική αντιπολίτευση. Τό ΠΑΣΟΚ συγκεντρώνει όλες τίς προϋποθέσεις γιά νά επικρατεί άνετα τίς ποικίλες κοινοβουλευτικές άναμετρήσεις, ένω ή κοινοβουλευτική δραστηριότητα τής αντιπολίτευσης εμφανίζεται ώς άναποτελεσματική. Αύτή ή ήγεμονική θέση του ΠΑΣΟΚ στό έσωτερικό του Κοινοβουλίου ώθει σήμερα και τή Νέα Δημοκρατία sé κοινοβουλευτικές πρακτικές, πού χρησιμοποιούσε στό παρελθόν τό ΠΑΣΟΚ, άλλα ή ίδια επέκρινε μέ δορυμότητα (άποχωρήσεις, κωλυσιεργία στό νομοθετικό έργο κ.λπ.). Οί όροι άντιστρέφθηκαν...

Ή κοινοβουλευτική ύπεροπλία του ΠΑΣΟΚ έχει, ώστόσο, πολλαπλές έπιπτώσεις στην όλη λειτουργία του πολιτεύματος. Δέν επιδρά, δηλαδή, μόνο στις σχέσεις ανάμεσα στην κυβέρνηση και τήν άξιωματική αντιπολίτευση, άλλα προσδιορίζει sé μεγάλο βαθμό και τίς σχέσεις ή τούς συχετισμούς δυνάμεων πού αναπτύσσονται ανάμεσα στό Κοινοβούλιο, τήν κυβέρνηση και τόν πρόεδρο τής Δημοκρατίας.

Κυβέρνηση - πρωθυπουργός και Κοινοβούλιο. Όπως κατά κανόνα συμβαίνει στις σύγχρονες κοιμματικές δημοκρατίες, τά σημαντικότερα ύπουργεία τής «σοσιαλιστικής κυβέρνησης» επανδρώθηκαν άπό τή διευθύνουσα, τήν ήγετική κοιμματική ομάδα του ΠΑΣΟΚ, όπως διαμορφώθηκε κατά τήν περίοδο 1974-1981. Τά περισσότερα μέλη του Έκτελεστικού Γραφείου του ΠΑΣΟΚ είναι συγχρόνως και μέλη τής σημερινής κυβέρνησης. Αύτή ή συσσώρευση στά ίδια πρόσωπα τόσο των κοιμματικών όσο και των κυβερνητικών άρμοδιοτήτων συσσωρεύει, βέβαια, κάποια ζητήματα πού άφορούν τή διάκριση ανάμεσα στό κόμμα και τό κράτος⁶. (Άνάλογα ζητήματα δέν είχαν προβληθεί άρκετά στό παρελθόν, κι αυτό γιατί ή ΝΔ δέν διέθετε λειτουργούσες κοιμματικές οργανώσεις). Παράλληλα, όμως, έλαχιστοποιεί ή μηδενίζει τήν πιθανότητα νά προκύψουν - πέρα άπό κάποιες έπιμέρους προστριβές - σημαντικές εντάσεις ανάμεσα στην κυβέρνηση ως σύνολο και τούς κοιμματικούς μηχανισμούς του ΠΑΣΟΚ. Τό γεγονός ότι κυβέρνηση και κόμμα λειτουργούν περί και ύπό τό χαρισματικό ήγέτη τους (πρωθυπουργό και άρχηγό) Άνδρέα Παπανδρέου άποτελεί τήν άσφαλιστική δικλείδα και τή σημαντικότερη έγγύηση γιά τήν όμαλή συνύπαρξη των κυβερνητικών και των κοιμματικών μηχανισμών. Στή συνύπαρξη αυτή, ή κυβέρνηση άποτελεί, όμως, τόν

6. Αυτό, sé συνδυασμό και μέ σχετικές έπικρίσεις τής άξιωματικής αντιπολίτευσης, ύποχρέωσε τόν πρωθυπουργό sé επανειλημμένες άναφορές στό ζήτημα των σχέσεων ανάμεσα στό κόμμα και τό κράτος. Βλ. τήν όμιλία του στό στάδιο του Σπόρτιγκ (*Τά Νέα*, 1-2-1982): «Πιστεύουμε στό διαχωρισμό κράτους και κόμματος. Δέν πρέπει νά ύπάρχει οργανωτική σχέση μεταξύ όργάνωσης και κράτους». Πρβλ. και τήν όμιλία του στην κοινοβουλευτική ομάδα του ΠΑΣΟΚ, *Τό Βήμα*, 12.2.1982. Όλα αυτά μοιάζουν, ώστόσο, μέ πλατωνικές δεοντολογίες. Τό πρόβλημα τής διάκρισης κόμματος και κράτους δέν είναι άπλό οργανωτικό θέμα, πού άφορά ή άναφέρεται sé μερικές δεκάδες κοιμματικά στελέχη. Είναι ευρύτερο πολιτικό ζήτημα, πού ή έπίλυσή του προϋποθέτει τή ριζική άνασύνταξη των κρατικών μηχανισμών, άλλα και τήν εκ θεμελίων άναδιοργάνωση του ΠΑΣΟΚ. Προϋποθέτει δηλαδή πράγματα άπίθανα...

ίσχυρότερο πόλο, μέ τό έπιχείρημα ότι αυτή είναι «κατ' άνάγκη άποκλειστικά ύπεύθυνη και άρμόδια νά έκτιμά, νά άναγνωρίζει και νά μεθοδεύει τό «πολιτικά έφικτό»⁷.

Πώς ύλοποιείται, όμως, στην πράξη αύτή ή άρμολιότητα και ύπευθυνότητα τής κυβέρνησης; Οί έβδομαδιαίες⁸ συνεδριάσεις του Ύπουργικού Συμβουλίου δέν άποτελούν, βέβαια, στην πραγματικότητα, μόνο μία άπλή έπιβεβαίωση τής κυβερνητικής συλλογικότητας. Καλύπτουν άσφαλώς κάποιες βασικές άνάγκες γιά τήν κατάργηση των «ύπουργικών δοβλετιών»⁹ και γιά τό συντονισμό τής τρέχουσας κυβερνητικής πολιτικής, όπου ή Νέα Δημοκρατία μετά τό 1977 είχε νά επιδείξει έντονες ένδοκυβερνητικές άντιφάσεις, προσωπικούς άνταγωνισμούς και διαχειριστικές άσάφειες¹⁰. Ή ίδια αύτή συλλογικότητα άποτελεί όμως - καθώς και τό Σύνταγμα άναγνωρίζει στόν πρωθυπουργό «ένα ρόλο άπτοτελή ως άτομικό και άμεσο πολιτειακό όργανο»¹¹ - και τή μόνη δυνατή μέθοδο γιά τήν άναπαραγωγή τής συγκέντρωσης των παλιών (κομματικών) και των νέων (κυβερνητικών) έξουσιών στό πρόσωπο του Ά. Παπανδρέου. Έτσι μόνο είναι οργανωτικά δυνατό, «ή παρέμβαση του άρχηγού-πρωθυπουργού (νά) είναι ή βούληση, ό λόγος κι ό νόμος»¹² γιά όλες τίς σημαντικές κυβερνητικές άποφάσεις, άνεξάρτητα άπό τίς διαφοροποιημένες ρυθμίσεις του άρθ. 82 του Συντάγματος. Άπό τήν άποψη αύτή, ή ίσχύς του σημερινού πρωθυπουργού στό έσωτερικό τής κυβέρνησης είναι πρωτοφανής γιά τό μεταδικτατορικό πολιτικό βίο μας: ό Κ. Καραμανλής δέν διέθετε ποτέ, μετά τό 1975, άνάλογη ίσχύ¹³, διότι

7. Βλ. τήν όμιλία του Ά. Παπανδρέου στό Σπόρτιγκ (*Τά Νέα*, 1.2.1982): «Ή κυβέρνηση προγραμματίζει, είπαμε, τή δράση της μέ βάση τό πλαίσιο των άποφάσεων τής Κεντρικής Έπιτροπής. Όμως ταυτόχρονα, κάθε μέρα, στην άσκηση τής πολιτικής της κινείται άναγκαστικά μέσα στό πλαίσιο των συνταγματικών έπιταγών, τής ισχύουσας νομοθεσίας... και περιορίζεται πάντα στό πολιτικά έφικτό, δηλαδή sé κάτι πού άποτελεί γιά τό Κίνημά μας ένδιάμεσο στόχο». Και στή συνέχεια: «Ή όργάνωσή μας πρέπει νά ύπενθυμίζει κάθε μέρα και έντός και έκτός τής όργάνωσης, πώς πέρα άπό τό πολιτικά έφικτό, πού είναι κατ' άνάγκη τό έργο τής κυβέρνησης, ύπάρχει πάντα τό κοινωνικά έπιθυμητό, ό στόχος, τό δίκαιο αίτημα, τό ιστορικά άναγκαίο...»

8. Βλ. χαρακτηριστικά τήν όμιλία του πρωθυπουργού πρós τήν κοινοβουλευτική ομάδα του ΠΑΣΟΚ (*Τό Βήμα*, 12.2.1982): «Θέλω έπίσης νά πώ ότι κατορθώσαμε - και είναι ίσως ή πρώτη κυβέρνηση στην ιστορία τής Έλλάδας - νά έχουμε Ύπουργικό Συμβούλιο μία φορά τή δδομάδα. Μόνες έξαιρέσεις είναι οι περιπτώσεις πού τήν Παρασκευή λείπω άπό τήν Έλλάδα, μόνη μέρα πού προσφέρεται γιά Ύπουργικό Συμβούλιο».

9. Έτσι είπε ό πρωθυπουργός στην όμιλία του κατά τήν πρώτη συνεδρίαση του Ύπουργικού Συμβουλίου. Βλ. *Τό Βήμα*, 22.10.1981.

10. Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, «Τό πολίτευμα τής Ύπροεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας» και ή πεντάχρονη λειτουργία του», *Έφημερίς των Έλλήνων Νομικών*, 1980, σ. 745-752, Γ. Πάσχου, «Ή άνασυγκρότηση...», ό. π., σ. 13 γιά τίς σχέσεις ανάμεσα στόν πρωθυπουργό και τήν κυβέρνηση κατά τήν περίοδο 1975-1980.

11. Δ. Θ. Τσάτσου, «Συνταγματικό Δίκαιο», Ι, δεύτερη άναθεωρημένη έκδοση, Άθήνα-Κομοτηνή 1982, σ. 377.

12. Βλ. Α. Γ. Έλεφάντη, «Άλλαγή - Έναλλαγή - Ύπομονή», ό *Πολίτης*, τ. 47-48, 1982, σ. 39-46.

13. Μολοντί και κατά τήν περίοδο εκείνη τό κοινοβουλευτικό σύστημα λειτουργούσε στην πρωθυπουργική μορφή

οί σημαντικότεροι ύπουργοί του ποτέ δέν ήταν πολιτικά τόσο «ετέροφωτοι», όσο οί ύπουργοί τής σημερινής κυβέρνησης. Οί πολιτικοί, έξάλλου, όροι γι' αυτή τήν Ισχύ του πρωθυπουργού άφορούν τήν ειδική σχέση του μέ τό έκλογικό σώμα: στό παρελθόν ό Κ. Καραμανλής δέν διέθετε ως πρωθυπουργός μόνο μία όρισμένη άυτονομία από τή Νέα Δημοκρατία, αλλά και μία ιδιότυπη, έστω περιορισμένη, πολιτική «άσυλία» έναντι του έκλογικού σώματος, δηλαδή δέν ταυτιζόταν πάντα μέ τίς έπιμέρους αντίδραστικές ή εκσυγχρονιστικές έπιλογές και πρακτικές τών ύπουργών τής κυβέρνησής του. αντίθετα, ό 'Α. Παπανδρέου, - πού άναγνωρίζεται ως χαρισματικός πολιτικός, όχι όμως ως «'Εθνάρχης» -, «χρεώνεται» σήμερα όποιαδήποτε εύστοχη ή άστοχη, δεξιά, κεντρώα ή άριστερή κυβερνητική έπιλογή, μέ μόνη ίσως έξαιρεση τίς τυχόν διαχειριστικές άδειότητες κυβερνητικών στελεχών. Αυτή ή κατευθείαν άναφορά του έκλογικού σώματος στό πρόσωπο του πρωθυπουργού είναι ό θεμελιώδης πολιτικός όρος γιά τήν ένδοκυβερνητική νομιμοποίηση τής συγκέντρωσης άπόλυτων έξουσιών και άρμοδιοτήτων στό πρόσωπο του χαρισματικού πρωθυπουργού.

'Η ύπεροχή τής κυβέρνησης και του πρωθυπουργού έναντι του κόμματος, γενικότερα, και τής κοινοβουλευτικής ομάδας του ΠΑΣΟΚ, ειδικότερα, προσδιορίζει άποφασιστικά και τίς σχέσεις ανάμεσα στό Κοινοβούλιο και τήν κυβέρνηση. Οί όροι γιά τήν *άναπαγωγή τής άποδυνάμωσης του Κοινοβουλίου έναντι τής εκτελεστικής έξουσίας διατηρούνται*, στό βαθμό πού ή πολιτική έξουσία συγκεντρώνεται σέ έξωκοινοβουλευτικά κέντρα λήψης τών αποφάσεων. Τό Κοινοβούλιο παραμένει, όπως σέ όλη τή μεταπολιτευτική περίοδο, ό τόπος όπου άπλώς νομιμοποιούνται τυπικά και εκ τών ύστέρων οί εκάστοτε άποφάσεις τής κυβέρνησης.

'Η προγραμματική έξαγγελία του ΠΑΣΟΚ γιά τήν ουσιαστική ένδυνάμωση του Κοινοβουλίου, ως θεμελιώδους θεσμού τής λαϊκής κυριαρχίας¹⁴, δέν έχει μέχρι σήμερα προωθηθεί. 'Η λαϊκή κυριαρχία, τό «θεμέλιον του πολιτεύματος» κατά τό άρθρο 1 § 2 του Συντάγματος, παραμένει έγκλωδισμένη και έτσι έννομιμωμένη στους θεσμούς μιάς άστικής δημοκρατίας, πού *άρκείται στή συναίνεση* και δέν συμβιδάζεται μέ τήν άμεση και διαρκή συμμετοχή στή λήψη τών κεντρικών πολιτικών αποφάσεων. 'Η ιδέα τής συμμετοχής θεωρείται πώς άφορά μόνο τήν Τοπική Αυτοδιοίκηση και τό συνδικαλισμό.

Κυβέρνηση - πρωθυπουργός και πρόεδρος τής Δημοκρατίας. 'Η κυριαρχική θέση του ΠΑΣΟΚ στό έσωτερικό του Κοινοβουλίου έχει βαρυσήμαντες έπιπτώσεις γιά τούς συνταγματικά διαφορούμενους και πολιτικά υπό διαμόρφωση συσχετισμούς ανάμεσα στην κυβέρνηση, τόν πρωθυπουργό και τόν πρόεδρο τής Δημοκρατίας. Τό ίδιο τό δικομματικό σύστημα,

σέ συνδυασμό μέ τούς «άντιδεξιούς» προσανατολισμούς του ΠΑΣΟΚ¹⁵, προωθεί μία σειρά κυβερνητικών έπιλογών, πού συγκρούονται είτε μέ τούς πολιτικούς προσανατολισμούς είτε μέ τά κομματικά συμφέροντα τής Νέας Δημοκρατίας, ως του κύριου αντίπαλου τής κυβέρνησης. 'Η κοινοβουλευτική Ισχύς και ή άπήχηση του ΠΑΣΟΚ στό έκλογικό σώμα¹⁶ άφαιρούν, ώστόσο, από τόν πρόεδρο τής Δημοκρατίας τήν *πολιτική ευχέρεια* νά ενεργοποιήσει κάποιες από τίς «έξουσιαστικές» άρμοδιότητες, πού του άναγνωρίζει τό Σύνταγμα, μέ σκοπό νά άποτρέψει τίς «άντιδεξιές» μεθοδεύσεις τής κυβέρνησης και τήν άναδιανομή τής πολιτικής έξουσίας. 'Ο Κ. Καραμανλής δέν έχει, δέβαια, άποδυναμωθεί όριστικά ως προσωπικό κέντρο πολιτικής έξουσίας: παραμένει ένα σημαντικό και τό έγκυρότερο κέντρο πολιτικής *άντιστασης*, άρα και έξουσίας, πού διαθέτει σήμερα ή μονοπωλιακή άστική τάξη στό έσωτερικό του κράτους. 'Η μετεκλογική συγκυρία τόν δεσμεύει, όμως, σέ μία όμαλη συνεργασία μέ τήν κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, ουσιαστικά μέ τόν πρωθυπουργό, στό πλαίσιο μιάς καταρχήν *άνισης σχέσης*. Αυτή ή πραγματική ύπεροχή τής κυβέρνησης και του πρωθυπουργού έναντι του προέδρου τής Δημοκρατίας - *άναντίστοιχη* προς τίς συνταγματικές ρυθμίσεις πού δυσπιστούν προς τή λαϊκή άντιπροσωπεία¹⁷ και όρίζουν τή δυαδική συγκρότηση τής εκτελεστικής έξουσίας¹⁸ - συγκεκριμενοποιείται στή σημερινή *άδυναμία του Κ. Καραμανλή νά αναλάβει*

15. Βλ. παρακάτω γιά τόν «πολωμένο δικομματισμό».

16. Γιά τή σημασία τής άπήχησης αυτής βλ. χαρακτηριστικά και τή συνέντευξη του Κ. Τσάτσου στην *Έλευθεροτυπία* (15.5.1980, σ. 7). Στην έκτίμηση ότι ό Σβώλος θά χαρακτήριζε τή σημερινή μας δημοκρατία «προεδρική», ό Κ. Τσάτσος απάντησε μέ ένα πολιτικό ρεαλισμό, πού είναι σήμερα ιδιαίτερα έπικαιρος, έξαιτίας τής πολιτικής άνομοιογένειας μεταξύ κυβέρνησης και Π. τ. Δ.: «Και δέν θά έλθε, άσφαλώς, άδικο άν έκρινε από τό γράμμα του Συντάγματος, από τίς διατάξεις του πού θεσπίζουν κάποια προνόμια του προέδρου: νά διαλύει π.χ. τή Βουλή, όταν διαπιστώνει ότι ή σύνθεσή της δέν εκφράζει πιά τή βούληση του έκλογικού σώματος ή νά αναπέμψει νομοσχέδια, πού θά χρειάζονται νά ξεπεράσουν μέ πλειοψηφία τών 2/3 τής Βουλής, γιά νά ύπογραφούν και από αυτόν και νά άποκτήσουν Ισχύ νόμου. 'Αλλά τό γράμμα δέν συμπίπτει πάντοτε μέ τήν πρόθεση του Νομοθέτη. Πρόθεσή του, στην περίπτωση αυτή, ήταν νά διασφαλίσει τό πολίτευμα και τή γαλήνη του τόπου από διδέςοδα, από τίς άκραίες καταστάσεις πού προκαλεί ή άδυναμία τής Βουλής νά άσκήσει τό νομοθετικό της έργο ή ή άδυναμία τής κυβερνήσεως νά κυβερνήσει κατά τρόπο πού νά ανταποκρίνεται στή θέληση του λαού. 'Αλλά και σ' αυτές τίς περιπτώσεις ή δυσαρμονία λαού-Βουλής πρέπει νά είναι κατάφωρη και άντικειμενικά άναμφισβήτητη, γιά νά άποφασίσει ό πρόεδρος νά μετατρέψει σέ πράξη τό γράμμα, γιά νά άσκήσει τίς προνομίες. 'Αν άποδειχθεί εκ τών ύστέρων ότι άσκώντας τίς ό πρόεδρος ήλθε σέ σύγκρουση μέ τό λαό, ό πολιτικός θάνατός του θά είναι όριστικός, άνέκκλητος».

17. Βλ. ήδη τό 1975 διεξοδικά στόν Α. Ι. Μάνεση, «'Η νομικοπολιτική θέση του Προέδρου τής Δημοκρατίας κατά τό κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος», *Ανάτυπο* από τό ΝοΒ 23, τ. 5, 'Αθήνα 1975, σ. 10 κ. και του ίδιου «'Η κρίση τών θεσμών τής φιλελεύθερης δημοκρατίας και τό Σύνταγμα», *Σύγχρονα θέματα*, τ. 8, 1980, σ. 20-32 κ. έ.

18. 'Από αυτή τήν άναντίστοιχη προκύπτει μία διαρκής ένταση ανάμεσα στην πολιτική άποδυνάμωση του προέδρου τής Δημοκρατίας και τίς σημαντικές έξουσιαστικές άρμοδιότητες πού διαθέτει κατά τό κείμενο του Συντάγματος.

του. Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, «Τό πολίτευμα...», ό. π., σ. 751, 753.

14. Βλ. πολλαπλές άναφορές στό (προεκλογικό) κυβερνητικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ, αλλά και τίς προγραμματικές δηλώσεις τής κυβέρνησης (*Τά Νέα*, 23.11.1981): «'Η αρχή τής Λαϊκής Κυριαρχίας είναι άρρηκτα δεμένη μέ τόν πολυκομματισμό και τό κοινοβουλευτικό πολίτευμα. 'Η Βουλή ένισχύεται, ώστε μέ αύξημένο κύρος νά άσκήσει άποφασιστικά τό ρόλο της».

όποιαδήποτε σημαντική πολιτική πρωτοβουλία. Είναι υποχρεωμένος να ενεργεί ως πρόεδρος μιας κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Μόνο σε ορισμένα επιμέρους αλλά σημαντικά ζητήματα, όπως λ.χ. η ευρωπαϊκή πολιτική, θα μπορούσε ίσως να αξιοποιήσει αποτελεσματικά το ευρύτερο πολιτικό κύρος του για να αντιταχθεί δημόσια σε τυχόν κυβερνητικές επιλογές. Στα ζητήματα αυτά διατηρείται, ακόμη, μία ενδιάσθητη και διαφορούμενη ισορροπία ανάμεσα στην κυβέρνηση, τον πρωθυπουργό και τον πρόεδρο της Δημοκρατίας.

Η κυρίαρχη θέση του ΠΑΣΟΚ στο όλο κοιμματικό σύστημα αποτελεί, πάντως, το σημαντικότερο πολιτικό όρο και την κύρια εγγύηση για να παραμείνουν σε αδράνεια τα προεδρικά στοιχεία του πολιτεύματος και για να διαφυλαχτεί ο άμιγής κοινοβουλευτισμός, που λειτούργησε από το 1975 έως σήμερα, έστω και με τη σημερινή έντονα πρωθυπουργική μορφή του.

β) *Πολωμένος δικομματισμός* (bipartisme polarisé). Οί πολιτικές και ιδεολογικές διενέξεις ανάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και τη Νέα Δημοκρατία¹⁹ προσδιόρισαν σε μεγάλο βαθμό το πολιτικό κλίμα δλόκληρης της περιόδου 1974-1981. Οί ίδιες ή ανάλογες διενέξεις εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν και τη μετεκλογική πολιτική σκηνή, μολονότι ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός... καθυστερεί: διαρκής και οξεία ένταση ανάμεσα στην κυβέρνηση και την αξιωματική αντιπολίτευση. Η άμοιβαία κριτική δεν περιορίζεται, κατά κανόνα, στην αντίκρουση των επιμέρους επιλογών ή επιχειρημάτων του αντίπαλου· περιλαμβάνει και την πολεμική άμφισβήτηση της ίδιας της δημοκρατικότητας του. Απλώς κάποιοι όροι αντιστράφηκαν: σήμερα καταγγέλει η Νέα Δημοκρατία το ΠΑΣΟΚ για τη συγκρότηση ενός μονοκομματικού κράτους και για τη δράση χουντικών στο έσωτερικό του κυβερνώντος κόμματος...

Η διαδικασία σύγκλισης προς το «κέντρο» και των δύο μεγάλων κοινοβουλευτικών κομμάτων, όπως εμφανίζεται λ.χ. στη Δ. Γερμανία, δεν εκδηλώθηκε λοιπόν καταλυτικά στον ελληνικό δικομματισμό, που προέκυψε από τις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981. Η συμφωνία, ή συνεννόηση, ή άρμονία ή η ήπιότητα έχουν δευτερεύουσες επιπτώσεις στη διαμόρφωση της πολιτικής σκηνής· ο απόλυτος ανταγωνισμός και η σύγκρουση ανάμεσα στην κυβέρνηση και την αξιωματική αντιπολίτευση υπερετερούν σημαντικά, με ποικίλες θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις στον πολιτικό μας βίο. Από την άποψη αυτή, ο δικομματισμός της τρέχουσας κοινοβουλευτικής περιόδου είναι «πολωμένος», μολονότι δεν άναδεικνύει την επικαιρότητα του διλήμματος καπιταλισμός-σοσιαλισμός.

Η «πόλωση» αυτή δεν είναι, με τα λόγια του Duverger²⁰, «μεταφυσική»· δεν λειτουργεί ένας «μεταφυσικός δικομματισμός» (bipartisme metaphysique). Παρά τις οξείες διενέξεις ανάμεσα στην κυβέρνηση και την αξιωματική αντιπολίτευση, οί κοιμματικοί διαξιφισμοί δεν έχουν προσλάβει τις βίαιες μορφές ενός «θηρησκευτικού πολέμου» ούτε έχουν προκύψει συγκρούσεις, που να προωθούν ή να υποδηλώ-

νουν μία συνταγματική κρίση. Το πολίτευμα εξακολουθεί να λειτουργεί ομαλά, παρά την ένταση των κοιμματικών ανταγωνισμών και τους νέους συσχετισμούς των πολιτικών δυνάμεων.

Ο πολωμένος χαρακτήρας του μετεκλογικού δικομματισμού έχει, ωστόσο, και κάποιες επιπτώσεις που υπερβαίνουν τη σχέση της κυβέρνησης με την αξιωματική αντιπολίτευση και άφορουν τη σχέση του προέδρου της Δημοκρατίας με τα δύο μεγάλα κόμματα. Οί επιπτώσεις αυτές ίσως δεν είναι σήμερα δρατικές «διά γυμνού οφθαλμού», προωθούνται όμως στην πράξη από την ίδια τη λειτουργία του πολιτεύματος. Στο πλαίσιο του κυριαρχούμενου και πολωμένου δικομματισμού, ή υποχρεωτική συνεργασία του προέδρου της Δημοκρατίας με την κυβέρνηση και τον πρωθυπουργό έντεινει προοδευτικά την πολιτική άποσύνδεση, την *άποξένωση* του Κ. Καραμανλή από τη Νέα Δημοκρατία, μολονότι δεν οδηγεί στην πολιτική όμοιογενοποίηση της έκτελεστικής εξουσίας. Η Νέα Δημοκρατία άποστερείται, έτσι, ενός σημαντικού ιστορικού και πολιτικού σημείου σύγκλισης, γεγονός που τονώνει τις διαχωριστικές τάσεις στο έσωτερικό του κόμματος. Έξάλλου, ο κοιμματικός «άποχρωματισμός» του Κ. Καραμανλή περιορίζει προοδευτικά και τη δική του ικανότητα να παρεμβαίνει ένοποιητικά στις έσωτερικές διαμάχες της Νέας Δημοκρατίας.

γ) *Στοιχεία διπολικότητας*. Η κυρίαρχη θέση του ΠΑΣΟΚ στο έσωτερικό του Κοινοβουλίου ένισχύεται ακόμη περισσότερο, καθώς όρισμένες κυβερνητικές επιλογές μπορούν να υπολογίζονται και στη θετική ψήφο των βουλευτών του ΚΚΕ, παρά τις επιμέρους επιφυλάξεις ή αντιρρήσεις του. Αυτή ή συμπαράταξη δεν άναιρεί, βέβαια, την τριπολικότητα του ένδοκοινοβουλευτικού πολιτικού φάσματος· άπλως προσδίδει στο κοιμματικό σύστημα κάποια στοιχεία διπολικότητας, χωρίς όμως να το καθιστά διπολικό (άπουσιάζει ένας κυβερνητικός συνασπισμός ΠΑΣΟΚ - ΚΚΕ, αλλά και κάποιες σοβαρές αντιθέσεις ή διαφωνίες, άνάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ εκδηλώθηκαν ήδη στο Κοινοβούλιο). Τα στοιχεία αυτά ένδυναμώνουν, πάντως, την κυβέρνηση άπέναντι στην αξιωματική αντιπολίτευση και τον πρόεδρο της Δημοκρατίας, καθώς συνδράζονται και με τη σημαντική έξωκοινοβουλευτική ισχύ του ΚΚΕ.

δ) *Έξωκοινοβουλευτικός πολυκομματισμός*. Ο προσδιορισμός του κοιμματικού συστήματος με βάση τον κοινοβουλευτικό συσχετισμό δυνάμεων δεν άπαρκει για να άποδώσει τους πραγματικούς συσχετισμούς άνάμεσα στα πολιτικά κόμματα, που λειτουργούν σήμερα στο ελληνικό Κοινοβούλιο αλλά και έξω από αυτό. Πρώτα από όλα, ή αριθμητική ισχύς των κομμάτων αυτών είναι καταλυτικά προσδιορισμένη από το εκλογικό σύστημα της ένισχυμένης αναλογικής: άνεξάρτητα από την άναμφισβήτητη έπιρροή του εκλογικού συστήματος στην εκλογική συμπεριφορά -έπιρροή που δεν έπιδέχεται μαθητικές μετρήσεις-, τα δύο μεγάλα κόμματα συγκέντρωσαν περίπου το 84,5% των ψήφων, αλλά το 96% των κοινοβουλευτικών έδρων. Άν, έπιπλέον, συγκριθούν οί συμπαγείς και ισχυρές συνδικαλιστικές όργανώσεις του ΚΚΕ και ή μεγάλη δυνατότητα κινητοποίησων, που διαθέτει, με τις αντίστοιχες άδυναμίες ή τα κενά των δύο άλλων κομμάτων (ιδιαίτερα της Νέας Δημοκρατίας) στο κοινωνικό πεδίο, τότε γίνεται προφανής μιά όρι-

19. Για την «πόλωση ταυτότητας» άνάμεσα στη Νέα Δημοκρατία και το ΚΚΕ, βλ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτου, δ. π., σ. 125.

20. Duverger, «Les partis politiques», δ. π., σ. 244 κ. έ.

σμένη διάσταση ανάμεσα στους κοινοβουλευτικούς και τους έξωκοινοβουλευτικούς συσχετισμούς δυνάμεων. Ο κοινοβουλευτικός δικομματισμός συνυπάρχει με ένα έξωκοινοβουλευτικό πολυκομματισμό, όπου ιδιαίτερα τό ΚΚΕ αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την όλη λειτουργία του πολιτικού συστήματος.

Η διάσταση αυτή ανάμεσα στον κοινοβουλευτικό και τον έξωκοινοβουλευτικό συσχετισμό δυνάμεων θα αμβλυνθεί σημαντικά, όταν η κυβέρνηση προωθήσει στο Κοινοβούλιο τό νόμο για τή μεταβολή του έκλογικού συστήματος και τή θέσπιση τής άπλης αναλογικής, πού ή ίδια χαρακτηρίσε επανειλημμένα ως «ζήτημα άρχης». Μέ τήν άπλή αναλογική έφόσον βέβαια θά είναι «άμιγής και άδολη» τό δικομματικό σύστημα θά κινδυνεύσει νά αποδειχθεί πλαστό και νά καταρρεύσει. Διότι: α) τό ΚΚΕ θά μπορεί νά προσδοκά βάσιμα μία άξιοσημείωτη αύξηση τής κοινοβουλευτικής ομάδας του και μία αντίστοιχη τόνωση τής κοινοβουλευτικής ισχύος του, β) οι διαχωριστικές τάσεις στό έσωτερικό τής Νέας Δημοκρατίας θά ένταθούν και ή διάσπασή τής θά καταστεί πολύ πιθανή, γ) τά «μικρά κόμματα» ίσως πετύχουν νά άνακτήσουν τήν κοινοβουλευτική τους εκπροσώπηση, γεγονός πού θά αποδώσει στό Κοινοβούλιο κάποια προηγούμενη πολυφωνικότητα του²¹.

Όποιαδήποτε άλλη πρόβλεψη σχετικά μέ τίς συγκεκριμένες έπιπτώσεις, πού θά έχει ή θέσπιση τής άπλης αναλογικής στό άλλο κομματικό σύστημα και

21. Τά σχετικά μειονεκτήματα άναγνώρισε και ό 'Α. Παπανδρέου σέ συνέντευξή του στην ΕΡΤ: «... έπρεπε νά ήταν παρών στη Βουλή τουλάχιστον ένας εκπρόσωπος, μία φωνή πού νά προέρχεται από τίς άλλες τάσεις τής αντιπολίτευσης» και πρόσθεσε: «Μέ τό νέο νόμο περί εκλογών θά μπορούσαμε νά τό έγγυηθούμε αυτό στό μέλλον», 'Ελευθεροτυπία, 17.11.1981, σ. 15. Κριτικές παρατηρήσεις χωρίς ίχνη αυτοκριτικής: διότι και οι μεθοδεύσεις του ΠΑΣΟΚ συνέβαλαν σημαντικά στην εξαφάνιση των μικρών κομμάτων από τό σημερινό Κοινοβούλιο.

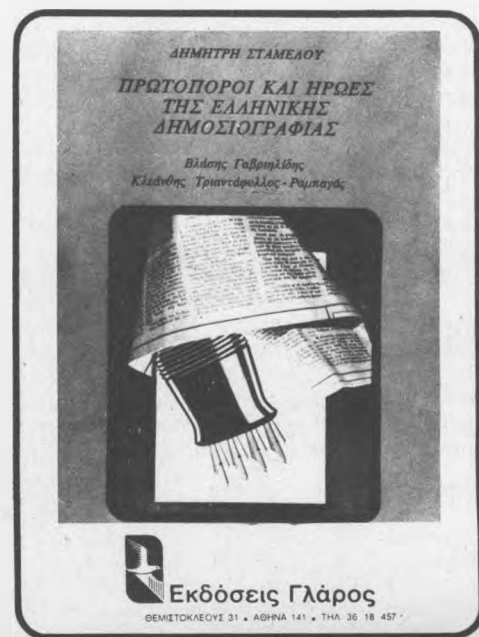
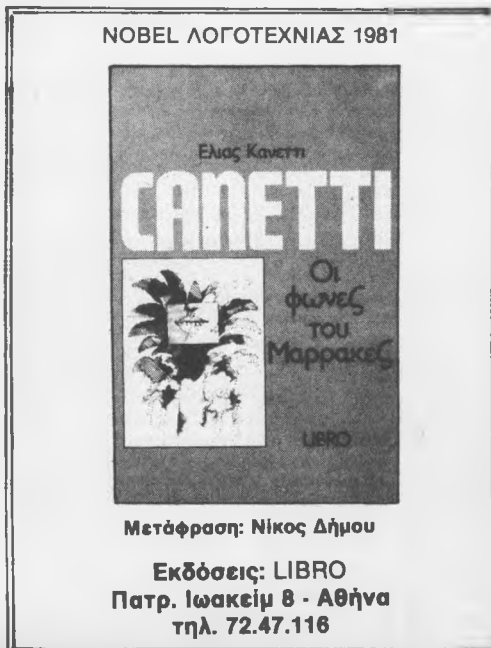
τή λειτουργία του πολιτεύματος, αποτελεί άσφαλώς μόνο πρόωση, παρακινδυνευμένη και αυθαίρετη είκασία. Διότι ήδη λειτουργούν άποτελεσματικά και οι διαδικασίες άναπαραγωγής του δικομματικού συστήματος. 'Η σχετική αστάθεια του μετεκλογικού δικομματισμού συντηρεί, πάντως, και κάποιες έκκρεμότητες ή ασάφειες για τή μελλοντική λειτουργία του πολιτεύματος.

IV

Τί σημαίνει αυτή ή άδυναμία νά διαγραφούν σήμερα μέ σχετική ασφάλεια οι γενικές προοπτικές των κομματικών, αλλά και των ένδοκρατικών συσχετισμών; Τίποτε περισσότερο και τίποτε λιγότερο από αυτό πού ό 'Α. Μάνεσης²² συμπεραίνει, όταν αναφέρεται γενικά στην κρίση των θεσμών τής φιλελεύθερης δημοκρατίας και τό Σύνταγμα: «Μετά τή δικτατορία, τό πολίτευμα τής φιλελεύθερης δημοκρατίας λειτουργεί κατά τρόπο πιά σωστό και πιά ολοκληρωμένο και πιά άσθενικό παρά όποτεδήποτε άλλοτε, τό δέ νέο Σύνταγμα, παρά τά όποιαδήποτε συντηρητικά ή αυταρχικά στοιχεία του, έμφανίζει στό σύνολό του άρκετά περιθώρια όμαλής λειτουργίας. Αυτό σημαίνει ότι ό συσχετισμός των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων είναι, μεταδικτατορικά, εύνοϊκός για τή διεύρυνση και τήν προώθηση τής δημοκρατίας. Τό τελευταίο τούτο είναι και στοιχείο πού, διαλεκτικά, μπορεί νά έντείνει 'δυνάμει' τήν κρίση τής». Σέ αυτή τή διαλεκτική και τίς «περιπέτειες» τής είναι ύποχρεωμένη νά άναζητήσει τά περιθώρια για τήν άνασυγκρότησή τής και ή πολιτικά άδύναμη, σχεδόν άνυπαρκτη σήμερα, άνανεωτική άριστερά...

Φεβρουάριος 1982
Γιώργος Πάσχος

22. Α. Ι. Μάνεση, «'Η κρίση των θεσμών...» δ. π., 6.35.

Περί τῆς καταγωγῆς τῶν Ὀπῶν

τοῦ Ἀριστείδη Μπαλτᾶ

Τό παρακάτω «κεφάλαιο» εἶχε ολοκληρωθεῖ λίγες μέρες πρὶν ἀπό τίς βουλευτικές ἐκλογές τοῦ περασμένου Ὀκτωβρίου. Δέν τό δημοσίευσσα δέ τότε γιά δύο, βασικά, λόγους. Πρῶτον γιατί δέν μοῦ εἶχε περάσει ἀκόμη ἀπό τό νοῦ δι τή προδημοσίευση τοῦ πονηματίου τούτου μποροῦσε νά γίνει μέ τή μορφή αὐτοτελῶν ἐπεισοδίων καί τό ἔργο νά ἐξελιχθεῖ σέ σήριαλ καί δεύτερο γιατί ἔτσι καί προφύλασσα τό γραφτό μου αὐτό ἀπό μία ἐνδεχόμενη, τόσο πολύ ἀπίθανη ὅσο καί ἄκρως ἐπιθυμητή, διάφραση του μέσα στό κλίμα εὐφορίας πού θά μποροῦσε νά εἶχε ἐπικρατήσει μετὰ ἀπό ἐκεῖνες τίς ἐκλογές ἀλλά καί προστάτενα, στό μέτρο τῶν δυνατοτήτων μου, τήν ἴδια τήν ἱστορική προσπάθεια πού θά ἀναλάμβανε ὁ τόπος καί ὁ λαός τήν ἐπομένη τῆς 18ης Ὀκτωβρίου. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ μή δημοσίευση τοῦ κεμένου αὐτοῦ συνιστοῦσε, ἄς ποῦμε, μία ἀπολύτως ταπεινή συμβολή ἀπό τή μεριά μου στή μεγάλη ὑπόθεση τῆς Ἀλλαγῆς. Σήμερα οἱ παραπάνω λόγοι δέν ἰσχύουν πιά. Ἀντίθετα, εἶναι πρέπον, τώρα πού ὄλοι γιορτάζουμε τά πρῶτα γενέθλια τοῦ δικοῦ μας σοσιαλισμοῦ, νά ἀναλογιστεῖ ὁ καθένας καί νά ἐκθέσει σ' ὄλους τούς ἀνέμους, ὄχι μόνο τό πῶς ὁ ἴδιος βλέπει αὐτό τό τώρα, ἀλλά καί τούς λόγους πού ὁδήγησαν ἐδῶ τό πρὶν. Ἄν λοιπόν ἡ ἀπουσία τοῦ κεμένου αὐτοῦ ἦταν ἡ δική μου συμβολή στήν Ἀλλαγή, ἡ παρουσία του ἄς εἶναι, ἐδῶ καί τώρα, ἡ συμβολή μου στόν ἑορτασμό τῆς πρώτης ἐπετείου της.

Ἔννοια. Τό φαινόμενο τῶν μαύρων ὀπῶν δέν ἀποτελεῖ ἐφεύρημα τῆς μεταπολιτευτικῆς ἐπινοηματικότητάς τῆς φυλῆς. Οὔτε ἀποκλειστικό καύχημα τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας γενικῶς. Μέσα στή μακραίωνη ἀλληλουχία, τή γεωγραφική διασπορά καί τήν ἀχανή ποικιλομορφία τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν, ἡ ἀρχετυπική ἔννοια τῆς τρύπας ὑπῆρξε ἀνεκαθεν ἕνα ἀπό τά ἀναλλοίωτα ἐκεῖνα γνωρίσματα τά ὁποῖα, μέσα ἀπό διαφορετικές, βέβαια, ἱστορικές μορφές, ἐπιβεβαίωσαν σταθερά τόν κοινωνικό, ἀκριβῶς, χαρακτηριστήρα κάθε κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Ἐπειδή ἡ φυσιογνωμία τῆς ἐκμετάλλευσης δέν ἔπαψε ποτέ νά γεννάει κοκκινίλες κι ἐξανθήματα, ὅλα τά ἐξωτερικά γνωρίσματα μιᾶς ἐγγενοῦς ἀδιαθεσίας ἀκόμη καί στόν πιό εὐρωστο κοινωνικό ἰστό, ἐπειδή ποτέ δέν ἔλειψαν οἱ κατοπιοαίρετοι καί ἀνευθλαβεῖς πού δέν στέργουν στή διαιώνιση τῆς ὑποτέλειάς τους, πού δέν συναινουν μέ τό ἔπος πού γράφει ἡ ἀναπαραγωγή τῶν ὄρων τῆς ἐκμετάλλευσης καί τῆς ὑποταγῆς τους, πού, μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο, δέν ἐνστερνίζονται τίς ἐπιταγές του καί δέν συγχρονίζονται μέ τούς παιᾶνες του, κάθε καθεστῶς, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς μορφές ἀνεκτικότητάς πού σεμνύνεται νά ἐπιδεικνύει, ἐπειδή ἀκριβῶς εἶναι καθεστῶς καί σέβεται ἄρα τόν ἑαυτό του, εἶναι καταστατικά ὑποχρεωμένο νά λαμβάνει ἀνελλιπῶς ὅλα τά ἀναγκαῖα, ἕκτακτα ἢ μή, προφυλακτικά μέτρα πού, τουλάχιστον, παρεμποδίζουν τήν ἐξάπλωση τῆς μόλυνσης καί περιορίζουν τό κακό. Καί ἂν ἀποστειρωτικοί κλίβανοι καί ὀρθοπεδικοί

νάρθηκες ἐπιστρατεύονται μόνο στίς ἀκραίες περιπτώσεις, ἡ ἀναπότρεπτη ἀνάγκη γιά τήν καθημερινή φροντίδα τῆς καθαριότητας καί τήν ἐπιτήρηση τῆς ἐπίφασης, ἔστω, τῆς ὑγείας της, ὑποχρεώνει κάθε κοινωνία νά μεριμνᾷ γιά τήν κατασκευή καί τή λελογισμένη χρήση τῶν κάθε φορά κατάλληλων ἀπορρυπαντικῶν. Ἔτσι, μέ τήν προσήκουσα πάντοτε προσήλωσή στίς ἱστορικές της παραδόσεις καί ἐναρμονισμένη μέ τίς κλιματολογικές συνθήκες πού ἐπικρατοῦν, αὐτή ἐπωμίζεται τό βαρῦ καί ἐπαχθές καθήκον νά χιτίζει ἄοκνα τούς κατάλληλους χώρους ὅπου θά παροχετεύονται τά λύματα καί νά ἐπιλέγει ἐπιμελῶς τίς πρόσφορες διεργασίες πού θά ἀποδομοῦν ἀποτελεσματικά τά ἀπορρίμματα. Κάτεργα, γαλέρες, μπουντρούμια, λευκά κελιά, στρατόπεδα, ξερονήσια, ψυχιατρεῖα, ὅλες οἱ σχετικές παραλλαγές καί ποικιλίες πού τιθασσεύουν τό σῶμα καί ἐξυψώνουν τό φρόνημα ἀναλαμβάνουν ἔτσι ἐπίσημα τήν ἀπορρόφηση τῶν σοβαρότερων περιστατικῶν ἐνῶ παράλληλα ἕνα εὐρύ περιφερειακό ἀποχετευτικό δίκτυο ἄγει στό περιθώριο ὅλα τά ἀποβράσματα πού δέν ἐντάσσονται μέν στίς φαρδιές λεωφόρους τῆς κοινωνικῆς χρησιμότητάς ἀλλά δέν φτάνουν, οἱ ἄνθρωποι, καί μέχρι τό ἔγκλημα. Αὐτή εἶναι ἡ μητέρα – ἔννοια τῆς τρύπας, τό ἀρχέτυπο πού ἀντιστοιχεῖ σέ κανονικές συνθήκες. Γιατί πραγματικά, ὅσο ἡ κοινωνία βαδίζει σταθερά τό δρόμο της καί ἀπενίξει ἀγέρωχα τό μέλλον της, ὅσο ἡ διαδικασία τῆς ἀναπαραγωγῆς της ὑποτάσσει τήν ταξική πάλη στίς δικές της ἀναγκαιότητες καί τήν

συγκρατεί μέσα στά δρια πού άνέχεται, όσο οί άρνήσεις παραμένουν άναρθρες κραυγές και τυφλές πράξεις που δέν συγκροτούν συλλογικότητες, δέν έπεξεργάζονται άντίπαλα όράματα, δέν άρθρώνουν πολιτικά στηρίγματα και δέν ολοκληρώνονται σέ θεωρία, στρατηγική, συμμαχίες, στόχους, τότε μπουντρούμια και περιθώρια, κεντρικές καταδόθρες και περιφερειακές δίνες λειτουργούν ως πολύ ύπαρκτές, άμεσα ύλικές μαύρες όπές πού άπορροφούν, άποδομούν και έξαλείφουν κάθε τί πού έτσι κι άλλιώς δέν σταματάει νά γεννιέται και νά άρνείται.

Θεωρία. 'Η τυπολογία τών μαύρων όπών δέν έξαντλείται, δέβαια, σ' αυτή τήν άρχετυπική μορφή. 'Η κίνηση του κοινωνικού σχηματισμού επιβάλλει ποικίλους κι άξιοπρόσεκτους μετασχηματισμούς, συχνά αναπάντεχους, ή έκκεντρικούς. 'Ενδέχεται, άς πούμε, ένας κοινωνικός σχηματισμός νά μήν άρμενίζει πλησίστιος μέ μακάρια ξεγνοιασιά. Μπορεί ή αναπαραγωγή του νά μήν εξελίσσεται άπρόσκοπτα, ή δυσφορία νά πολλαπλασιάζεται, οί κάθε λογής άρχές νά μήν πείθουν, ή καταστολή νά μήν έξαφανίζει άλλ' άντίθετα νά τονώνει τίς άντιδράσεις, τό μέλλον νά διαγράφεται άδέβαιο, ή κρίση νά γενικεύεται. 'Όπότε τότε, όπως πληροφορεί τό σχετικό άνέκδοτο, ύπάρχουν δύο περιπτώσεις. Είτε συγκεντρώνονται οί όροι ουσιαστικής πολιτικής σύγκρουσης, δηλαδή ύπάρχουν σαφώς διαχωρισμένες άντίπαλες πολιτικές παρατάξεις πού ή καθεμία αναπτύσσει τά όράματα και τή θεωρία της, έπεξεργάζεται τό πρόγραμμα και τούς έπιμέρους στόχους της, συγκροτείται και μορφοποιείται, στοιχίζει και παρατάσσει τίς δυνάμεις της διεκδικώντας τή δική της συνολική διεξοδό από τήν κρίση, είτε αυτοί οί ουσιαστικοί πολιτικοί όροι λάμπουν διά τής άπουσίας τους. Στή μέν πρώτη άπ' αυτές τίς περιπτώσεις οί μαύρες όπές παθαίνουν παράξενους μετασχηματισμούς: οί περιθωριακές δίνες έξαφανίζονται έντελώς, οί φυλακές και τά μπουντρούμια άντί ν' άποδομούν και νά καταστρέφουν έστιάζουν τό θάρρος και πυκνώνουν τήν άξιοπρέπεια, άντί νά έξαλείφουν τήν άρνηση άναδεικνύουν τήν άντίσταση. Στή δεύτερη περίπτωση οί τρύπες έπεκτείνονται και πολλαπλασιάζονται μέ μεγάλη ποιοτική ποικιλομορφία και ιδιαίτερα γρήγορους ρυθμούς ένω συγχρόνως, άνεπαισθητα, κάτω από τήν επιφάνεια του όρατου και μέσα από τήν ίδια τή διάλυση, οί έκμεταλλευτικές σχέσεις άπεργάζονται τήν άναδιοργάνωσή τους και προετοιμάζουν τή νέα τους κατίσχυση χωρίς νά τούς χρειάζεται νά δώσουν θεαματικές μάχες.

Μιά τέτοια άπουσία ουσιαστικών όρων δέν άποτελεί, δέβαια, τέκνο τής είμαρμένης ούτε είναι θανατικό πού πέφτει ξαφνικά από τόν ούρανό. Αίτιο του πολιτικού δέν μπορεί, σέ τελευταία άνάλυση, παρά νά είναι τό κοινωνικό, ή πολιτική πού συμπυκνώνει τήν κίνηση μιιάς κοινωνίας δέν μπορεί νά είναι, πάλι σέ τελευταία άνάλυση, παρά αυτή πού ή κοινωνία άξίζει. Αυτονόητη και περιττή κοινοτοπία, δέν θά λείψουν νά σχολιάσουν ίσως πολλοί. Κι όμως όχι. 'Επειδή διαθέτω άδιάσειστα στοιχεία πού δείχνουν ότι οί περισσότεροι άπ' τούς Νεοέλληνες πού τυρβάζουν περί τά πολιτικά άναλώνουν πολλές δυνάμεις και καταναλώνουν πολύ μελάνι για ν' άπωθήσουν, ακριβώς, τά σχετικά σημαινόμενα και τίς συνεκφερόμενες λογικές και πρακτικές συνέπειες όσο μακρύτε-

ρα μπορούνε, αισθάνομαι τό χρέος νά προειδοποιήσω τούς καλόπιστους πλήν άνυποψίαστους άναγνώστες ότι ή παραπάνω άπλή κουβέντα δέν είναι δυστυχώς τόσο άθώα όσο ίσως φαίνεται. 'Αλλά περί αυτών παρακάτω. 'Ας καταγράψω για τήν ώρα μόνο τήν προγραμματική αυτοδέσμευση πού αυτός ό μπρούτος ίσχυρισμός συνιστά για όσα μέλλουν ν' άκολουθήσουν (μαζί μέ τό βολικό από μηχανής θεό πού έν άνάγκη προσφέρει ή «τελευταία άνάλυση») και άς κλείσω τήν παρένθεση.

'Όπως διδάσκει ή Γενική Θεωρία τής Σχετικότητας, οί μαύρες όπές πολλαπλασιάζονται άναρχα, διαβρώνουν τίς κοινωνικές σχέσεις, κατατρώγουν τίς άπόπειρες συγκρότησης και άποσαθρώνουν συνολικά τόν κοινωνικό ιστό όταν τό πυρηνικό καύσιμο πού έξασφάλιζε για μιιά περίοδο τήν κίνηση του σχηματισμού για κάποιους λόγους κάποτε έξαντλείται. Και καταφεύγοντας ξανά στήν εύχηστη μέθοδο τής διχοτομικής διαίρεσης πού εισήγαγε ό συνονόματος ένός παλιού μου φίλου σοφός μας πρόγονος, ίσχυρίζομαι ότι μπορώ ν' άποδώσω τούτη τήν περαιώση τής καύσης σέ δυό και πάλι πλατωνικά είδη: Είτε χρέη πυρηνικού καυσίμου έπιτελούσε ή ίδια ή θριαμβεύουσα πορεία τής διευρυμένης αναπαραγωγής πού ίκανοποιούσε, έπειθε, έξαγόραζε τούς δυνάμει άντιπάλους της και άκύρωνε έτσι τήν όποια δυνατότητά τους νά συγκροτηθούν, όπότε, όταν έφτασε ή ώρα νά ύποσταλούν τά λάβαρα και ήρθε ό καιρός τών ίσχνών άγελάδων, άντίπαλο δέος δέν ύπήρχε και τό άδιέξοδο άρχισε νά μορφοποιείται σέ ρουφήχτρες, στροβίλους, καταδόθρες και κάθε λογής μαύρες όπές: είτε τό πυρηνικό καύσιμο είχε τή μορφή μιιάς πολύ ύπαρκτης και πολύ βαθιά βιωμένης κύριας άντίθεσης πού χάραζε μέ σκληρή σαφήνεια τή διαχωριστική γραμμή και χώριζε άπόλυτα τά άντίπαλα στρατόπεδα και κάποτε, ξαφνικά, χωρίς κανέναν νά τό περιμένει, αυτή άπότομα έξαχνώθηκε αφήνοντας τούς αντιμαχόμενους χωρίς άντίπαλο και χωρίς μπουσουλα, άνίκανους νά υπερβούν τήν ιστορική τους ύστέρηση και ύποχρεωμένους έτσι νά συνεχίζουν νά άναμηνυκάσουν τά παλιά και νά σκιαμαχούν μέ άνεμόμυλους, όπότε, κάτω άπ' τά πόδια τους, άρχισαν νά δημιουργούνται και νά γενικεύονται δίνες, κενά και χάσματα, νά μετασχηματίζονται άναγκαστικά και οί ίδιοι σέ μαύρες τρύπες διατηρώντας πλέον ως παραπλανητικά ψευδώνυμα για τούς άλλους και ιδιοτελή σωσίδια για έαυτούς τίς συμπυκνώσεις πού κατέλιπαν στίς συνειδήσεις οί όροι και οί επώδυνες μνήμες τής παρελθούσας σύγκρουσης. Και δέν άπαιτούνται ιδιαίτερες ταξινομητικές δεξιότητες για νά κατατάξει κανείς άδιστακτα τή σημερινή 'Ελλάδα μας στο δεύτερο και πάλι σκέλος τής νέας τούτης και πιό φιλόδοξης, καθότι ιστορικότροπης, διχοτομίας.

Είναι προφανές ότι φτάσαμε εδώ σ' ένα σημείο καμπίης. 'Ο ευφυής άναγνώστης δέν θά παρέλειψε νά διαγνώσει τήν ύστεροβουλία μέ τήν όποια υίοθηθήκε ή τυπολογία πού προηγείται: Κάπου επιτέλους έπρεπε νά καταταγεί ή μεταπολιτευτική μας πατρίδα, ώστε νά σιγουρευτούμε ότι δέν πρόκειται ούτε για έξωτικό λουλούδι ούτε για τόν συνώνυμό του συμπαθή Λεωνίδα ούτε για άλλόκοτη ιδιοτροπία του συμπαντος, αλλά ότι ύπάρχουν τρόποι νά τήν προσεγγίσουμε και νά τήν καταλάβουμε, από κάπου έπρεπε ν' άρχίσει νά ξετυλίγεται ό λόγος για τίς μαύρες όπές πού σήμερα τήν κατακλύζουν. Και δέν έπρεσε έξω. 'Η άγαθή αυτή τυπολογία έχει τό σημαντικό προσόν νά

μέ οδηγεί με σιδερένια νομοτέλεια νά κατατάξω τό σύμφυρμα μαύρων όπών πού συνιστά τήν ούσία τής μεταπολιτευτικής μας πραγματικότητας, πρώτο στίς κοινωνίες εκείνες πού καί διέρχονται μιά διαβρωτική τών πάντων γενικευμένη κρίση καί δέν συγκροτούν τούς πολιτικούς όρους πού θά καθιστούσαν τίς δυνατές συνολικές διεξόδους όρατές καί μάχιμες καί δεύτερο στίς κοινωνίες εκείνες όπου ή πλημμυρίδα τών μαύρων όπών φαίνεται νά ξεκινά με τήν έξάχνωση μιάς καθοριστικής αντίθεσης. Έτσι ή ταξινόμηση αυτή μ' ένα συμπάρο πέτυχε δύο στόχους. Καί αισθάνομαι πλέον μεθοδολογικά κατοχυρωμένος γιατί, κατά τά είωθότα, στηρίζομαι στό γενικό γιά νά προχωρήσω στό ειδικό καί προσγειώνομαι, τουλάχιστον προσωρινά, στόν οικείο χώρο τών κοινά αποδεκτών εκείνων έννοιών πού συνήθως χρησιμοποιούνται γιά τήν περιγραφή τής κοινωνικής συμπτωματολογίας καί τό πέρασμα στήν αντίστοιχη διάγνωση. Παίρνω λοιπόν άναπνοή καί, άνακουφισμένος, παραλλάσσω τόν τόνο καί άναπτύσσω άκάθεκτος.

Ίστορία. Έπό τό τέλος του έμφύλιου μέχρι καί τήν πτώση τής δικτατορίας, ή κίνηση τής αιώνας Έλλάδας μας ήταν ύποταγμένη στους όρους πού ύπαγόρευε μιά άσυμφιλίωτη πολιτική αντίθεση στήν πιό καθαρή δυνατή μορφή. Τά μέτωπα διακλαδίζονταν σ' όλόκληρο τό κοινωνικό σώμα διαχωρίζοντας παντού άδρά τίς αντίπαλες δυνάμεις. Έπό τή μιά μεριά, τό στρατόπεδο τής δεξιάς με τό κράτος καί τό παρακράτος τής, τήν Άσφάλεια καί τά ΤΕΑ τής, τό Παλάτι καί τούς Άμερικάνους τής, τά κονσερβοκούτια καί τίς πηγάδες τής πού συνέχιζε μονόπλευρα τόν έμφύλιο καί έξαντλούσε τήν έκδικητικότητα του νικητή άπέναντι στό νικημένο έξορκίζοντας έτσι τό δικαιολογημένο περασμένο φόβο πού δέν έλεγε νά κοπάσει. Έπό τήν άλλη μεριά, ή δημοκρατική παράταξη με τίς κατακόρυφες διαιρέσεις, τίς διαμάχες καί τίς διαφωνίες τής, με τά διφορούμενα του διμέτρου, τίς λαϊκές αντίστασεις, τήν άπήχηση καί τήν έπιρροή τής πού πρόβαλλε με τή μιά ή τήν άλλη μορφή ως κεντρικό καί κοινό, πρακτικά, αίτημα τή δημοκρατική όμαλότητα. Η ύπαρξη αυτής τής αντίθεσης τροφοδοτούσε τήν προοδευτική πλευρά. Για ν' άμυνθεί άπέναντι σ' ένα ισχυρότερο καί άδίστακτο αντίπαλο πού έπεδίωκε τήν όλοκληρωτική νίκη καί γι' αυτό είσχωρούσε παντού χρωματίζοντας έτσι καί σημασιοδοτώντας πολιτικά τά πάντα, ήταν αυτή ύποχρεωμένη νά επεξεργάζεται κάποια έπιμέρους αίτήματα, ν' άντιστέκεται ή νά διαμαρτύρεται γιά τή βία καί τό σκοταδισμό, νά στηρίζει όπως μπορούσε τήν έπιστήμη καί τήν τέχνη, νά προσπαθεί νά επεκτείνει τά έρείσματά τής. Όμως, μέσα στα θεωρητικά, ιδεολογικά καί πολιτικά όρια πού τήν προσδιόριζαν ιστορικά καί στό πλαίσιο τής άμυντικής τής τακτικής, ό τρόπος πού ή δημοκρατική παράταξη διεκδικούσε τόν πολιτικό τής στόχο οδηγούσε στήν άποσιώπηση, τήν άναρρόφηση καί τήν πλήρη, τελικά, έξαφάνιση κάθε στρατηγικής. Καί άν γιά τήν κεντρώα συνιστώσα ή λύση του σχετικού προβλήματος έξ όρισμού συνέπιπτε με τήν κατάργησή του, γιά τό ΚΚΕ - ΕΔΑ ό φύσει έπιθετικός στρατηγικός στόχος πού θεωρία καί καταστατικό άνελαστικά άπαιτούσαν, άντιμετωπιζόταν ρηξικέλευθα με τόν τεμαχισμό του σέ μιά γραμμική άλληλουχία μικρών δημάτων καί έπιμέρους σταδίων πού τό τέρμα τους χανόταν μέσα στίς όμίχλες τής σοβιετικής στέπας. Ο

άμεσος, ύποτίθεται τακτικός, στόχος τής δημοκρατικής όμαλότητας άπορροφούσε καί χώνευε τό μυστηριώδες στάδιο τής Έθνικής Δημοκρατικής Άλλαγής τό όποιο, άλλωστε, κανένας δέν πίστευε, ένώ ό σοσιαλισμός, ως όπτασία μέν, άπλώς συντρόφευε τά ένύπνια τών άριστερών, ως δέ τελετουργική έπώδός του προγράμματος καί τών γενικών τοποθετήσεων, άπάλυε τίς τύψεις τους γιατί έτσι, επιτέλους, αυτοί διαχωρίζονταν από τούς λοιπούς δημοκράτες. Με αυτούς τούς όρους ή προοδευτική παράταξη διαμόρφωνε τή συνολική φυσιογνωμία τής έξαντλώντας όλες τής τίς δυνάμεις καί μετερχόμενη όλα τά μέσα γιά νά κατασιγάσει τά δικά τής πάθη καί νά καθησυχάσει τούς φόβους του αντίπαλου. Ός γνήσιος έδώ πρόδρομος του ύστερου προεκλογικού άνδροεπαπανδρείσμου, αυτή δομούσε τήν πολιτική τής κάνοντας τό πάλν γιά νά πείσει ότι τό μόνο πού θά κινδύνευε από τή δική τής διαχείριση τής ελληνικής κοινωνίας ήταν ό σκοταδισμός, τό παρακράτος καί ή λωποδυσία γενικώς. Μόνο πού, τότε, γι' αυτούς τούς στόχους καταστρέφονταν άκόμη ζωές καί σκοτώνονταν άνθρωποι.

Έδώ δέν θά πρεπε νά παραληφθεί ή άριστερή άμφισβήτηση πού εμφανίστηκε μετά τό 1960, διεκδικώντας μιά πολιτική πού νά προσαρμόζεται συνεπέστερα με τίς ιδεολογικές αρχές καί τίς αγωνιστικές παραδόσεις του κομμουνιστικού κινήματος. Κι άν κάποιες άπ' αυτές τίς φωνές μέτρησαν τίς δυνάμεις τους καί τίς τότε δυνατότητες καί δέν προσπάθησαν νά υπερέβουν τά όρια του όμίλου θεωρητικής άναζήτησης καί πολιτικής ζύμωσης, οι περισσότεροι διάστηκαν νά στεγαστούν δημοκρατικοσυγκεντρωτικά χτίζοντας όροφή καί θεμέλια με τό δοκιμασιένο ύλικό πού είχε περισσέψει μετά τή στροφή του 20ου Συνέδριου του ΚΚΣΕ καί τήν 6η όλομέλεια του 56. Η έπιλογή αυτή δέν ήταν έντελώς αυθαίρετη. Μέσα στήν ιδιαίτερα στενή τότε άγορά, τά ύλικά αυτά προτιμήθηκαν γιατί οι καταργασίες πού είχαν προηγουμένως ύπσσει παρείχαν μιά σειρά σημαντικών εγγυήσεων. Έτσι, τό αίτημα ν' άντιμετωπιστεί μαχητικότερα τό παρόν βρήκε εύκολη καί ικανοποιητική διεξόδο στίς σχέσεις καί τήν πρακτική ιδεολογία πού άποτελούσαν, ύποτίθεται, τό άπόσταγμα του ήρωισμού του παρελθόντος, ή νεανική άνησυχία καί κριτική διάθεση έμβαπτίστηκε στήν παλαιά πείρα, δέθηκε όπως τ' άτσάλι καί άναπαλαιώθηκε με έπιτυχία, ή άνασφάλεια πού γεννούσε ή κριτική θεώρηση τής πατρίδας του σοσιαλισμού άναπληρώθηκε με τήν άναφορά σ' ένα άλλο έξωτερικό καθοδηγητικό κέντρο καί τόν άπό κει εκπορευόμενο ιδεολογικό λόγο, ή άδυναμία ξερκίστηκε βαφτίζοντας πολιτική τήν εκφώνηση τής αυτοσυνεπούς ιδεολογικής καθαρότητας, δοκοί, διαδοκίδες, στηθαία, έσοχές, μεσοτοιχίες, έπιχρίσματα τακτοποιήθηκαν με τούς τρόπους ακριβώς πού άπαιτούσε ή πλήρης άποκατάσταση του μνημείου καί όλοι οι αρχιτέκτονες έμειναν τελικά εύχαριστημένοι. Μ' αυτά τά δεδομένα δέν ήταν, βέβαια, δυνατό νά ξεπεραστεί τό στάδιο κάποιων κριτικών έπισημάνσεων καί ν' αρθρωθεί μιά πειστική πολιτική πρόταση. Τό μόνο πού κατορθώσε ή άριστερή άμφισβήτηση ήταν νά ύποσημειώσει με τήν παρουσία τής τήν ύπαρξη ενός μείζονος προβλήματος καί ν' άποκτήσει μιά μικρή άπήχηση, κυρίως μέσα στή νεολαία.

Η δικτατορία μετατόπισε τή διαχωριστική γραμμή, αλλά δέν άλλαξε τή βαθύτερη φύση τής προϋπάρχουσας σύγκρουσης. Ο όλοκληρωτικός αίφνιδιασμός

πού συνιστούσε ή επέλευση τών συνταγματαρχών, καταργώντας την κυβερνώσα δεξιά και θίγοντας έτσι ασυγχώρητα την αλαζονεία της εξουσίας της, διαχώρισε μὲν στὰ δύο τὴν κυρίαρχη παράταξη ἀλλὰ ἄφησε ἄθικτη τὴ ρίζα τοῦ ἐπίμαχου πολιτικοῦ ζητήματος. Ἀπλῶς τώρα, ἀφενὸς ἡ δημοκρατικὴ ὁμαλότητα ἔγινε αἴτημα ἀπειρώς ἀμεσότερο καὶ ἀφετέρου, καθὼς αὐτὸ θέλοντας καὶ μὴ υἱοθετήθηκε ἀπὸ ἓνα σημαντικό τμήμα τοῦ πολιτικοῦ προσωπικοῦ τῆς δεξιᾶς, ὁ ἓνας πόλος τῆς παλαιᾶς ἀντίθεσης ξεχειλώθηκε τόσο, ὥστε νὰ συμπεριλαμβάνει στὸ ὄριο ἀκόμη καὶ τὸ βασιλέα δίνοντας μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν ὑλικὴ βάση γιὰ τὸ βίαιο καὶ ἀπτόμο μετασχηματισμὸ τῆς παλιᾶς προοδευτικῆς παράταξης σὲ ἀντιχουντικὴ. Ὅσο γιὰ τὸν ἀντίπαλο πόλο, ἡ συνέχειά του μὲ τὴν προηγούμενη κατάσταση ἐξασφαλίζοταν ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ δοσίλογοι, οἱ χαφιέδες, οἱ θρησκόληπτοι κομμουνιστοφάγοι καὶ τὰ ποικίλα κατακάθια τοῦ λουμπεν καιροσκοπισμοῦ πού συγκρότησαν τὴ νέα ἐξουσία διέθεταν ὡς μόνον πολιτικὰ καὶ ἰδεολογικὰ ἐφόδια τὸ ἀμύγιστο πλέον ἀπόσταγμα τοῦ ἀντικομμουνιστικοῦ παροξυσμοῦ μὲ βάση τὸ ὅποιο, μὲ τὴ μιά ἢ τὴν ἄλλη μορφή, εἶχε πολιτευτεῖ ἡ δεξιά τουλάχιστον ἐπὶ μιά τριακονταετία.

Αὐτὰ τὰ πολιτικὰ δεδομένα ὡδήγησαν σὲ ἐξελίξεις οἱ ὁποῖες ἐκ τῶν ὑπέρων μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς εὐλογες. Ἔτσι, γιὰ τότε παράδοξα, ἡ τέτοια ἦτα τῆς κυβερνώσας δεξιᾶς ξέπλυνε τὴ συντριβὴ τῆς δημοκρατικῆς παράταξης καὶ παρέδωσε ἄσπλο τὸ σκληρὸ πυρήνα τῆς ὡς τότε πολιτικῆς της στὰ παραδοσιακὰ ἀριστερὰ ἐπιτελεῖα πού ἀνέλαβαν νὰ ὀργανώσουν τὸν ἀντιχουντικὸ ἀγώνα. Καθὼς οἱ οἰσασίμενοι δεξιοὶ ἄρχισαν ἐκπληκτοὶ νὰ συνειδητοποιοῦν ὅτι κινδύνευαν περισσότερο ἀπὸ τοὺς μηχανισμοὺς πού ἐπὶ τόσα χρόνια ὑπομονετικὰ ἔστηναν οἱ ἴδιοι παρὰ ἀπὸ τοὺς κομμουνιστὲς καὶ τοὺς συνοδοιπόρους τους, τὰ πάγια ἐπιχειρήματα καὶ οἱ νοθεσίες ἐναντία στὸ παρκάτος καὶ τὸ σκοταδισμό ἔγιναν ξαφνικὰ τόσο πειστικὰ ὥστε, εὐλόγως, νὰ μὴ θεωρεῖται ἐντελῶς ἀπίθανο ὅτι μποροῦσε ἡ δεξιά νὰ φτάσει ἀκόμη καὶ στὸ σημεῖο νὰ ἀναγνωρίσει ἐπιτέλους τὴν ἀριστερὰ καὶ νὰ δεχθεῖ νὰ παίξει στὸ ἴδιο τραπέζι μαζί της. Ἡ ἱστορία, μὲ τὴν τσαχπινιά της αὐτῆς, φάνηκε πὼς διακαίωνα τὴν ἀριστερὰ – τουλάχιστο στὰ δικά της τὰ μάτια. Ἔτσι καὶ οἱ ἀριστεροὶ μὲ ἀναπτερωμένο πλέον τὸ ἠθικὸ τους καὶ χωρὶς νὰ καθυστερήσουν γιὰ νὰ διαμορφώσουν συσχετισμοὺς καὶ τίς συναφεῖς μισαλλοδοξίες, ἔσπευσαν νὰ διακηρύξουν μονόπλευρα τὴν ἀντιχουντικὴ ἐνότητα, θέτοντας ἀμέσως σὲ λειτουργία ὅλα τὰ μέσα πού τοὺς παρείχαν οἱ γενικὲς τους συλλήψεις, ἡ θεωρία καὶ ἡ ἱστορία τους: Στὸ ἐπίπεδο τῆς στρατηγικῆς, ἡ ἀναγόρευση τοῦ «νὰ πέσει ἡ χούντα καὶ μετὰ τὰ βρισκοῦμε» σὲ ἓνα ἀκόμη πρόσθετο στάδιο, ἐλαφρῶς προγενέστερο ἀπὸ αὐτὸ τῆς προδικτατορικῆς δημοκρατικῆς ὁμαλότητας, τόσο ὅσο νὰ μὴν διακυβεύεται ἡ ὁμοψυχία μὲ τὴ δεξιά, τὸ βασιλέα ἢ τὴ φιλοπρόδη μερίδα Ἀμερικανῶν καὶ Εὐρωπαίων· στὸ πρακτικὸ ἐπίπεδο θυσίες, αὐταπάρνηση, ἥρωισμός χωρὶς ὄρια· στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς γραμμῆς προσεκτικὴ καταμέτρηση τοῦ, παραδόξως, μόνιμα δυσμενοῦς σὲ βάρος της συσχετισμοῦ καὶ ἄρα μετριοπάθεια καὶ ρεαλισμός, ἔτσι ὥστε ἡ δικτατορία νὰ πέσει ὄχι βέβαια μὲ τοὺς σχετάριστικούς ὄρους πού θὰ ἐπέβαλε ἡ πολιτικὴ τῆς ἀριστερᾶς ἀλλὰ μ' αὐτὴ πού θὰ διαμόρφωναν ἀπὸ τὴ μιά μεριά οἱ θυσίες της καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὰ συμφέροντα τοῦ ἰσχυρότε-

ρου ὑποψήφιου ἐταίρου μᾶς συμμαχίας χωρὶς ὄρους καὶ μὲ ὄρια πού νὰ σχίζουν κι αὐτὴ ἀκόμη τὴ θολὴ γραμμὴ τῶν ὀριζόντων – ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν. Ἔτσι, ἐπειδὴ τὸ αἴτημα τῆς πτώσης τῆς δικτατορίας συσπείρωνε ἀντικειμενικὰ δλόκληρο τὸ φάσμα ἀπὸ τὸ βασιλέα μέχρι καὶ τὸν τελευταῖο ἀριστεριστὴ, ἐπειδὴ στίς σφαῖρες τῆς ὑψηλῆς πολιτικῆς τὸ βάρος τοῦ ἐκλεπτωκότος ἀστικοῦ πολιτικοῦ προσωπικοῦ ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένει σημαντικό ἐπειδὴ τὰ φαντάσματα τῆς ἀπομόνωσης καὶ τῆς περιθωριοποίησης ἔπρεπε νὰ ἐξορκιστοῦν, ἐπειδὴ ἦτες, τραύματα, ταλαιπωρίες, σκληρόνσεις, ἐξαρτήσεις, ἀδιέξοδα, συνήθειες, νευρώσεις εἶχαν πλέον παγιωθεῖ σὲ σύστημα πού ὑπαγόρευε στάση καὶ ἀντιλήψεις, ἐπειδὴ ἴσχυαν ὅλα αὐτὰ καὶ ἄλλα τόσα ἄλλα, οἱ ἔχοντες τὴν εὐθύνη τῆς σχετικῆς γραμμῆς οὐδέποτε θεώρησαν ζήτημα ἄξιο νὰ τοὺς ἀπασχολήσει πολιτικὰ τὸ γεγονός ὅτι μέσα στίς συνθήκες τῆς δικτατορίας, οἱ προσπάθειες νὰ σαγηνευτεῖ ἡ δεξιά ἀπομάκρυναν τάχιστα καὶ ἄτακτα τὴν ἀριστερὰ καὶ ἔτσι, παρὰ τίς ἀλλεπάλληλες κραυγαλέες διαψεύσεις, οἱ ἴδιοι ἔμειναν πάντα ἰδανικοί κι ἀνάξιοι ἐραστές τῶν μακροσμένων ἐξουσιῶν καὶ τῶν γαλάζιων πόντων, ἐνῶ ἡ γραμμὴ τους διατήρησε πεισματικὰ μέχρι τὸ τέλος τὴν αὐτοπεποίθησή της καὶ στάθηκε ἀξιοπρεπὴς κι ἀγέρωχη μέσα πρὸς μοναξιά της, παγερὰ ἀδιάφορη ἀπέναντι στὴν στρατηγικότητα πού σάραζε κάτω ἀπὸ τὰ πόδια της.

Μέσα στὸ σκοτάδι πού ἀκολούθησε τὴν ἐξέγερση τοῦ Πολυτεχνείου καὶ ἐνῶς κατὰ τὴ μεριά τῆς πολιτικῆς τῶν ἀριστερῶν βουνῶν ἡ νύχτα ἐξακολουθοῦσε ἀκόμη νὰ εἶναι μαύρη, ἡ σφαγὴ τῆς Κύπρου ἀποτέλεσε τὸ δροσάτο ὑστερο ἀστέρι πού προμνηοῖσε τὸν καθαρὸτατο ἥλιο τῆς Νέας Δημοκρατικῆς Παλιγγενεσίας. Καὶ πραγματικὰ, μετὰ ἀπὸ λίγο, ὁ χρονολογικὰ Πρῶτος, καὶ ἀναγνωρισμένα Ὑπατος Αὐτοεξόριστος, ἐπανάκαμψε home. Τὸ γεγονός χαϊρετίστηκε ἀμέσως μὲ τὴ δέουσα ὑπευθυνότητα. Ἀπὸ τὴ μεριά του, ὁ νεοδιορισμένος σύντροφος γραμματέας καὶ ἐμπορικοπολιτικὸς ἀντιπρόσωπος, χρωμένος καθὼς ἦταν μὲ τὸ καθήκον νὰ ἐπανεισαγάγει καὶ νὰ ἐγκλιματίσει ξανά τὸ ἀχρηστεμένο ἐπὶ μῖα σχεδὸν εἰκοσαετία ἰδίωμα τῆς ἀτεγκτῆς ἀδιαλλαξίας, ἀνέτρεξε μὲν ὡς ὄφειλε στίς ἐσαεὶ ἰσχύουσες πηγές, ἀλλὰ μὴ βρισκοντας στὸ ἐπίπεδο τῶν διατιθέμενων κατὰ τὴ μεταπολίτευση στρατηγῶν τὸ ἀκριβὲς ἀνάλογο τῶν Παπάγου-Πλαστήρα, δὲν δίστασε νὰ προσαρμόσει τολμηρὰ τὴν ὑπαγορευόμενη ἀπὸ τὸ παρελθὸν σχετικὴ ταῦτιση στὸν πεζότερο χῶρο τῶν ζαρζαβατικῶν καὶ ἀρνήθηκε νὰ διακρίνει τὴ διαφορὰ μεταξύ λαχάνων καὶ μπροκόλων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ ἀκόμη τότε ἐκλαμβόμενος ὡς υἱὸς χρησιμοποίησε ἀμέσως τὴν πανεπιστημιακὴ του ἐμβριθία καὶ τὴν πολιτικὴ του ὀξυδέρκεια καὶ ἔσπευσε νὰ χαρακτηρίσει ἐπιγραμματικὰ ὡς ἀλλαγὴ Νατοϊκῆς φρουρᾶς τὴν ἐπελθούσα μεταβολὴ γιὰ ν' ἀποσαφηνίσει ἔτσι μὲ τοὺς προσήκοντες γεωστρατιωτικούς ὄρους τὴ θυμώσοψη ἐπὶ τῆς κηλευτικῆς ρῆση τοῦ προηγούμενου. Ὅσο γιὰ τὴ συλλογικὴ ἡγεσία τῆς ἀκατάπαυστα ἐπίδοξης ἀνανέωσης, αὐτὴ κατόρθωσε μὲν νὰ δεῖ καὶ νὰ ὁμολογήσει τὴν ἀλλαγὴ ποιότητας πού εἶχε συντελεσθεῖ καὶ τὴν ὁποία, ἄλλωστε, ἀκόμη καὶ ὁ ἐσχατος Νεοέλληνας εἶχε αἰσθανθεῖ καὶ καταλάβει, ἀλλὰ φυλάγοντας μὲ σωφροσύνη τὰ ρούχα της καὶ μὴ πιστεύοντας ἴσως τὰ ἴδια της τὰ μάτια γιὰ τὸ καλὸ πού ἔτυχε, χτύπησε ξύλο καὶ συνέχισε ἀπτόητη νὰ μάχεται τὴ δικτατορία νοθετώντας

ταυτόχρονα με τη συνηθισμένη της αυταπάρηση τη φιλοπρόοδη νέα εξουσία.

Και τὰ πολιτικά πράγματα πήραν τὸ δρόμο τους, δηλαδή αὐτὸν πού ἀποφάσισε ὁ νέος Ἄρχων τοῦ Ἔθνους. Ἐχοντας, Αὐτός, γευθεῖ ὅλα τὰ μαγικά φίλτρα πού μποροῦσαν νά παρασκευάσουν οἱ δρουίδες τῆς δεύτερης πατρίδας του κι ἔχοντας ἔτσι ἀντλήσει μεγάλες ποσότητες σοφίας καὶ δύναμης, ἔκρινε ὅτι, πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἔπρεπε νά σταθεῖ ἄσωτα γενναϊόδωρος. Ἄνοιξε λοιπὸν τὸ κέρας τοῦ πολιτικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καὶ μοίρασε ἀσύστολα ὅλα σχεδὸν τὰ τιμαλφά πού διαφύλαττε ζηλότυπα ἢ δεξιὰ τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἐμφύλιου. Πάρτε κόσμε κυβέρνηση ἐθνικῆς ἐνότητας μεὶ ὁλόκληρο τὸ εὖρος πού ἐπιτρέπει ἢ γραμμὴ τοῦ ἀργοῦ σταδιακοῦ ξενοδονιασματος τῆς στρατιωτικῆς ἐξουσίας. Ὅριστε κόσμε ἢ νομιμοποίηση τῶν κομμουνιστῶν, ὄριστε ἢ ἔξοδος ἀπὸ τὸ (στρατιωτικὸ, βέβαια) ΝΑΤΟ, οἱ σχέσεις μετὶ τῆς Ἀνατολικῆς χώρας, ἢ καθιέρωση τῆς δημοτικῆς. Ὅριστε πάλι ὁ ἀναξὶ πῆρε τὴ μητέρα του κι ἐμπρός. Πάρτε κόσμε ἀνεξὶ ἐκπαίδευση, πετρέλαια, μεταλλεύματα, ΕΟΚ, βούληση γιὰ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη. Ὅριστε κυρώσεις σέ χουντικούς, ὄριστε ὁ πολιτικὸς διαχωρισμὸς τῆς χουντικῆς δεξιᾶς ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη. Ὅριστε ἀριστεροὶ στὸ δημόσιο, ὄριστε ἐκλογές τίμιες. Ὅσιαστικά μέσα σέ μιά νύχτα τὸ παρακράτος καὶ ὁ ἐπίσημος σκοταδισμὸς περίπου καταργήθηκαν καὶ πρακτικὰ ὅλοι οἱ στρατηγικοί, τρομάρα τους, στόχοι τῆς δημοκρατικῆς παράταξης καὶ τῆς ἀριστερᾶς ἐκπληρώθηκαν. Περίσσευε, βέβαια, ἢ λωποδυσία γενικῶς, ἀλλὰ αὐτὴ ὡς δομικὰ θεμελιῶδες καὶ ἱστορικὰ μόνιμο νεοελληνικὸ γνῶρισμα, δέν ἦταν δυνατὸ νά παταχθεῖ μετὰ καλῆς προθέσεως καὶ ἀπλῆ πολιτικὴ βούληση. Πάντως, ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, ἢ Πραγματικὴ αὐτὴ Ἄλλαγή εἶχε τόσα καὶ τέτοια γνωρίσματα ὥστε, ἂν ζοῦσε, ὁ Εὐρυτάν παππούς τοῦ Ἐλεφάντη θά μπορούσε χωρὶς ὑπερβολὴ νά ἰσχυρισθεῖ ὅτι ὅσοι ἀριστεροὶ ἔγγονοὶ του μῆφισαν Καραμανλῆ τὸ Νοέμβριο τοῦ '74, τὸ ἔκαναν ὄχι μόνον γιὰ τὸ φόβο τῶν τάνκς, ἀλλὰ καὶ γιατί ἔτσι ἀποδεικνύονταν *πολιτικά* συνεπεῖς μετὰ τὸ πρόγραμμα τῆς παράταξής τους.

Τόσο οἱ ντόπιοι ἀντιπρόσωποι τῆς ὑπαρκτῆς βαρβαρότητας ὅσο καὶ οἱ ἠλιολάτρες νεοσοσιαλιστές, πού γεννήθηκαν ἀνάπολοι, φουριόζοι καὶ καταπράσινοι, μυρίζονται τὸ κρίνο πού ἔτεινε πονηρὰ ὁ Ἄντρεας τὴν ἡμερομηνία τῆς δεύτερης ἐνηλικίωσής του, ὁ ὅποια, ἄλλωστε, κατὰ εὐτυχή σύμπτωση, συνέπιπτε μετὰ τὰ γενέθλια τοῦ ἱστορικὰ πρῶτου νεοελληνικοῦ συμβολαίου μετὰ τὸ λαό, ἔκαναν πῶς δέν κατάλαβαν τίποτε. Ἐχοντας γιὰ ἄλλοθι τὸ γεγονός ὅτι τὸ πολιτικὸ προσωπικὸ τῆς νέας ἐξουσίας λίγο διέφερε ἀπὸ αὐτὸ τῆς προδικτατορικῆς δεξιᾶς, τὸ ὅτι ἢ ἐπ'ἀνδρωσι τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν παρέμενε ὄσιαστικὰ ἀναλλοίωτη, ὅπως καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἐκσυγχρονισμὸς σκόνταφτε καὶ μέσα στοὺς κόλπους τῆς νέας ἐξουσίας, ἔσπευσαν μετὰ ἀξιοζήλευτη συνέπεια, αὐτοί, ν' ἀκολουθήσουν τίς καινοτόμες πρῶτες δηλώσεις τους καὶ νά ἐκμεταλλευσθῶν τὴ διάχυτη ριζοσπαστικοποίηση καὶ ὀργὴ χρησιμοποιοῦντας ὡς ἐφαλτήριο τὸ ἀτράνταχο ἐπιχείρημα ὅτι, ὅπως ἢ μᾶνα ἢ ἢ πάνα, ἔτσι καὶ ἢ δεξιὰ εἶναι μόνον μία, ὄντοτητα ἐνιαία, ἀδιαίρετη, ἀμετάτρεπτη, ἔσαι ἀμετάλλακτη, ὅπως ὁ Διάβολος. Καὶ κατὰφεραν ἔτσι πολλὰ μέσα σέ λίγην ὥρα. Πατώντας πάνω στίς ἀνεπεξέργαστες μνήμες, πού ἢ περασμένη βαθύτατη πολιτικὴ ἀντίθεση εἶχε ἐναποθέσει σέ κάθε κοινωνικὸ κύτταρο, καλλιεργών-

τας ὅλα τὰ σχετικὰ ἀνακλαστικά καὶ ὑποδαυλίζοντας μέχρι παροξυσμοῦ τὴν ἀρμόζουσα γλωσσικὴ ἔξαψη καὶ τὴν ἐπαναστατικὴ τῆς φράσης, κατόρθωσαν τελικὰ νά διοχετεύσουν τὰ συγκεχυμένα αἰτήματα πού ξεπηδήσαν ἄτακτα καὶ ὀρηκτικά τὸν Ἰούλιο τοῦ '74 στὸν τερατώδη μύθο ὅτι τίποτε δέν ἄλλαξε, φροντίζοντας παράλληλα μετὰ κάθε προσοχὴ καὶ ἄκρα ἐπιμέλεια νά μὴ θίξουν οὔτε στὸ ἐλάχιστο τὰ πολιτικὰ βάρη τῆς νέας ἐξουσίας καὶ ὅπως ἰδιαιτέρως τὸ πολιτικὸ πρόσωπο τοῦ νέου ἡγεμόνα. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ κύβος εἶχε πλέον ριφθεῖ κι οἱ κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ καθορισθεῖ μετὰ ἀκριβεία. Ἡ ἐξάχνωση τῆς παλιᾶς καθοριστικῆς ἀντίθεσης καὶ ἢ ὑποκατάστασή τῆς ἀπὸ τὸ πλάσμα τῆς δημιουργήσε μιά καινοφανῆ σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο διάταξη τῶν πολιτικῶν καὶ λοιπῶν δυνάμεων. Ὁ Καίσαρ τοῦ Ἰουλίου εἶχε μὲν λευκανθεῖ ἀπὸ πᾶσα παρελθούσα ἄμαρτία καὶ κατακτηθεῖ τὸ πολιτικῶς ἀπυρόβλητον, ἀλλὰ ἀδυνατοῦσε ὁ δόλιος νά προωθήσει καὶ ὁλοκληρώσει καὶ στὸ ἐπίπεδο τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν τὸν ἀγαπημένο του ἐκσυγχρονισμὸ. Ἐκεῖ, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ του ἀντίδραση, καραδοκοῦσε καὶ ἢ μείζων ἀντιπολίτευση γιὰ νά πάρει τὸ αἶμα τῆς πίσω. Καὶ καθὼς ὁ ἐν λόγω ἐκσυγχρονισμὸς δύσκολα θά χαρακτηριζόταν ὡς λαϊκὰ δημοφιλῆς, ἢ συνταγὴ πού αὐτὴ ἐφαρμοσθε ἀποδείχθη ἀφοπλιστικά ἀπλή. Τῆς ἦταν ἀρκετὸ νά καθῆσει γερὰ πάνω στὸν ἄμβωνα τῶν ἀγίων, ἐνδόξων καὶ πανευφώνων ἀντιδεξιῶν τίτλων τῆς καὶ νά στηλιτεύει ἐξακολουθητικά μετὰ τὸ ζέον πάθος νεοφωτιστοῦ καλογῆρου καὶ τῆς διάπυρη ἀντιμονοπωλιακῆ φρασεολογία εὐτραφοῦς μὴ προνομιούχου ἐπισκόπου κάθε σχετικὴ ἀπόπειρα καυτηριάζοντάς τὴν σάν ἀντιδραστικὴ καὶ ἀποπέποντάς τὴν στὸ πῦρ τὸ ἐξώτερον ἀφοῦ, ἔτσι κι ἀλλιῶς αὐτὴ ἐκπορευόταν ἀπὸ τὴν ἀέλποτε διαβολικὴ δεξιὰ. Ἐτσι, βέβαια, τὸ καλόθητο, ἔστω καὶ ἄκρω συγκεχυμένο, ὄραμα γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς ζωῆς κατάντησε διεκδίκηση ἐναλλαγῆς προσώπων καὶ ἀπλή παραλλαγὴ ὀνομάτων καὶ ἔφτασε νά ταυτίζεται μετὰ τὴ διατήρηση περίπου τῶν πάντων ὡς ἔχουν, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς λωποδυσίας γενικῶς. Ἄλλὰ δέν βαριέσαι. Ἄφοῦ ἢ βαβούρα μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἰδεολογία καὶ οἱ φωνασκίες πολιτικὴ, ἀφοῦ οἱ πολλῆς μικρῆς καὶ ἀντιφατικῆς ὑποσχέσεις μποροῦν νά φτιάξουν τὴ Μεγάλῃ Μία, ἀφοῦ ὅλα μποροῦν ν' ἀλλάξουν χωρὶς κανεὶς νά χάσει τὴ βολή του, ἀφοῦ γιὰ ὅλα φταίει ἢ δεξιὰ καὶ οἱ πάντες εἶναι μὴ προνομιούχοι ἀθῶοι, ἀφοῦ ὁ Ἄρχηγός εἶναι φύσις πολυσυλλεκτικὴ, ἐνῶ ἢ περισκεψις, ἢ λύπη καὶ ἢ αἰδῶς δέν μαζεύουν ψήφους, δέν ἔχουμε παρὰ νά πολλαπλασιάσουμε εἰς τὸ ἄπειρον τίς ὑποσχέσεις καὶ νά διατηρήσουμε ἀμείωτο τὸ ἀντιδεξιὸ μένος. Ἐτσι ἐνδέχεται ἀκόμη καὶ νά νικήσουμε χωρὶς οὔτε νά δεσμευόμαστε, βέβαια, πουθενὰ συγκεκριμένα οὔτε νά διακινδυνεύουμε καμιά πραγματικὴ πολιτικὴ σύγκρουση μετὰ τὴν κυβέρνηση. Τὰ αὐγά καὶ τὰ καλάθια πού μᾶς προσκόμισε ἀπὸ τὴ Γαλιατὰ ὁ ἤδη ὑπερκομματικὸς Ἄνωτατος Ἄρχων μένουν ἔτσι ἀνέπαφα, ἐνῶ μετὰ τὴ νίκη καὶ κάτω ἀπὸ τὴ σκέπη τῶν ὑπερεξουσιῶν του, ὁ Θεός εἶναι μεγάλος.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πανδαμόνιο, οἱ ἀνανεωμένοι σύντροφοι τῆς ἀπὸ δῶ πλευρᾶς διέπραξαν νηφάλια τὸ συμμετρικὸ ἀτόπημα. Ἄν οἱ δύο προηγούμενοι ἀναβάτες ἴππευσαν τὴ διάθεση, τὸ δυναμισμό καὶ τὴν ὀργὴ τοῦ κόσμου καὶ κατόρθωσαν νά τὴ χαλιναγωγήσουν διοχετεύοντάς τὴν στὸ ἀναρθρο καὶ τελικὰ ἀνώδυνο ποδοβολητὸ ὅπου ἀναπόδραστα ὀδηγοῦσε ὁ μῦ-

θος ότι τίποτε δεν άλλαξε, έτοιμοι αναγνώριζαν μόνον την έπιεθούσα αλλαγή αλλά, πιστεύοντας ότι ή 'Ιστορία ήταν πλέον έτοιμη να τους έκχωρήσει τό ευγενέστερο κλέος της υπεύθυνης εκεί συμμετοχής τους, απέστρεψαν μέ υπεροψία τό βλέμμα από τή λαϊκή μέθη και δάβηκαν να ύλοποιήσουν, μονόπλευρα πάντα, τήν έθνική και αντίδικτατορική, πάντα, ενότητα. Όμως επειδή τήν κρίσιμη περίοδο ή ύψιπετής αυτή σύλληψη δεν άφορούσε άπολύτως κανέναν, ούτε τους άποπάνω ούτε τους άποκάτω, ό σχετικός μύθος δεν κατόρθωσε να πιάσει ρίζες και να βρει θεράποντες και τό όλον υπερβατικών έγχείρημα κατέληξε έντελώς άδοξα και πεζά μέ τό να καταγράψει τήν υπέρμετρα έπίδοξη ανανέωση ως σφρά της δεξιάς. Κι όπως φάνηκε κατόπιν, τό αυτάρεσκο αυτό πολιτικό άραβούργημα δεν συνιστούσε άπλό όλισθημα μιας έξημμένης οίησης. Τό 2ο (ΙΟο) Συνέδριο του ΚΚΕ έσωτ. κατόρθωσε μέν άσθμαίνοντας και δύσθυμα έπιτέλους να καταλάβει ότι ή δικτατορία είχε πιά πέσει και οι δικτάτορες βρίσκονταν φυλακή αλλά, άντλώντας σάν τόν 'Ανταίο νέα άκάθεκτη αίσιοδοξία από τό άχαμνώδες έκλογικό του ποσοστό, άρνήθηκε ν' αλλάξει τήν ουσία της ύψηλόφρονος πολιτικής του. Χρειάστηκαν, βέβαια, κάποιες ελάχιστες τροποποιήσεις. Έτσι τό παλιό έμβλημα άποσύρθηκε από τήν κυκλοφορία, ή δεξιά φέτα κόπηκε από τήν τούρτα και ή νέα στενότερη ενότητα κλήθηκε να διαπράξει τή Δημοκρατική Διέξοδο. Συγχρόνως έγινε ή πρόβλεψη ότι ή διάνοιξη της νέας αυτής Έθνικής Όδοϋ θά άπαιτούσε μία σειρά από κατάλληλα, χωματοουργικά κατά τόν μελετητή Ζουράρι, έργα πού θά εξασφάλιζαν τίς άπαιτούμενες δημοκρατικές έκσκαφές, διαπλατύσεις και ύποστηλώσεις. Τά αναγκαία δέ εργατικά χέρια για τήν άποπεράτωση του έργου τά χρωώθηκε κατ' άρχήν τό ίδιο τό Κόμμα τό όποιο, μετά τήν άποπομπή μιας δράκας άθλων δολιοφθορών, μπορούσε όμογενοποιημένο, πειθαρχημένο και άπερίσπαστο να ριχτεί μέ τά μούτρα στην Πρακτική Δουλειά. Όσο για τή ζωή, αυτή βέβαια, δεν πείστηκε και άρνήθηκε να έπιδεδιαιώσει τήν όρθότητα της νέας χάραξης. Αλλά συνέχισε να περπατάει σκεπτική μέσα στη μοναξιά της και να τραβάει πικραμένη κι έντροπαλή τή δική της άνηφορά χωρίς να συγκινείται ούτε κι από τά παλιά άριστερά όράματα πού προσπαθούσαν μέ άφελές πάθος να αναζωπυρώσουν τά πολιτικά παροράματα της έξωκοινοβουλευτικής άριστεράς μέσα από τήν τύρθη της φθίνουσας πορείας της.

Συμπέρασμα. Και εδώ πλέον ή προσγείωση ολοκληρώθηκε όμαλά. Η μονοδιάστατη ιστορική περιπλάνηση στους μαιάνδρους της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής πού οικειοθελώς άνέλαβα έφτασε σε αίσιο πέρας. Πλούσιος μ' όσα κέρδισα στο δρόμο, μπορώ ν' αναληφθώ ξανά στα ύψη των θεωρητικών ταξινομήσεων απ' όπου ξεκίνησα για να πιάσω και πάλι τό νήμα των όπών μας. Άς συνοψίσουμε λοιπόν τά κεκτημένα. Η πρωτοβουλία του τελεσιδικως και άμετακλήτως τέως κ. Τριανταφυλλίδη να χρισθεί άπόγονος Καρλομάγνου και να έξασκήσει τά γαλλικά του όδηγώντας τήν παλιά καθοριστική αντίθεση στην άπότομη έξάχωση της βρήκε τους παλιούς του αντίπαλους δυθισμένους στη νάρκη της ιδεολογικής τους ένδειας και βουτηγμένους μέσα στην κακομοιριά της πολιτικής τους πενίας. Όμως, επειδή κατά τά γνωστά, ή πενία βρίσκει πάντοτε τρόπους να κατεργάζε-

ται τέχνας, οι συνεπείς αντίδεξιοί πρωτομάστορες δεν άργησαν καθόλου ν' ανακαλύψουν τά άγαθά πού μπορούσε να προσφέρει ή μεταβάπτιση της πραγματικότητας σε όφθαλμαπάτη και δάβηκαν μέ όλες τους τίς δυνάμεις και άταλάντευτη στοχοπροσήλωση να πολεμήσουν φραστικά τό παρελθόν για να μη βρεθούν στην ιδιαίτερα άβολή θέση ν' άναμετρηθούν πολιτικά μέ τό παρόν. Μέ μία τέτοια όμως διάταξη των πολιτικών δυνάμεων ή θεωρία της Σχετικότητας και ή τυπολογία πού είχα τήν καλωσύνη να υίοθετήσω προβλέπει επέκταση της κοινωνικής άμηχανίας, γενίκευση της σύγχυσης, έντονη καταπόνηση του κοινωνικού ίστού, δημιουργία ισχυρών άπωθητικών πεδίων, πολλαπλασιασμό των φυγοκέντρων δυνάμεων, σχηματισμό σφοδρών στροβίλων, εμφάνιση ποικίλων μαύρων όπών. Καθώς μάλιστα, όπως ύπόσχομαι να έξηγήσω παρακάτω, στην ώραία κοινωνία μας είναι τό Πολιτικό, πού έτσι ή άλλως δεσπόζει και κάθε κοινωνικός πόρος άναπνέει άδηλα ή εκδηλα σε στενή συνάφεια μαζί του· ή δημιουργία και ή γενίκευση των μαύρων όπών ήταν αναπόφευκτη. Και πραγματικά. Η κατάσταση στην όποία τό φαινόμενο είχε προεκλογικά περιέλθει (και συνεχίζει μετεκλογικά να βρίσκεται) ήταν και είναι άντιληπτή άκόμη και σε όσους δεν έχουν έντροφήσει στις σχετικές φυσικές θεωρίες. Είναι, κοιτα, να πούμε, ή γλώσσα, έντάξει, πού καθώς σπρώχνεται να θάψει τήν πραγματικότητα στη βάση του καναλιζαρίσματος του άντιμονοπωλιακού και άντιμπεριαλιστικού όργανωμένου παλαίματος των μαζών του λαού και της συνολικοποίησης κάθε αιτήματος βασικά υπέρ του τόπου και του λαού, έντάξει, και όχι των μονοπωλίων στη βάση έτσι της μεθόδευσης της ύλοποίησης, να πούμε, του κατεδάσματος της άπόφασης της παρατάξης, είναι, δηλαδή, ή γλώσσα πού όργανώθηκε, να πούμε, στη σωστή βάση, έφτιαξε τήν τρύπα της κι έπεσε κάθετα μέσα. Όπωσδήποτε. Είναι άκόμη, ή ταξική πάλη ή όποία, άνήμπορη πιά ή καμμένη να έκφράσει τόν έαυτό της μέσα από τους κλασικούς ευγενείς αναβαθμούς, αναγκάζεται ν' αναστενάξει βαριά τίς Κυριακές στα γήπεδα, να σπαταλιέται στα πάθη της άντικαθεστωτικής άρχαιολατρίας, ν' άσκειται στις βίαιες ήδόνες του τουριστικού πατριωτισμού, να εκδηλώνει από καιρό σε καιρό όνοπλα τό φιλαθλο πνεύμα της για να καταλήξει τελικά στη Ρόδο Μέλπω, Ηρώ στη Σαλονίκη, στο Άργος Κατινίτσα έναν καιρό. Είναι οι Ύδραίοι στρατηγοί πού μέσ στην πολλή συνάφεια του κόσμου κουράστηκαν πιά ν' αναρωτιώνται τί ζητούν στην Λάρισα κι έγκαταλείφθηκαν στις τρύπες της. Είναι ή σύγχυση άνάμεσα σε παρατάξεις, συγγένειες, άντωνυμίες, όνόματα, εμείς, εγώ, οι δικοί μου, εσείς και όπου ή Θέκλα φτάνει να λέγεται Θέτις ή Άγγελική. Είναι ή είδική άγωγή πού προάγει ή ελληνική παραγωγή, ό άκρατος κρατισμός, ή συνοχή της συνενοχής. Είναι ή ευτέλεια των ιδεών και των σχέσεων, ή ιδιοτέλεια πού ύποβαστάζει τήν πολιτική, ή συναλλαγή πού ύποθηκεύει κάθε αλλαγή. Μαύρες τρύπες δημιουργήθηκαν παντού, είναι όρατές από παντού, χαινούν άπειλητικά μπροστά μας, γύρω μας, δίπλα μας, μέσα μας. Και άν ό κλασικός όρθολογισμός διδάσκει ότι, για να τίς άντιμετωπίσουμε, όφείλουμε να τίς καταλάβουμε, ή σύγχρονη σοφία και ό διαλεκτικός Δημητράκης έχουν να προσθέσουν ότι καταλαβαίνουμε πολεμώντας. Αυτή είναι ή Ρόδος. Τό δικό μου πήδημα συνιστά άπλως τήν άπόπειρα να έκθέσω σ' όλους τους άνέμους τή δική μου κατανόηση. Μπάς και γίνει τίποτε.

Προίκα

ή

περί τοῦ θηρευτικοῦ

βίου τῶν Νεοελλήνων

τῆς Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου

B.

*Ἡ κοινωνική λειτουργία τῶν προικιῶν στήν
ἐλληνική (παραδοσιακή) κοινωνία*

«...Οἱ γυναῖκες πλουῦσαν τίς στολές τους. Μᾶς ἔδειχναν ἄλλη μιά ποδιά, ἄλλη μιά σάρπα, ἄλλη ἓνα πουνκάμισο [...] Μιά νεαρή κοπέλα φώναζε κοκκινίζοντας 'Εἶναι γιά νά ἀγοράσω ἓναν ἄντρα!' [...] Μιά γριά γυναῖκα μᾶς ἔφερε ἓνα μεγάλο καί ὠραῖο σάλι [...] Μόλις εἶδαμε αὐτό τό ἀριστούργημα, ὁ καθένας μας ἤθελε νά τό πάρει [...] Τέλος, τό σάλι μᾶς ἔμεινε [...] Ἡ κακομοίρα ἡ γριά ἀπομακρύνθηκε μέ ἀργά δῆματα κυτάζοντας τά λεφτά της στό χέρι της. Στράφηκε ἔπειτα, μηχανικά, γύρισε πίσω, στάθηκε μπροστά μας καί μὴ ξέροντας τί νά πεῖ, φώναξε: "Α, εἶναι ἓνα ὠραῖο σάλι. Εἶναι ἔξη πῆχες!" κι ἔφυγε κλαίγοντας...» (στό χωριό Παυλίτσα τῆς Ἀρκαδίας τό 1853)¹

«Ὅταν ἰδρῦθηκε ἡ Μέριμνα [1904 στήν Τραπεζοῦντα] θά ἤμουννα περίπου δέκα χρονῶν, ἀλλά παντρεύτηκα 19 χρονῶν. Ἐκεῖ κεντήθηκαν τά προικιά μου [...] Ἐργάζονταν σ' αὐτήν (ἦταν φιλανθρωπικό σωματεῖο) φτωχά κορίτσια, πρῶτα σά μαθητευόμενες καί μετά μέ πληρωμή. Κεντοῦσαν θαυμάσια ἐργόχειρα γιά τίς προίκες τῶν πλουσίων κοριτσιῶν τῆς Τραπεζοῦντας...» (στήν Τραπεζοῦντα τό 1904-1922)²

Ἄν ἡ προίκα σέ μορφή κεφαλαίου (χρήματα, γῆ) εἶναι ἓνα σύνθετο κοινωνικό πρόβλημα τότε εἶναι ἓνα πρόβλημα πού ἐπιζητᾶ, πέρα ἀπό τήν ὁποια νομική,

καί μιά κοινωνική λύση. Μιά κοινωνική λύση ἐπειδή εἶναι ἓνα πρόβλημα μέ ἱστορία ἀλλά καί ἓνα πρόβλημα μέσα στήν ἱστορία καί φτιαγμένο ἀπό τήν ἱστορία. Μέ τά λίγα πού ἐκτέθηκαν στό πρῶτο μέρος θά μπορούσε κανεῖς νά συνοψίσει ὅτι καταρχήν ἐντοπίζουμε τήν ὑπαρξή προίκας σ' αὐτήν τή μορφή σέ κοινωνίες ἢ – προκειμένου γιά μιά διαστρωματωμένη κοινωνία, ὅπως ἡ ἐλληνική (παραδοσιακή) κοινωνία – σέ τμήματα τῆς κοινωνικῆς δομῆς ὅπου οἱ γυναῖκες συνει-

1. Ε. Ἀμπού *Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Ὀθωνοῦ 1854*, Ἀθήνα (Τολίδης), μεταφρ. Α. Σπήλιου, πρόλογος – ἐπιμέλεια Τ. Βουρνᾶς, χ. χρ. ἔ., σελ. 282-3.

2. (Ἀναμνήσεις Ἀρτεμισίας Μακρίδου) *Μέριμνα Ποντίων Κυριῶν 1904-1979*, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 79.

σφέρουν ελάχιστα στο οικογενειακό εισόδημα με την παραγωγική τους εργασία και πολλά με την περιουσία που φέρουν μαζί τους ως προίκα³. Δηλαδή, η ιστορία της προίκας είναι ταξική ιστορία και συνδέεται άμεσα με τη θέση των γυναικών τόσο στην παραγωγική διαδικασία, όσο και στην αναπαραγωγή των συνθηκών για την αναπαραγωγή της κοινωνικής δομής.

Μέσα λοιπόν προηγήθηκαν νομίζω ότι το λογικά επόμενο – και ιστορικά συναφές – ερώτημα είναι τουτο: *«Αν και όταν και όπου δεν δίνεται προίκα, αλλά και όταν δίνεται, τι είδους άλλες γαμήλιες ανταλλαγές συναντούμε που να επιτρέπεται να τις χαρακτηρίσουμε «παραδοσιακές» – με ό,τι συνεπάγεται αυτό: διάρκεια, διαταξικότητα, – έστω – πανελλαδικότητα;*

Έχει ήδη προκαταρκτικά διατυπωθεί ή υπόθεση ότι η προικοδοσία στη μορφή παροχής προικιών (δηλαδή ειδών ρουχισμού και οικιακής) είναι μία πανελλαδική συνήθεια που συνοδεύει – εκτός από ιδιαίτερες περιπτώσεις – το γάμο, τόσο ως θεσμό όσο και ως τελετουργία με διαβατηριακό χαρακτήρα⁴. Γιατί μαζί με την προίκα ή με όποιον είδους ανταλλαγές δώρων επ' ευκαιρία γάμου, αλλά και χωρίς αυτά, πηγαιναν πάντα τα προικιά. Άρα μπορούμε – πέρα από την «κοινή μας εμπειρία» – να διερευνήσουμε πιο προσεκτικά και με συγκεκριμένα παραδείγματα τούτη την υπόθεση: ότι τό σταθερό στοιχείο που συνοδεύει τη νύφη και καμιά φορά και τό γαμπρό στο νέο σπιτικό είναι τα προικιά. Στην πραγματικότητα με αυτό το τού είδους την περιουσία στήνεται κάθε νέο σπιτικό⁵.

3. Στο έξης ο όρος *προίκα* σημαίνει –σ' αυτό το κείμενο– μόνο την προίκα σ' αυτή τη μορφή. Όμως, όπως σημειώθηκε ήδη στο Α' μέρος του άρθρου (*Πολίτης 55*), αυτό δεν είναι απαραίτητο να ισχύει και σε παραθέματα ή σε συγκεκριμένες παραπομπές όπου ο όρος *προίκα* μπορεί να χρησιμοποιείται με αυτή ή με μία γενικότερη σημασία ή και με τη σημασία των προικιών.

4. Οι τελετουργίες του γάμου, όπως και άλλες τελετουργίες και τελετουργικές πράξεις που σηματοδοτούν και οργανώνουν στον ημερολογιακό (ή οικολογικό) και τον κοινωνικό (ή δομικό χρόνο το πέρασμα ατόμων ή ομάδων ή ιδεολογικών και κοσμολογικών σχημάτων από μία κατηγορία σε μίαν άλλη, (π.χ. από μία μέρα σε μίαν άλλη) από μία εποχή σε μίαν άλλη, από παιδί σε ενήλικο, από ανύπαντρο σε παντρεμένο, από ζωντανό σε πεθαμένο, από τον ένα χρόνο στον άλλο κ.λπ.) είναι τυπικά *διαβατήρια έθιμα* (*rites de passage*), όπως τά δνόμασε χαρακτηριστικά ο Γάλλος λαογράφος Arnold Van Gennep ήδη τό 1909. Έπειδή τά περάσματα αυτά, όπως και όλα τά περάσματα, θεωρούνται επικίνδυνα, ανώμαλα, έξω από τό κοινωνικά ορισμένο τακτικό και ρυθμικό, γι' αυτό τά έθιμα αυτά «βοηθούν, εξασφαλίζουν και επιβεβαιώνουν» τη μετάβαση σε τρεις φάσεις: την *αποξένωση* από την προηγούμενη κατάσταση, την καθαυτό *μετάβαση*, και τέλος, την *ενσωμάτωση* για την απόκτηση της νέας ταυτότητας σύμφωνα με την κρατούσα τάξη. Νά σημειωθεί μόνον εδώ ότι τελικά ή λεγόμενη οργάνωση του χρόνου – όπως άλλωστε και ή οργάνωση του χώρου – είναι ο τρόπος ή οι τρόποι με τον οποίο μία συγκεκριμένη κοινωνία οργανώνει τό χρόνο και τό χώρο και οργανώνεται σε σχέση με αυτά και μέσω αυτών καθώς ζει μέσα σ' αυτά.

5. *σπιτικό* σημαίνει εδώ γενικά τόσο τό σπιτικό που στήνεται από τό νέο ζευγάρι σε χωριστό λίγο πολύ χώρο ως προς τά πατρικά σπίτια, όσο και εκείνο που εντάσσεται στη διεγερμένη οικογένεια του ενός ή του άλλου μέλους του ζευγαριού· σ' αυτήν όμως τη δεύτερη περίπτωση κάθε ζευγάρι (και τά παιδιά του όσο είναι ανύπαντρα) κρατά χωριστά τά

Και για νά γίνουν τά ερωτήματα πιο χειροπιαστά. Τί εννοούσε ο Άμπού όταν τό 1854 έγραφε ότι «οί γάμοι γίνονται με ελαφρότητα στην ύπαιθρο»; Τί εννοεί ή Λαμπίρη-Δημάκη όταν τό 1961 γράφει «αυτά τά κορίτσια – οί εργάτριες στά Μέγαρα – παλιότερα δεν θά έπαιρναν καθόλου προίκα ή θά έπαιρναν κάτι λίγα από τούς γονείς τους»; Κι ακόμη τί σημαίνει τελικά ή εξέγερση των κατοίκων του Ταϊφουρίου στη Θράκη κατά του πλούσιου που ήθελε νά δώσει χρηματική προίκα στις κόρες του παραδιάζοντας τό τοπικό έθιμο; Τί σημαίνει τό ότι σε κάθε προικοσύμφωνο συναντούμε τυπικά την προσεκτική αναγραφή των προικιών (μαζί ή χωρίς χρηματικό ποσό ή παροχή γής); Πόσο ισχυρό και γιατί ήταν τό έθιμο των προικιών;

Νά λοιπόν τό σύνθετο ερώτημα: Ποιά είναι ή μορφή και ή δομή της παραδοσιακής προικοδοσίας; Όμως, και ποιά είναι ή μορφή και τό περιεχόμενο των προικιών; Και, βέβαια, ποιά είναι ή κοινωνική τους λειτουργία; Με αυτά τά επιμέρους θέματα θά ασχοληθώ σ' αυτό τό Β' μέρος, υπενθυμίζοντας ότι εδώ δεν δοκιμάζεται μία συστηματική ανάλυση· απλώς επισημαίνονται ορισμένες λεπτομέρειες και επιχειρείται ο προσδιορισμός ορισμένων ιδιαιτεροτήτων που ενδέχεται νά δοθηθούν σε κάποια άπομοθοποίηση του προβλήματος «προίκα» (κι ως μου συγχευθεί ή επανάληψη).

Προικιά: ή μορφή και τό περιεχόμενο της προικοδοσίας

Άς ξεκαθαρίσουμε κάπως τό χώρο συζήτησης από άποψη περιγραφής. Και, πρώτ' απ' όλα, μπορούμε νά μιλούμε τόσο για την προικοδοσία, που είναι – ως πούμε – τό νομικό και κοινωνιολογικό μέρος της διαδικασίας παροχής προικιών και καλύπτει τη συμφωνία που γίνεται ανάμεσα στις δύο οικογένειες που συμπεθεριάζουν, όσο και για την προικοπαράδοση που είναι, κατά κάποιον τρόπο, τό έθιμοτυπικό μέρος της διεκπεραίωσης αυτής της συμφωνίας και που εντάσσεται δομικά στην υπόλοιπη έθιμοτυπική διαδικασία της τελετουργίας του γάμου. Τό τυπικό λοιπόν της προικοδοσίας και της προικοπαράδοσης μās ενδιαφέρει και από λαογραφική (τελικά: ανθρωπολογική) και από ιστορική-κοινωνιολογική άποψη, δηλαδή μās ενδιαφέρουν οί *ιστορικά* προσδιορισμένες *κοινωνικές του διαστάσεις*.

Βέβαια και τό τελετουργικό και τό νομικό (με τά μέτρα της εποχής) μέρος της συμφωνίας είναι θεσμικά κατοχυρωμένα και καλύπτονται με πλήθος έμμесες και άμεσες κυρώσεις. Προκειμένου για τό νομικό μέρος της συμφωνίας είπαμε ήδη μερικά πράγματα καθώς μιλούσαμε ειδικά για την προίκα. Αυτό που πρέπει νά τονιστεί ειδικότερα εδώ είναι ότι τό έθιμο, τό *τοπικό έθιμο ή συνήθειο του τόπου* για τά προικιά είναι πολύ ισχυρό. Έτσι, τά αγαθά που κυκλοφορούν στη μορφή των προικιών (όπως, άλλωστε, και οί υπηρεσίες που προσφέρονται και τά δώρα που ανταλλάσσονται), πέρα από την όποια πραγματική τους άξια (που είναι καθημερινή και λειτουργική), έχουν –

δικά του πράγματα: κάθε νύφη τό σεντούκι της, τά στρωσίδια της κ.λπ., δηλαδή τά *προικιά* της.

κατά βάση και για όσο τουλάχιστο διάστημα διαρκεί ο γάμος ως τελετουργία – και συμβολική και συμβασιακή αξία· μπορούν να κυκλοφορούν ως γαμήλια αγαθά μόνον ανάμεσα σε ομάδες και άτομα που καταρχήν αποδέχονται το ίδιο σύστημα συμβάσεων. Άλλωστε, τυπικά, τα συνοικέσια (οί σύμβαμοί) γίνονται ανάμεσα σε σπίτια που ανήκουν στην ίδια ομάδα (φυλετική, θρησκευτική, τοπική, κοινωνικοοικονομική). Το γνωστό «παπούτσι από τόν τόπο σου κι ως είν' και μπαλωμένο» δηλώνει με τόν πιο άμεσο τρόπο μιὰ τέτοια τυπική στάση απέναντι στην ένδογαμία. Η ένδογαμία βέβαια είναι ένα σύνθετο κοινωνικό φαινόμενο, εύκολα όμως, νομίζω, μπορεί κανείς να ανιχνεύσει έναν τέτοιου είδους ένδογαμικό χαρακτήρα της κοινωνικής οργάνωσης στην ελληνική (παραδοσιακή) κοινωνία – έστω και πίσω από την ιδεολογική επικάλυψη και επίφαση της έξωγαμίας – στον τρόπο με τόν οποίο εκφράζεται, ως πούμε, ο προσδιορισμός τών ορίων τών συμβάσεων για τó είδος τών αγαθών που μπορούν να κυκλοφορούν κατά την τελετουργία του γάμου και με άφορμή τó γάμο. Είναι πολύ χαρακτηριστική από αυτή τήν άποψη μιὰ πληροφορία που έχει καταγράψει ο Γεώργιος Μέγας.

Λένε σχετικά στα χωριά τών Μάριδων στή Θράκη «Μείς δίνουμι-παίρουμι απόυ δώδικα χουργιά, απ' άλλοθι δέν παίρουμι· και κείν' Έλλην' είνι, μά φουρούν άλλ' φουρισιά, σαντέ πανί (σατέν), δέν έχουν κεντίδια... Τά κουρτίσια δέν πάν δξω, στ' άλλα τά χουργιά, δέν θέλ'ν νά δγάλ'ν τή φουρισιά, έξόν κ' είνι καμιά χήρα, εκείν' πάει, δγαίζ' τά ρούχα αυτά. Και στά παναύργια μας μόνε τά δικά μας τά χουργιά έχουντι, δσα έχουν τή δικιά μας φουρισιά· απόυ πέρα δέν έχουντι». Και οί χωρικοί από τó Δογαντζί Θράκης «Είνι ή φορεσιά που δέν συμφωνάνε· χήρες ούλο πάνε.»⁶

Υπογραμμίζω μόνο ότι τά είδη ρουχισμού, και βέβαια ή φορεσιά με δλο τόν κοινωνικό της συμβολισμό είναι τó κύριο είδος που δίνεται ως προικιά.

Ας σημειώσουμε λοιπόν ότι, καταρχήν τουλάχιστον, οί συμβάσεις δέν υπερβαίνονται εύκολα. Έχουν ήδη αναφερθεί τά επεισόδια που έγιναν στά τέλη του 19ου με αρχές του 20ου (μάλλον) αιώνα στό Ταϊφύριο στήν Καλλιπολη τής Θράκης όταν κάποιος πλούσιος επιχειρήσει νά ενσωματώσει στό σύστημα τών γαμήλιων ανταλλαγών ως δώρα χρήματα, όχι στή συμβολική τους χρήση και λειτουργία (δηλαδή ως στολίδια: τά άσπρα, οί ντουμπλες, τά φλουριά), ούτε και ως μέσο επιδεικτικής κατανάλωσης ή άποταμίευσης (όπου τά δωρίσματα στή μορφή νομισμάτων δείχνουν τó status αυτου που δίνει και αυτου που παίρνει), αλλά στήν καθημερινή ανταλλακτική τους αξία ως χρήματα, ως μέσα ανταλλαγής. Νομίζω ότι τó παράδειγμα αυτό είναι καλό για νά φανεί πόσο

ισχυρές μπορεί νά είναι οί συμβάσεις για τά προικιά.

Τó τί έπρεπε, τώρα, νά δώσουν τó πληροφορούμαστε τόσο από τά διάφορα προικοσύμφωνα όσο και από τίς κατά τόπους περιγραφές του γάμου (δηλαδή από λαογραφικές συλλογές και από έθνογραφικές μονογραφίες). Η γενική έντύπωση που συναποκομίζει κανείς από τέτοιου είδους πηγές είναι ότι δίνονται αγαθά σε τέτοιες ποσότητες που νά δείχνουν επιδεικτικά τή δύναμη τής οικογένειας που προικίζει (τό έχει της) αλλά και τήν εργατικότητα τής νύφης. Δεκάδες μαντίλια, κάλτσες, φουστάνια που δέν θά φορεθούν ίσως ποτέ, αλλά θά διπλωθούν προσεκτικά και τελετουργικά για νά μπουν στή νυφιάτικη κασέλα, στό σεντούκι, ή νά στιβαχτούν στο γιούκι (ή τή στοίδη)⁸ που ο όγκος του θά γεμίσει με τήν επιδεικτική παρουσία του τή γωνιά ή και τó κέντρο του μεγάλου ή – ίσως – και του μόνου χώρου του σπιτιού για όλη τήν υπόλοιπη ζωή του ζευγαριού. Αυτή θά είναι βασικά ή κινητή περιουσία τής οικογένειας. Και τά προικιά συχνά θά βρουν τó δρόμο τους μέσω τής προικοδοσίας και στίς επόμενες γενιές.

Η «παράδοση» λοιπόν, τó σύστημα τών κοινωνικών συμβάσεων, καθορίζει αυστηρά τί άκριβώς – ή: πάνω κάτω – πρέπει νά είναι σε κάθε τόπο τά προικιά.

Στό Αύδημι λογουχάρη, τής Θράκης στά τέλη του 19ου αιώνα «Τά κορίτσια μόλις άφηναν τó σχολείο – τά περισσότερα δέν πήγαιναν στίς τελευταίες τάξεις [ένν. του δημοτικού] – άρχιζαν νά κάμνουν τήν προίκα τους [...] Έπρεπε δέ και τó πιο φτωχό κορίτσι που δούλευε μεροκάματο στα άμπέλια και στο εργοστάσιο, που ήταν στο χωριό, νάχη δώδεκα πετσέτες τού τραπέζιου και δώδεκα τού προσώπου όλα φάμενα με τά χέρια του στον άργαλειό. Τά νοικοκυροκόριτσα έπαιρναν από 30-40 ή και περισσότερα [...] Έξόν μερικά φουστάνια και τσατάλια (δρακιά) μπαμαδένια (βαμβακερά) που θάπαιρναν από τόν πραγματευτή τάλλα όλα ήταν ύφαντά κι ένα δυό μεταξωτά διά έπίσημα [...] Έπρεπε κάθε κορίτσι νά πλέξη τίς καπνοσακούλες με χρυσάφι και μπιρσίμι και με τριπλήμι χρωματιστό [...] Έπρεπε ακόμη νά κεντήση στήν καρκάφη (τό μάγγανο ή τελάρο) τά μανδήλια που θά δώριζε στου γαμπρού τó σοι και στον ίδιο. Άφου έκαμνε τά δικά της τά προικιά έκαμνε και για τó γαμπρό έσώρουχα και κάλτσες. Άλλά από τó 1880, που άρχισαν νά φορούν τά στενά (παντελόνια) τó έπαιρναν προίκα τó πανί στρουμπες (ρολό) γιατί δέν ήξευραν άν θά πάρουν άνδρα με τά φαρδιά (τσακίστρια ή ποτούρια) ή με τά στενά (παντελόνια) [...] Κατόπιν ύφαιναν τά σκέπια από τά όποια έκαμναν τά μεταξωτά έσώρουχα για τó γάμο, σινδόνια και καπλαντίκια (για τά παπλωμάτα) που τά μεταχειρίζονταν όταν ήταν λεχώνες για φιγούρα, πετσέτες, δρακοζώνες [...] Τά σκέπια δέν τά είχαν όλες στο Αύδημι μόνον τά νοικοκυροκόριτσα, γι' αυτό τονίζονταν όταν θά γίνονταν ή προξενιά: Νά πάρ'ς αυτήνια, μάρη μ', πδχ' κι τόσα σκέπια, πούναι κι ν' κοκυροκόριτσο· σε τόση ύπόληψη τά είχαν.»⁹

6. Γ. Α. Μέγας, «Θρακικά οικήσεις» Έπετηρίς του Λαογραφικού Άρχείου (τής Άκαδημίας Άθηνών) 1 (1939), σελ. 7-8.

7. Άλλωστε παράδες και άσπρα (άσημένα) και ντουμπλες και φλουριά (χρυσά νομίσματα) είχαν τόση ζήτηση ως είδη στολισμού, ώστε στήν Κων/πολη είχε δημιουργηθεί διομηχανία παραγωγής ψεύτικων νομισμάτων (βλ. και Ι. Παπαντωνίου «Συμβολή στή μελέτη τής γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς» Έθνογραφικά 1 (1978), κεφ. VIII, σημ. 9).

8. Ο γιούκος ήταν τó ειδικό ύφασμα που σκέπαζε τά στιβαγμένα στρωσίδια και ρουχικά και τελικά ή ίδια ή στίβα τών ρούχων (άλλου τά στιβαγμένα ρούχα λέγονται στίβα, στοίδη, μπουχτσός, μπόγος κ.λπ.). (Βλ. και Άνδριώτης Έτυμολογικό Λεξικό λ. γιούκι (τουρκ. yük) και Λεξικόν... Δημητράκου λ. γιούκος (γούκος, οίκος).

Καί σέ κάθε τόπο μπορεί νά τά λένε διαφορετικά. Ἔτσι συναντοῦμε ὀνομασίες ὅπως: τά πράγματα, τά ρούχα, τά γκούτια (= τά καλά), τό νοικοκεριό, τό προικεῖον. Ὅμως πάντα τά προικιά, ὅπως κι ἂν τά ὀνομάζουν, ἀπαρτίζουν τήν *οἰκοσκευή* (τό σπιτομάζωμα ἢ στοίβα ἢ στοίβη ἢ ἀλώνη).

Ἡ κάλυψη ὥστόσο τῆς «νομικῆς» πλευρᾶς τῆς συμφωνίας γιά προικοδοσία καί προικοπαράδοση γίνεται (ὅπως εἶπαμε ἤδη γιά τήν προίκα) μέ τό προικοσύμφωνο πού εἶναι δύο – τουλάχιστον –¹⁰ τύπων· εἶναι τό σύμφωνο ἢ προικοσύμφωνο (δηλαδή τό ἀρχικό συμβόλαιο μέ τά προσφερόμενα προικῶν εἶδη: κινήτά καί ἀκίνητα – καί χρήματα, ὅταν δίνονται) καί ἡ προικολαβή (δηλαδή τό κατάστιχο, ὁ κατάλογος πού γραφόταν λίγες μέρες πρὶν ἀπό τό γάμο καί χρησιμοποιόταν γιά νά παραληφθοῦν τά προικῶν πού ἀναγράφονταν στό ἐπίσημο προικοσύμφωνο· σέ ὀρισμένες μάλιστα περιοχές ἡ προικολαβή ὀνομαζόταν χαρακτηριστικῶς *προίκα ἢ χαρτί γιά τήν ἐμπαση ἢ γιά τήν προικοδιάθεση* – ὀνομασίες πού ὑποδεικνύουν χαρακτηριστικά τήν τελετουργία τοῦ γάμου στό σύνολό τῆς ὡς διαβατήριό ἔξιμο). Καί τά προικοσύμφωνα, ὅπως καί τά προικιά εἶχαν διάφορες ὀνομασίες: τά ἔλεγαν βέβαια προικοσύμφωνα ἀλλά καί προικοχάρτια καί κόπιες (δηλαδή ἀντίγραφα, ἐπειδή ἐπαιρναν τά ἐνδιαφερόμενα μέρη τό ἴσο, τό πιστό ἀντίγραφο ἀπό τόν κώδικα τῆς ἐκκλησίας ἢ τῆς τοπικῆς μητρόπολης) καί χαρτιά καί κατάστιχα προικῶν (λογουχάρι «κατάστιχον τῆς προικῶν Μαργαρίτσας θυγατρὸς τοῦ οἰκονόμου παπα Βασίλη»¹¹) καί ἀγλαβές ἢ ἐγκλαβές (στήν Θράκη ἐπειδή, καθὼς ἔλεγαν, «ἐλαμβάνουν»)¹² καί ἀρεσκεία (στήν Ἠπειρο «διότι κατ' ἀρεσκείαν τῶν γονέων παραχωροῦνται τά προικῶν»¹³). Ὄνομασίες κυριολεκτικῆς καί μεταφορικῆς καί παρετυμολογικῆς.

Τά προικοσύμφωνα τά ἔγραφαν οἱ διάφοροι μορφωμένοι καί γραμματιζόμενοι (συμβολαιογράφοι: οἱ νοτάριοι, δάσκαλοι, παπάδες) ἢ, καμιά φορὰ, καί οἱ ἴδιοι οἱ ἐνδιαφερόμενοι καί τά ἐπικύρωναν μέ τήν βούλα (σφραγίδα) τῆς κοινότητος. Μετά τά κατέγραφαν ἐπίσημα στόν Κώδικα τῆς ἐκκλησίας τῆς κοινότη-

9. Μ. Ζήση «Ἄρραβῶνες καί γάμοι στό Αὐδήμ» *Θρακικά* 9 (1938), σελ. 278-9. Στό Σουφλί, ἀπό τήν ἄλλη, ἡ νύφη ἐπρεπε νά ἔχει 20-30 καφτάνια (φορέματα) καί ἄλλες τόσες μπιντένες (μάλλινα καθημερινά φορέματα) καθένα μέ τήν ποδιά του, κι ἀκόμη 2-3 δωδεκάδες πετσέτες φαγητοῦ κ.λπ., κ.λπ. (Μ. Τσακμάκη «Ἐρωτας-ἄρραβῶνας-γάμος στό Σουφλί» *Θρακικά* 40 (1966), σελ. 155.)

10. Ὑπάρχουν ὅμως διάφοροι τύποι προικοσυμφώνων. Στή Σκιάθου π.χ. μόλις γίνει τό συνοικεῖο ἢ οἰκογένεια τῆς νύφης δίνει στό γαμπρό τό *μουλετί*, δηλαδή ἓνα προσύμφωνο γιά τήν προίκα καί τά προικιά. Κι ἄλλοῦ, στή Δ. Μακεδονία, πρὶν γράψουν τό προικοσύμφωνο, καί μόλις κλείσει τό προξενεῖο *κόβουν* τά προικιά, συμφωνοῦν δηλαδή τί προικιά θά πάρει ὁ γαμπρός.

11. Ε. Ζήσης «Τρία ἔγγραφα τῆς ἐπαρχίας Γάνου καί Χώρας» *Θρακικά* 13 (1940), σελ. 154.

12. «ἐγκλαβή = τό ἔγγραφο πού καταλογίζει (ἐνλαμβάνει)» (Μ. Φιλίππου «Θρακικῆς ἐτυμολογίας» *Θρακικά* 4 (1933), σελ. 278).

13. Π. Ἀραβαντινός *Ἠπειρωτικόν Γλωσσάριον* Ἀθήναι 1909, σελ. 25. Προβλ. ὅτι ἄλλοῦ στήν Ἠπειρο (Πάπιγκο) τό προικοσύμφωνο λέγεται χαρακτηριστικῶς καί *προικοστέφανον* (Γ. Π. Ἀναγνωστόπουλος «Λαογραφικά ἐξ Ἠπείρου», *Λαογραφία* 5 (1915-6), σελ. 23.

τητας (τή Μάνα, ὅπως ἔλεγαν σέ ὀρισμένες περιοχές) ἢ στόν Κώδικα τῆς τοπικῆς μητρόπολης. Αὐτή ἦταν σέ γενικῆς γραμμῆς ἢ συνήθεια.

Τά προικοσύμφωνα (πέρα ἀπό τήν κοινωνιολογική καί ἱστορική τους διάσταση πού μᾶς βοηθᾶ νά υποστηρίξουμε – περισσότερο ἢ λιγότερο πειστικά – μιά κοινωνιολογική καί ἱστορική θεωρία γιά τό κοινωνικό πρόβλημα: προίκα) εἶναι πηγὴ πολύτιμων πληροφοριῶν γιά τήν καθημερινή ζωὴ τῶν ἀνθρώπων στήν ἑλληνική κοινωνία τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς τουρκοκρατίας, ἀλλά καί μετὰ ἀπὸ αὐτήν· τί εἶχαν, τί φοροῦσαν, τί ἔδιναν, τί ἔφτιαχναν ἢ τί ἀγόραζαν καί ἀπὸ πού καί πόσο ἄξιζαν. Καί ἀκόμη, παρὰ τήν ἀρχαῖζουσα συνήθως γλώσσα τοῦ τυπικοῦ μέρους (ἀρχὴ καί τέλος) τῶν περισσότερων προικοσυμφώνων, εἶναι καί πολύτιμες πηγές γιά τήν καθημερινή γλώσσα· γιατί ὅταν φτάνουν στήν καταγραφή τῶν διαφόρων εἰδῶν πού ἀπαρτίζουν τά προικιά, ἡ γλώσσα γίνεται ἀπλή γιά νά δηλωθοῦν ἄμεσα, περιγραφικά, κατανοητά, τά ὅσα δίνονται καί νά μὴ δημιουργηθοῦν παρεξηγήσεις καί δυσαρέσκεις.

Ἔτσι, μετὰ τό «Ἐν ὀνόματι τῆς Ἁγίας Τριάδος καί τοῦ Πανιερωτάτου Θεοῦ...» ἀκολουθεῖ π.χ.¹⁴ «...πουκάμισα δύο, τῆς Στάμωσ δύο, τά ὅποια πουκάμισα τῆς ἔδωσα τό λινάρι καί τῆς δίνω καί ἕτερο λινάρι, λίτρες δέκα καί τῆς πλερώνω καί τά ραφτικά...»

Καί ἀναφέρονται τόσο τά ὀνόματά τους ὅπως τά ἔλεγαν (λογουχάρι γιόργης, κότιας, μποζιάνα, στάμω, ραλλοῦ, γιαννάκης, πρίγκος, μαριώρα, μελάχρα, σουλτάνα, Θεοφανώ, ἀναστασοῦδα, Μαργαρίτσα), ὅσο καί τά διάφορα εἶδη ὅπως τά ἔλεγαν (λογουχάρι μαξιλάρες ντουβαραστές καί μαξιλαροσκεπάσματα καί μαξιλάρες ὕπνου καί πετσέτες καί μαχραμάδες καί ἀσπρόρουχα). Καί μέ ἀκόμη περισσότερες λεπτομέρειες στήν περιγραφή:

π.χ. «τακούνια καρυδένια» καί ἄλλοῦ «ἓνα μαντίλι μεταξωτό μπατιστένιο μέ ἀντίκα (τρυπογάζι) καί μουσουλίνα». Ἡ «μία καπνοσακούλα λαχουρένια (μάλλινη ἀπὸ τῆ Λαχώρη) καί μία καπνοσακούλα ντιμπιτένια (μάλλινη ἀπὸ τό Θιβέτ). Κι ἄλλοῦ «ἓνα τοικέτο (ζακέτα) μέ μανίκια καί τρία τοικέτα ἐκ τῶν ὁποίων τά δύο μέ ροῦχο (ὑφασμάτινα), ἓνα μέ χάντρης, ἓνα μέ χρυσά, τό ἄλλο στοφένιο». Ἄλλοῦ πάλι «τρία μάλλινα φουστάνια, τρία ζαφείρια φουστάνια (ἀπὸ μπαμπακερό ριγωτό ὑφασμα), τρεῖς στόφες φουστάνια (ἀπὸ μεταξωτό χρωματιστό ὑφασμα), τρία φουστάνια πέλλα (μπαμπακερά βελούδινα)». Ὅπως ἐπίσης «δέκα ποδιές μάλλινες, δύο ποδιές στοφένιες καλές καί μία ποδιά στοφένια κατώτερη». Ἡ «ὀκτώ ποδιές καλές καί ὀκτώ ποδιές ἀγοραστές». Ἡ «τέσσερα κοντογούνια καινούργια τά δύο ὀλίγον φορεμένα».

Καμιά φορὰ ἡ περιγραφή γίνεται καί μόνο μέ τῆ δή-

14. Σ' αὐτό τό κομμάτι ἡ κατά ἀράδα ἢ κατά λέξη παραπομπή θά ἦταν πιά ὑπερβολική. Σημειῶνω μόνο ὅτι οἱ πληροφορίες πού ἀκολουθοῦν προέρχονται ἀπὸ διάφορα προικοσύμφωνα (καί ἀπὸ πολλές περιοχές) τά ὅποια χρησιμοποίησα στή μεταπτυχιακή διπλωματικὴ ἐργασία μου *On Greek Dowry. Spatiotemporal transformations* (Lohdon, U. C. L.) 1976. Σ' αὐτὴν ἀλλωστε στηρίζεται καί ἡ προβληματικὴ τοῦ ἀρθροῦ πού δημοσιεύεται ἐδῶ.

λωση τῆς προέλευσης τῶν εἰδῶν, ὅταν εἶναι τοῦ ἐμπορίου. Τότε τὰ εἶδη εἶναι λίγο πολύ τυποποιημένα· π.χ. «Ἐνα ἀντερί (ἐπενδύτης) χινδιστανήσιον» (ἀπό τίς Ἰνδίες, τὴν Καλκούτα). Ἡ «ἕνα φουστάνι λιγδιές τῆς Πόλεως». Ἡ «τέσσερα φουστάνια ἀτάζι σάμικα» (μεταξωτά ἀπὸ τὸ Σιάμι). Ἄλλου «ἕνα ἀντερί Σιάμι καὶ ἕνα ἀντερί πέλον» (βελοῦδινο). Καὶ «ἕνα μαντίλι βλάχικο», κι' ἄλλου «μαντίλι βιέννα» ἢ «βιέννα» (ἀπὸ τὴ Βιέννη), κι' ἄλλοτε πάλι «μαντίλι μπέτσικο» (ἀπὸ τὸ Βεσ: Βελιγράδι). Καὶ «τρεις τεντζερέδες τῆς Πόλης» ἢ «ἕνας τεντζερές λιψὸς μὲ δίχως καπάκι». Κι' ἀκόμα «ἕξι σαχανικά καπακίδικα τῆς Πόλης καὶ τέσσερα τάσια τοῦ λουτροῦ κίτρινα» ἢ «ἕνα σιακτάνι (λυχνάρι) ἀσημένιο μὲ τὸν φυτιλά του».

Καὶ ἄλλα καὶ ἄλλα, ὅ,τι πρέπει καὶ ὅ,τι μπορεῖ τελικά νά δώσει κάθε γονιὸς στό παιδί του.

Στὴ Σαμαρίνα τῆς Πίνδου, ἀρχές 20^ο αἰ. (Wace Thomson, *the Nomads of the Balkan*).

Ἄν ἡ παροχὴ προίκας εἶναι μιὰ δοσοληψία ἀνάμεσα σέ ἄτομα ἢ σέ οἰκογένειες, μιὰ δοσοληψία στήν ὁποία ἡ κοινότητα δέν παρεμβαίνει παρὰ μόνο γιὰ νά τὴν ἀπαγορεύσει, νά τὴν καταγγεῖλει ἢ νά τὴν περιορίσει, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὁ χαρακτήρας αὐτῆς τῆς δοσοληψίας (στό πλαίσιο – τουλάχιστον – τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας) ὄχι μόνον δέν ἔχει ἐπισημότητα, ἀλλὰ καὶ περιβάλλεται ἀπὸ κάποια σιωπὴ καὶ μυστικότητα· εἶναι μιὰ ἰδιωτικὴ δοσοληψία πού χάνεται μέσα στήν κοινωνικότητα, πού περιβάλλει καὶ ἀναδεικνύει σέ ἰδεολογικά κυρίαρχα ἄλλα ἔθιμα τοῦ γάμου, ὅπως π.χ. τὴν παροχὴ τῶν προικίων. Ἀπλῶς (ὅσο ἀπλὸ μπορεῖ νά εἶναι αὐτὸ τὸ «ἀπλῶς») σέ γάμους τῶν καλῶν οἰκογενειῶν (τῆς πρώτης σειρᾶς, ἃς ποῦμε) διαφημίζονται καὶ κοινολογοῦνται πουνγγιὰ καὶ κτήματα καὶ σπιτία πού ἀλλάζουν χέρια, πού καλύπτουν κοινωνικὲς «ἀδυναμίες» ἢ «λεπτὰ θέματα», πού καταγράφουν νέες νοοτροπίες γιὰ τὸν πλοῦτο καὶ τὸν πλουτισμό.

Οἱ (λαογραφικὲς, ἱστορικὲς καὶ ἐθνογραφικὲς) πληροφορίες πού ὑπάρχουν ὅμως ἐπιτρέπουν, νομίζω, νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ παραδοσιακὴ κοινωνία περιβάλλει τὴν καθαυτὴ προικοδοσία – καί, κυρίως,

τὴν προικοπαράδοση – μέ τελετουργικὴ ἐπισημότητα. Τὰ προικιά δείχνουν τὴν κατάσταση (status) τῆς οἰκογένειας πού δίνει καὶ ταυτόχρονα δείχνουν τὴν κατάσταση τοῦ ἀτόμου ἢ τῆς οἰκογένειας πού παίρνει γιὰ νά στήσει τὸ νέο σπιτικό. Εἶναι λοιπὸν ἡ προικοδοσία μιὰ μορφή φανερῆς ἐπιδεικτικῆς κατανάλωσης,¹⁵ ὅπως καὶ ὅλα τὰ ξοδευτά πού χρειάζονται γιὰ νά γίνει ἕνας «καλὸς γάμος». Στὸ συμβολικὸ ἐπίπεδο τὰ προικιά δείχνουν τὴ γυναίκα στὶς παραγωγικὲς τῆς ἰκανότητες καὶ λειτουργίες (ἐργατικὴ ← ποσότητα, χρυσοχέρα ← ποιότητα). Αὐτὸς, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐπιδεικτικὴ κατανάλωση, εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους πού ὅλο τὸ ἔχει καὶ ἡ παραγωγὴ τῆς νύφης, δηλαδή τὰ προικιά, ἐκτίθενται πρὶν καὶ μετὰ τὸ γάμο στό πατρικὸ τῆς ὅσο καὶ τὸ συζυγικὸ τῆς σπιτί. Παράλληλα ἡ τελετουργικὴ μεταφορὰ τῶν προικίων ἀπὸ τὸ ἕνα σπιτί στό ἄλλο ἐξισώνεται σχεδόν μέ τὴν τελετουργικὴ μεταφορὰ τῆς ἴδιας τῆς νύφης.

Ἡ ἔκθεση βέβαια τῶν προικίων εἶναι ἡ ἀπόδειξη τῶν παραγωγικῶν δυνατοτήτων τῆς νύφης σέ ἕναν τομέα, τὴν οἰκιακὴ ἐργασία, πού περιορίζεται σέ ἕνα χῶρο, τὸ χῶρο τοῦ σπιτιοῦ. Δηλαδή στό χῶρο τοῦ ἰδιωτικοῦ σέ ἀντίθεση μέ τὸ δημόσιο, μολοντι ἡ ἴδια ἡ ἔκθεση εἶναι δημόσια πράξη καὶ ἀπευθύνεται στὴν κοινότητα. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν ἐπιδεικτικὴ κατανάλωση καὶ τὸ συμβολισμό τῶν προικίων, οἱ παροχές αὐτὲς ἔχουν καὶ πραγματικὴ ἀξία στό κοινωνικὸ ἐπίπεδο (γιὰ παράδειγμα, στὶς περισσότερες περιοχές, ἕνα – μικρὸ – μέρος τους προέρχεται ἀπὸ δῶρα καὶ ἕνα ἄλλο μέρος τους προσφέρεται ὡς δῶρο στοὺς συμμετέχοντες ἀνάλογα μέ τὴν προσφορὰ ὑπηρεσίας) ὅσο καί, κυρίως, στό οἰκονομικὸ ἐπίπεδο, ἀφοῦ αὐτὰ τὰ πράγματα θά ἀποτελέσουν ὡς ἀξίες χρήσης τῆ στέρεη βάση καὶ θά συντελέσουν στὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς καινούριας οἰκογενειακῆς μονάδας πού στήνεται μέ τὸ γάμο. Ἄς ἐπιχειρήσουμε λοιπὸν νά δοῦμε λίγο πιο ἀναλυτικὰ ὁρισμένες ἀπὸ αὐτὲς τίς διαπιστώσεις.

Ἡ κοινωνικὴ χαρακτήρας τῆς προικοδοσίας καὶ τῆς προικοπαράδοσης

Πιστεύω ὅτι ἀναγκαῖα προϋπόθεση γιὰ νά προχωρήσει κανεὶς σέ ὁποιες παρατηρήσεις σχετικὰ μέ τὸν κοινωνικὸ χαρακτήρα τῆς προικοδοσίας καὶ τῆς προικοπαράδοσης στὴν ἑλληνικὴ (παραδοσιακὴ) κοινωνία, εἶναι νά δεχτεῖ ὅτι καταρχὴν τὸ σύνολο τῶν ἐθίμων πού συνιστοῦν τὴν τελετουργία τοῦ γάμου, ἀρθρώνεται γύρω ἀπὸ δύο μεταβάσεις. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά εἶναι ἡ μετάβαση τῆς νύφης· καὶ μπορεῖ νά ἐξεταστεῖ ἡ δομὴ καὶ ἡ λειτουργία αὐτῆς τῆς μετάβασης ἀπὸ κοινωνιολογικὴ σκοπιὰ στὴ βάση τοῦ διαβατηριακοῦ χαρακτήρα τῆς τελετουργίας τοῦ γάμου. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη ἡ μετάβαση τῆς νύφης (τὸ νυφόπαρμα ὅπως λένε οἱ Πόντιοι, τὰ μπασιδία, ὅπως λένε οἱ Σκιαθίτες) μεταφορικὰ ἀλλὰ καὶ κυριολεκτικὰ εἶναι τὸ κομβικὸ σημεῖο αὐτῆς τῆς ἐθιμοτυπικῆς τελετουργίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά εἶναι ἡ μετάβαση ἢ, καλύτερα, ἡ μεταδίβαση ἐνός συνόλου ἀγαθῶν. Τὰ ἀγαθὰ αὐτὰ μποροῦν νά προσδιοριστοῦν συνολικὰ ὡς γαμήλια δῶρα καὶ οἱ διαδικασίες βάσει τῶν ὁποίων διακι-

15. Ὁ ἀντίστοιχος ἀνθρωπολογικὸς ὅρος εἶναι *conspicuous, consumption*.

νούνται θά μπορούσαν νά ονομαστούν αντίστοιχα γαμήλιες ανταλλαγές. Ἀνάμεσα σ' αὐτά ξεχωρίζουν τά προικιά καί ἡ προικοδοσία καί προικοπαράδοση τους.

Οἱ δύο αὐτές μεταβάσεις εἶναι παράλληλες, ταυτόχρονες καί ὁμόρροπες, δηλαδή ἔχουν τήν ἴδια φορά. Βέβαια ἡ κυρίαρχη μετακίνηση εἶναι ἡ μετακίνηση τῆς γυναίκας ὡς νύφης. Ἡ μετακίνηση τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ὡστόσο, στή μορφή τῶν προικίων παρακολουθεῖ τή μετακίνηση τῆς γυναίκας καί συμπληρώνει μέ ὑλικό τρόπο τό στήσιμο τοῦ νέου σπιτικοῦ. Τό ὑποχρεωτικά ταυτόχρονο καί παράλληλο τῆς μετακίνησης πέρα ἀπό ὁ,τιδήποτε ἄλλο φαίνεται χαρακτηριστικά καί σέ ὀρισμένες ἰδιόμορφες περιπτώσεις ὅπου ἡ μετακίνηση τῆς νύφης μετά τό στεφάνωμα καθυστερεῖ ὡς καί ἕναν ὀλόκληρο χρόνο (π.χ. στά Καλάβρυτα), ὅποτε καθυστερεῖ παράλληλα καί ἡ προικοπαράδοση.

Ἐποστῆριξα στήν ἀρχή ἤδη αὐτοῦ τοῦ κειμένου ὅτι ἂν ἡ προίκα καί ἡ προικοδοσία τῆς δύσκολα θά μπορούσαν νά χαρακτηριστοῦν «πανελλαδική συνήθεια», τά προικιά ὅμως καί ἡ μεταβίβασή τους εἶναι γαμήλιες ανταλλαγές, ἡ δομή τῶν ὀποιῶν παρουσιάζει τέτοια καί τόση ὁμοιογένεια, ὥστε νά μπορούν νά χαρακτηριστοῦν ὡς πανελλαδικό ἔθιμο. Καί διάζομαι νά διευκρινίσω ὅτι ἡ ὁμοιογένεια ἀφορᾷ τή μορφή καί τό χαρακτήρα τῶν ανταλλαγῶν καί ὄχι τό ποσόν καί τό ποιόν τῶν ἀγαθῶν πού χαρακτηρίζονται ὡς προικιά. Γιατί αὐτά ποικίλλουν ἀνάλογα μέ τήν κοινωνικοοικονομική κατάσταση τῶν ὁμάδων πού συμμετέχουν καί δομοῦν αὐτοῦ τοῦ εἴδους τίς κοινωνικές σχέσεις καί, βέβαια, ἀνάλογα μέ τό συνήθιο κάθε τόπου, τό ἀντέτι. Καμιά φορά, λογουχάρη, τά εἶδη τοῦ προικισμοῦ εἶναι ἐξεζητημένα: πολυτελέστατα ἢ σέ ὑπερβολικές ποσότητες· εἶδη πού δέν θά χρησιμοποιηθοῦν ποτέ – ἢ σχεδόν ποτέ – καί θά περάσουν ἀπό τή νυφιάτικη κασέλα τῆς μάνας στή νυφιάτικη κασέλα τῆς κόρης – ὥσπου νά καταλήξουν στά χέρια τῶν γυρολόγων καί τῶν παλιατζήδων γιά νά ἱκανοποιήσουν τρέχουσες φολκλορίζουσες εὐαισθησίες στό ντύσιμό μας ἢ στή διακόσμηση τῶν ἀστικῶν μας σπιτιῶν.

Τό πόσα λοιπόν θά εἶναι, τό τί ἀκριβῶς θά εἶναι καί βέβαια τό ποιὰ θά εἶναι ἡ ποιότητα τῶν προικίων ποικίλλει καί ἀπό τόπο σέ τόπο καί ἀπό περίπτωση σέ περίπτωση. Ἐκεῖνο πού μένει ὅμως σταθερό εἶναι ὅτι θά δοθοῦν προικιά καί ὅτι θά προσφερθοῦν δῶρα πού ὅλα θά δείχνουν τήν προκοπή τῆς νύφης καί τήν προκοπή τῆς οἰκογένειάς της. Ἄρα δέν θά πρέπει νά ἀναζητήσουμε μιά ἀποκλειστικά χρησιμοθηρική σημασία γιά νά ἐξηγήσουμε τόν ποσοτικό καί τόν ποιοτικό χαρακτήρα τῶν ἀγαθῶν πού διακινοῦνται κατά τό γάμο καί νά τά ἐρμηνεύσουμε μόνον ὅσον ἀφορᾷ τή χρησιμότητά τους· μάλλον ἐνδέχεται νά εἶναι πιό δάσιμο νά ἐπιχειρήσουμε νά ἀναζητήσουμε καί μιά κοινωνική-συμβολική σημασία σέ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τίς ανταλλαγές. Καί μιά τέτοια σημασία μπορούμε, πιστεύω νά τήν ἀναζητήσουμε στόν τελετουργικό χαρακτήρα τῆς ὅλης διαδικασίας τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν προικίων, γιατί σ' αὐτόν ἀκριβῶς μορφοποιεῖται ἡ σημασία πού ἀποδίδει ἡ κοινωνία – ἢ συγκεκριμένη κοινωνία – σέ τοῦτο τό στοιχεῖο τοῦ γάμου.

Σ' αὐτή τήν ἐπιλογή μᾶς βοηθοῦν μερικές διαπιστώσεις. Ὅπως λογουχάρη ὅτι τά προικιά τῆς κόρης

πού εἶναι τά προϊόντα τῆς προκοπῆς της καί τῆς προκοπῆς τῆς οἰκογένειάς της (δηλαδή ὁ ρουχισμός, ὁ ἀτομικός καί τοῦ σπιτιοῦ, τά κοσμήματα, τά οἰκιακά σκευῆ, κάποτε καί κάποια ἐπιπλα καί κάποια ἐργαλεῖα) μεταβιβάζονται μέ τέτοια καί μέ τόση ἐπισημότητα ὥστε, ὄχι μόνο νά ἐπιτείνεται, ἀλλά καμιά φορά καί νά προσδιορίζεται ἀπό αὐτή ὁ ἐπιδεικτικός χαρακτήρας τῆς τελετουργίας τοῦ γάμου στό σύνολό της. Μέ αὐτή τήν ἔννοια μπορεῖ κανεὶς νά ὑποστηρίξει ὅτι ἐπιδεικτική κατανάλωση σφραγίζει τήν ὅλη διαδικασία τῆς προπαρασκευῆς, τῆς μεταβίβασης καί τῆς ἐγκατάστασης τῶν προικίων. Τά προικιά διαφημίζονται, ἐπιδεικνύονται, καμαρώνονται μέ κάθε δυνατό τρόπο – ὅπως ἄλλωστε καί ἡ νύφη καί ὁ γαμπρός, καθένας γιά τά κοινωνικά προσδιορισμένα προσόντα του.

Μάνος Ἐλευθερίου, Φωτογραφίες καί φωτογράφοι 1859-1910.

– Ἐπίδειξη στήν ἐκθεση τῶν προικίων (ἄπλωμα τῆς προίκας, στίβιγμα ἢ σεντούκιωμα τῶν προικίων στήν κασέλα, στό γιοῦκο – δηλαδή σέ μέρος πού νά φαίνεται στό σπῖτι – , γεμάτες μουσάντρες (ντουλάπες), στολισμός)

– Ἐπίδειξη καί στή μεταφορά τῶν προικίων πάνω σέ ἀμάξια ἢ σέ ζῶα στολισμένα, ἢ σέ σινιά (ἀπλωτά ταψιά) ἢ σέ κανίσκια (καλάθια) ἢ στά χέρια. Μεταφορά πού γίνεται ἐν πομπῇ ἀπό τό ἕνα σπιτικό στό ἄλλο.

– Ἐπίδειξη ὅμως γίνεται καί πολύ πρῖν ἀπό τήν καθαυτή τελετουργία τοῦ γάμου π.χ. στίς διαπραγματεύσεις γιά τό συνοικέσιο, ὅπου τά ἀγαθά πού συμφωνοῦνται ὡς προικιά (καί – ὅταν ὑπάρχει – καί ἡ προίκα) καταγράφονται ὄχι μόνο γιά νά διασφαλιστεῖ τό οικονομικό μέρος τῆς συμφωνίας, ἀλλά καί γιά νά δεχθοῦν δημόσια, νά ἐπιδειχτοῦν τά διάφορα εἶδη καί ἡ ἀξία τους. Τό χαρτί (ὁ κατάλογος τῶν προικίων) διαβάζεται δυνατά καί ἐπίσημα καί ἐπίσημα πάλι καί δημόσια καθορίζεται τό ποιό, τό πότε καί μέ ποιόν τρόπο θά παραδώσουν καί θά παραλάβουν τά προικιά. Κι αὐτό τό τελευταῖο εἶναι προκαθορισμένο καί τυπικό.

Θά μπορούσε κανείς νά προχωρήσει τίς παρατηρήσεις του λίγο περισσότερο καί νά υποστηρίξει καί τούτο: ὅτι ἀκόμη καί ὁ συσσωρευτικός καί ἀποταμειντικός χαρακτήρας τῶν προικιῶν εἶναι κι αὐτός κατά βάση ἐπιδεικτικός. Αὐτό ἄλλωστε φαίνεται νά προσδιορίζει σέ κάποιο βαθμό τήν παραδοσιακή κοινωνία – δηλαδή προκεφαλαιοκρατικές κοινωνίες – σέ ἀντίθεση μέ τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Τά συσσωρευμένα ἀγαθά ἐπιδεικνύονται στά ὄρια τῆς κοινότητας καί καταγράφουν δημόσια τήν κοινωνική διαστρωμάτωση. *Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη οἱ γαμήλιες ἀνταλλαγές εἶναι δημόσιες πράξεις.*

Ἡ παραγωγή τῶν προικιῶν

Ἡ προετοιμασία καί προπαρασκευή τῶν προικιῶν εἶναι μιά διαδικασία μέ πολλά στοιχεῖα δημοσιότητας, πού κρατᾶ πολλά χρόνια καί πού δίνει τόν τόνο, τόν κυρίαρχο ρυθμό στή ζωή τῶν ἀνύπαντρων κοριτσιῶν ἀλλά καί κάθε οἰκογένειας πού ἔχει παιδιά: κορίτσια νά τά «ἀποκαταστήσει» ὅπως λένε, καί ἀγόρια νά τά «νοικοκυρέψει», ὅπως πάλι λένε.

Κάθε κορίτσι πού πρέπει νά προετοιμαστεῖ κατά πῶς τό θέλουν οἱ κοινωνικές συμβάσεις τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας γιά τόν ἕνα καί μοναδικό ρόλο πού μπορεῖ καί ὀφείλει νά ἀναλάβει: τό ρόλο τῆς νοικοκυρᾶς (= τῆς παντρεμένης καί μητέρας), πρέπει νά ἐφοδιαστεῖ μέ τά ἀπαραίτητα βασικά γιά νά μή ντροπιαστεῖ κι αὐτή καί ἡ οἰκογένειά της καί τῆς κολληθούσων τῆ ρετινιά τῆς ξεβράκωτης¹⁶. Ἄλλη διέξοδος δέν ὑπάρχει· τά κορίτσια εἶναι ὑποχρεωμένα νά φύγουν ἀπό τήν οἰκογενειακή, τήν πατρική ἐστία καί ὁ μόνος ἐπιτρεπτός δρόμος εἶναι ὁ γάμος.

*Μέ δειραν καί μέ μάλλωσαν καί μ' ἔχουνε διατάξει,
π' αὐτήν τήν θύρα (ἤ: ρούγα) μή διαθεῖς προτοῦ νά γίνεις νύφη¹⁷.*

Καί γιά νά γίνει νύφη πρέπει νά προετοιμαστεῖ.

Ἡ προετοιμασία γίνεται ἀνάμεσα στόν ἀργαλειό καί τήν αγορά. Μέ ἄλλα λόγια, ἀνάμεσα στήν οἰκιακή χειρωνακτική ἐργασία σέ προσωπική βάση γιά τήν ἐπεξεργασία καί τήν παρασκευή ἀγαθῶν καί τή συγκέντρωση κεφαλαίου γιά τήν προμήθεια ἀπό τήν ἀγορά εἴτε διαφόρων ἀγαθῶν (τά μπακίρια, τά κοσμήμα-

τα, εἶδη ρουχισμοῦ, ἡ κασέλα καί διάφορα μικροέπιπλα καί σκευή) εἴτε πρώτων ὑλῶν γιά τήν κατ' οἶκον παραγωγή τῶν προικιῶν.

Θά ἀρχίσουμε ἀπό αὐτό τό τελευταῖο – καί θά γυρίσουμε πάλι σ' αὐτό στό τέλος τοῦ κεφαλαίου. Ἡ προμήθεια τῶν προικιῶν μέσω τῆς ἀγορᾶς θά μπορούσε νά εἶναι μιά ψυχρή καί καθημερινή διαδικασία. Ὡστόσο καί αὐτή γίνεται μέ τελετουργικότητα. Κατεβαίνουν οἰκογενειακά καί γιορταστικά νά ψωνίσουν προικιά στήν πόλη ἢ βγαίνουν στό τοπικό παζάρι ἢ πανηγύρι, ὅπου βρίσκουν ὅλα τά καλά πού τούς χρειάζονται. Ἐκεῖ συναντοῦν τούς πλανόδιους τεχνίτες πού περιφέρουν τήν τέχνη τους καί τήν τεχνική τους ἀπό τόπο σέ τόπο προσαρμόζοντας τήν παραγωγή τους στίς ἀνάγκες τῆς κατά τόπους κατανάλωσης. Κύριοι ἀγοραστῆς εἶναι οἱ οἰκογένειες πού εἰτοιμάζονται γιά γάμο. Ἄλλοι προμηθευτές προικιῶν εἶναι οἱ πραγματευτάδες πού εἶναι καί οἱ μόνοι ἄντρες πού, μέ τά εἶδη προικός – ὅπως ὀνομάστηκαν ἀργότερα –, πλησιάζουν σχετικά ἐλεύθερα τό γυναικεῖο πληθυσμό καί γι' αὐτό δέν χαιροῦν καί πολύ καλῆς φήμης.

Ἄν δέν ὑπάρχουν μαζεμένα χρήματα γιά τήν ἀγορά, ἢ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου πού χρειάζεται γίνεται μέ τήν προσωπική ἐργασία τοῦ κοριτσιοῦ ἢ/καί τῆς οἰκογένειάς της. Μερικές φορές στήν προμήθεια διαφόρων εἰδῶν ἢ καί πρώτων ὑλῶν γιά τήν κατασκευή προικιῶν (π.χ. μαλλί, μετάξι, βαμβάκι, λινάρι) συμβάλλει καί ὁ γαμπρός μέ χρήματα ἢ μέ δῶρα ἀπό αὐτά πού ἔχει ἢ ἀγοράζοντάς τα. Καί, καμιά φορά πάλι, φέρνει καί ὁ γαμπρός τά δικά του προικιά (ρούχα, στρωσίδια, ἐργαλεῖα, ἐπιπλα, σκευή) στό καινούριο σπιτικό¹⁸. Πάντως γίνονται πολλά ἔξοδα (ξοδευτά, ὅπως τά λένε στό Ρουμλούκι, δηλαδή τήν περιοχή Ἀλεξάνδρειας στήν Κεντρική Μακεδονία). Καί αὐτό πρέπει νά τό δείξουν. Ἡ ἔκθεση τῶν προικιῶν καί ἡ διαφήμιση τῆς ἀγορᾶς τους ἢ τῆς ἐργασίας γιά τήν κατασκευή τους, πέρα ἀπό τήν προκοπή καί τήν ἀνεση τῆς νύφης καί τῆς οἰκογένειάς της ἢ/καί τοῦ γαμπροῦ, δείχνει καί τή διάθεση τῶν οἰκογενειῶν πού συμπεθεριάζουν νά ξεδέψουν μέ τήν καρδιά τους. Πού λέει καί τό τραγούδι

18. Τό νά ἔχει ὁ γαμπρός τά ρούχα καί τά ἐργαλεῖα του δέν εἶναι βέβαια καθόλου περίεργο. Τό χαρακτηριστικό ὅμως εἶναι ὅτι σπάνια αὐτή ἡ συμβολή του στό νέο σπιτικό ζῶμα ὀνοματίζεται ἢ διαφημίζεται (ὅπως γίνεται π.χ. στή Σκιάθου: «ἡ κασέλα τοῦ γαμπροῦ» ἢ στή Λέσβο: «τά προικιά τῆς νύφης καί τά προικιά τοῦ γαμπροῦ»). Συνήθως ὁ γαμπρός προσφέρει (ἐκτός ἀπό τό σύνολο ἢ μέρος τῶν γενικῶν ἐξόδων τοῦ γάμου) τό νυφικό κρεβάτι καί, καμιά φορά τό νυφιάτικο πάπλωμα, καθώς βέβαια καί τά τυπικά δῶρα (π.χ. χρυσαφικά) ἢ τά συμβολικά δῶρα (ζώνη, παπούτσια, κινά, ψωμιά, γλυκά κ.λπ.) κάθε φορά πού γίνονται γαμήλιες ἀνταλλαγές σέ διάφορες τυποποιημένες ἐθνικεῖς καί πάντοτε μέ τά καθιερωμένα ἀντίδωρα. Ἡ γενική ἀντίληψη φαίνεται, νά εἶναι ὅτι ὁ γαμπρός δέν δίνει ἀλλά παίρνει κάτι συγκεκριμένο καί ὀνοματισμένο: τά προικιά (καί ὀρισμένες φορές καί τήν προικία). Ἐνα ταχτάρισμα ἀπό τό Βελβεντό «ξεκαθαρίζει» τά πράγματα:

*Ἐχω γιό ἔχω χαρά, θέλ' νά γίνω πεθερά
ἔχω κόρη ἔχω λύπη, θέλ' νά τήν ἐκάμω νύφη.
Νά τῆς δώσω τά προικιά ἕνα κόσκινο κουνιά
νά τῆς δώσω κι ἕνα ἀμπέλι
πού νά μή χωρεῖ λαγός νά μπαίνει*

(Α. Τζινίκου, *Λαογραφικοί ἀντίλαλοι Βελβεντοῦ*, Θεσ/νίκη 1979, σελ. 238-9).

16. «Τί; ζάρκα (σάρκα, γυμνή) θά τήμ πάρω; χουρίς φουριστ' κά; χουρίς προίκα;» λένε στά Καστανοχώρια τῆς Ἡπείρου (Μπόγκας *Γλωσσικά ἰδιώματα τῆς Ἡπείρου*, 1964.)

Γιατί τό μόνο ἴσως πού μπορεῖ νά ἰσοσταθμίσει τήν ἔλλειψη προικιῶν (ἢ καί προίκας) εἶναι ἡ κοινωνικά ὀρισμένη ὁμορφιά [στό Κρμίνι π.χ. τραγουδοῦν: *Τί ἔχεις, κόρη μ' καί θλίβεσαι βαριά κι ἀναστενάξεις Μήνα ἄσπρα δέν ἔχουμε φλουριά νά σ' ἀραδιάσω;*

Φωτιάν νά κάψει τ' ἄσπρα σου καί φλόγα τά φλουριά σου. Δέ βγαίνουν τ' ἄσπρα στό χορό οὐδέ τά καραγρόσια μόν' βγαίν' τά νιάτα τά καλά τά φρύδια τά γραμμένα μόν' βγαίν' ἡ κόρη ἢ καλή σμά στό παλικάρι» (Φ. Παπανικολάου *Λαογραφικά Δυτ. Μακεδονίας Θεσσαλονίκη*, 1962, σελ. 150)]. Ἡ ὁμορφιά ἢ τό καλό ὄνομα τῆς οἰκογένειας – ὅμως τό ὄνομα μέ δίχως οἰκονομική βάση δέν κρατᾶ πολύ τήν ἐλκτική του δύναμη, ὅπως ἄλλωστε καί ἡ ὁμορφιά στό χρόνο.

17. Συλλογή τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΛΑΠΘ) 5, φ. 9, σελ. 18 (ἀπό Μακεδονία).

*Όμορφα νά στολίσετε τῆς νύφης τὰ προίτια
γιατί ξεδεύει ὁ ἀφέντης τῆς μ' ἄλη του τὴν καρ-
διά¹⁹.*

γιατί, βέβαια, δὲν πάει κανεὶς γιὰ γάμο «μέ τρία καὶ μισό», ὅπως λένε.

Ἐνα μεγάλο μέρος τῶν προικιῶν προέρχεται ἀπὸ τὰ προικιά τῆς μάνας τῆς νύφης καὶ μάλιστα μερικά κομμάτια πού περνοῦν ἀπὸ μάνα σὲ κόρη μπορεῖ νὰ ἔχουν καὶ πολὺ μεγάλη ἡλικία. Ὡστόσο ὁ ἀργαλειός, ἡ δουλειὰ στὸν ἀργαλειό, εἶναι ἡ κατεξοχὴν πηγὴ τῶν προικιῶν. Ὁ γυναικεῖος πληθυσμὸς τῆς οἰκογένειας καὶ κυρίως ἡ μάνα δουλεύει στὸν ἀργαλειό, ἀλλὰ ὑποτίθεται ὅτι τὰ πάντα τὰ φτιάχνει ἡ χρυσοχέρα καὶ προκομμένη κόρη:

– *Καὶ τίνος εἶναι τὸ πανί καὶ τίνος εἶν' τὸ χτένι
καὶ τίνος εἶν' ἡ πέρδικα πού κάθεται καὶ φαίνει
καὶ φαίνει καὶ ξεφαίνει καὶ τὸν νοῦ μας παίρ-
νει;*

– *Δικό μας εἶναι τὸ πανί, δικό μας καὶ τὸ χτέ-
νι,
δική μας καὶ ἡ πέρδικα πού κάθεται καὶ φαίνει
Ἡ δούδα σου νὰ τσακιστεῖ, τ' ἀντί σου νὰ ραί-
σει
καὶ τὸ πανί νὰ κόβηκεται κι ἡ κόρη ν' ἀρρω-
στήσει.*

– *Σώπα, Μεληδονάκι μου, καὶ μὴ μέ κατα-
ράσαι
καὶ τὸ πανί θέ νὰ γενεῖ σεντόνι νὰ κομᾶσαι²⁰.*

Ἡ δουλειὰ στὸν ἀργαλειό συμβολίζει συνολικά κά-
θε ἐργασία πού γίνεται γιὰ τὴν προετοιμασίαν τῶν
προικιῶν· ὅπως καὶ κάθε δουλειὰ στὸν ἀργαλειό ταυ-
τίζεται μὲ τὴν προετοιμασίαν τῶν προικιῶν. Στὸ Κρι-
μίνι π.χ. τῆς Δ. Μακεδονίας ὅταν κάθονται νὰ ὑφά-
νουν τοὺς εὔχονται «Νιρὸ νὰ πᾶνι ἡ δ'λειά σ'κί γρη-
γορα νὰ φουρτωθεῖ», καὶ ἐννοεῖται «γρηγορα νὰ
φορτωθεῖ ἡ προίκα»²¹, εἶναι δὲν εἶναι ἡ δουλειὰ γιὰ
τὰ προικιά.

Τὰ προικιά συγκεντρώνονται μὲ τὴν καθημερινή
ἐργασία. Καὶ αὐτὸ τὸ τραγουδοῦσαν καὶ τὸ διέδιδαν.
Στὴν περιοχὴ Διδυμοτείχου τραγουδοῦσαν στὴ νύφη
*Μάσε, καλή μ' τὴν προίκα σου τὴν μικρὴ δού-
λεψή σου*

ἀπὸ μικρὴ τὴν δούλεψες τὴν ἔχεις δουλεμένη²².

Ἡ προετοιμασία ὄντως ἀπαιτεῖ χρόνια δουλειᾶς.
Τὰ κορίτσια πρέπει νὰ ὑφαίνουν καὶ νὰ κεντοῦν καὶ
νὰ ράβουν μὲ τὴ βοήθεια τῆς οἰκογένειάς τους ἀπὸ
μικρὴ ἡλικία.

Στὴν Κομοτηνὴ (τὴν παλιὰ Γκιουμουλτζίνα),
γράφει ἡ Ἀμαλία Στάλιου, ὅπου ἔβγαζαν με-
τάξι ἦταν συνήθεια κάθε φαμίλια πού εἶχε κο-
ρίτσια νὰ πιάσουν κάθε χρόνο μεταξοπούλια,
τὰ πουλιά, γιὰ καθένα ἀπὸ αὐτά. Πουλοῦσαν
κουκούλια καὶ κρατοῦσαν τὰ χρήματα γιὰ τὴν
προίκα. Ἐνα μέρος ὅμως ἀπὸ τὰ κουκούλια τὰ

ἐκλωθαν καὶ τὰ ὑφαίναν μόνες τους. Ἐφτια-
χναν τὰ μπιρουτζούκια (ἀραχνοῦφαντα σέ-
πια) ἀλλὰ καὶ ἄλλα πιὸ βαριά μεταξωτά. Κάθε
κορίτσακι μάλιστα ἔριχνε στὸ ποτάμι τὸ πρῶτο
τοῦ ἐργόχειρο «νὰ τὸ πάρει τὸ ποτάμι» (καὶ νὰ
αὐγαταίνουν τὰ προικιά). Οἱ μανάδες καὶ εἰδι-
κὲς κεντήστρες πού ἔλεγαν μαστόριες καθοδη-
γοῦσαν τὰ κορίτσια στὴ δουλειά²³.

Καὶ συνήθως, ὅταν τὸ κορίτσι ἀρραβωνιαζόταν μι-
κρό, οἱ μεγάλοι ἀρραβῶνες, ὅπως τοὺς ἔλεγαν, κρα-
τοῦσαν πολὺν καιρὸ, καὶ 6 καὶ 7 καὶ 10 καὶ περισσό-
τερα χρόνια· τόσο, ὅσο νὰ γίνουν δλα τὰ περποῦμε-
να: νὰ βολευτεῖ ὁ γαμπρός καὶ νὰ φτιάξει ἡ νύφη τὰ
προικιά της. Στὴν Κομοτηνὴ, πάλι, τραγουδοῦν, ὅταν
πιὰ ἡ νύφη καὶ τὰ προικιά της ἔχουν μεταφερθεῖ στοῦ
γαμπροῦ,

Σιγανά, σιγανά, σιγανά βρέχ' ἡ θρουχή

Σιγανά, σιγανά, σιγανά ψιχαλίζει

*Σιγανά τὴν νύφη μας τὴν πήρανε 'στὰ σπίτια
μας*

Σιγανά κι ἡ γαμπρός, σιγανά κ' ἡ νύφη μας

Σιγανά κι τὰ προικιά τς, ἔκανι κι τὰ καλά τς²⁴.

Γιατὶ ἡ νύφη ἔπρεπε νὰ εἶναι βέβαια «λεβεντονιά,
ἀπὸ καλὸ νταμάρι (σσί), γερή, ὁμορφη καὶ φαρδοκά-
πουλη γιὰ πολλὴ δουλειὰ κι ἕνα τσοῦρμο παιδιὰ»
(ὅπως τὴν ἠθελαν στὸ Βελδεντό τῆς Δ. Μακεδονίας),
ὅμως ἔπρεπε νὰ γνωρίζει εἰδικότερα νὰ ράβει, νὰ
κεντᾶ, νὰ ὑφαίνει. Γι'αὐτὸ – καλοῦ κακοῦ – ὅταν τὰ
κορίτσια ἦταν μωρὰ ἀκόμη «ἔβαζαν κάτω ἀπὸ τὸ
προσκεφάλι τους κλωστὲς, βελόνι καὶ ψαλίδι γιὰ νὰ
τὸ κάνουν οἱ Μοῖρες νοικοκυρούλα χαρωπὴ, καλὴ,
χρυσοχέρα καὶ προκομμένη, (ἐνῶ ἂν ἦταν ἀγόρι ἔβα-
ζαν χαράκι, κοντύλι, χαρτί για νὰ τοῦ δώσουν σοφία
καὶ νὰ γίνει γραμματικὸς)»²⁵.

Καὶ τὸ κέντημα καὶ τὸ ράψιμο γίνονταν ὄλο στὸ
χέρι. Στὰ μικρότερα μέρη οἱ πρῶτες ραπτομηχανὲς
ἐμφανίζονται στὸ τέλος τοῦ 19ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 20οῦ
αἰῶνα. Στὸ Αὐδῆμι τῆς Θράκης γιὰ παραδείγμα ὡς
τὸ 1900 οἱ ραπτομηχανὲς ἦταν 2-3 σ' ὄλο τὸ χωριό
(καὶ δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα μικρὸ οἰκισμὸ)²⁶. Τὰ ἄλλα
ἐργαλεῖα εἶναι κυριολεκτικὰ πρωτόγονα.

23. «Ἔθιμα καὶ ἐνδυμασίαι Κομοτηνῆς» *Θρακικά* 13 (1940) σελ. 321. Πρὸβλ. καὶ πληροφ. Γ. Α. Μέγα (δπ. *παρ.* σελ. 7, σημ. 1) γιὰ τοὺς Μάριδες τῆς Θράκης «Τὰ κεν-
τίδια δὲν τὰ ἔχουν ἀπὸ δάσκαλο· πρὸς μαννίτσες τὰ ἔχουν
γενιά πρὸς γενιά...», ἐνῶ ἡ Μ. Ζήση (δπ. *παρ.*) σημειώνει
«Κεντοῦσαν στὸ τελάρο (τὴν καρκάφη), ὥσπου τὸ 1906 ἤρ-
θαν δασκάλες στὸ Αὐδῆμι καὶ τοὺς ἔμαθαν νὰ κεντοῦν στὸ
χέρι».

24. Στ. Π. Κυριακίδης «Τὰ κατὰ τὸν γάμον ἔθιμα ἐν
Γκιουμουλτζίνῃ» *Λαογραφία* 2 (1910-11), σελ. 58-9.

25. Α. Τζινίκου, δπ. *παρ.*, σελ. 265, 223.

26. Μ. Ζήση, δπ. *παρ.*, σελ. 288. Ἡ Ἰωάννα Παπαν-
τωνίου ὅμως δίνει πολὺτιμες πληροφορίες (δπ. *παρ.*, σελ.
49, σημ. 3) γιὰ τὴν ἐξάπλωση καὶ τὴ χρήση τῆς ραπτομηχα-
νῆς στὴν ἐπαρχία. Γιὰ τὰ Δίδυμα Ἐρμιονίδας γράφει «...
Οἱ γυναῖκες θυμοῦνται σίς σιδερένιες ραπτομηχανὲς τοῦ
χειροῦ πού τίς ὀνόμαζαν "Ὀλγα" (καὶ κόστιζαν 25 δρχ.) ἀπὸ
τὸ 1900. Τίς ἔφερνε ἕνα μηχανικὸς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ἀργό-
τερα κάποιος Κωστήλης πούλαγε μηχανὲς Singer [...] Τὸ
1912-3 μιά τέτοια μηχανὴ κόστιζε τοῖς μετρητοῖς 160 δρχ.
Τίς ἀγόραζαν μὲ χρῆμα καὶ μὲ εἶδος. Σύντομα ἀπόκτησαν
ραπτομηχανὴ σχεδὸν ὅλες οἱ γυναῖκες τοῦ χωριοῦ. Οἱ γυ-
ναῖκες στὰ Δίδυμα ἐπιμένουν ὅτι καὶ πρὶν τὸ 1900, καὶ 20
χρόνια πρὶν, ὑπῆρχαν ραπτομηχανὲς στὸ χωριό».

19. Δ. Α. Πετρόπουλος *Ἑλληνικὰ Δημοτικὰ Τραγούδια*,
Ἀθήνα 1959, τόμ. Β', σελ. 109 (ἀπὸ Αἴγινα).

20. δπ. *παρ.* σελ. 179 (ἀπὸ Ρόδο) [δούδα = ἀργαλειός,
ἀντί = ἐξάρτημα τοῦ ἀργαλειοῦ].

21. Φ. Παπανικολάου, δπ. *παρ.*, σελ. 152

22. Β. Μαναβῆς «Λαογραφικὴ ὕλη τοῦ χωριοῦ Ν. Ψαθά-
δων» (πρόσφυγες Ἀν. Θράκης στὴν περιοχὴ Διδυμοτείχου)
Θρακικά 42 (1968), σελ. 206.

«Γνικίσιες δλιές μέσα στού σπίτ' δάσκαλι, ήταν πουλλές. Ούλα τά ρούχα πού φουρούσαμι κι μείς κι άντράδισ μας κι τά παιδιά μας άπ' τά χέρια μας πιρνούσαν. Μείς τού λανάρζαμι τού μαλλί, τόνιθάμι, κι τού γύφαναμι κι στούν άργαλειό. Για τ'ς δλιές αυτές είχαμι τά λανάρια, π' άνάγριναμι τού μαλλί, τ' ρόκα κι τ' άδράχια γιά τού γνέσμου, τλυγάδια γιά τού τλυγάδισμα, τικρίκι άνέμ' γιά τού μασούρισμα κι ύστια άργαλειός. Άπού κεί θά πιρνούσαν ούλα τά πανιά: ζνάρια, μπιάλια, σαγιάκια, πανίσια, ούλα άπού κεί. Άργαλειόδισ ήταν σάν τ'ς σημιρνοί κι κόμα μπιτέρκ' [άχρηστοι]. Τά τωράπια τά πλιχαμι μί τ'ς διλόνις. Αυτά ήταν τά θκά μας τά ντιουζένια [έργαλεία]». (άφηγειται σέ δάσκαλο γυναίκα άπό τήν Όρεστιάδα Θράκης παντρεμένη μέ Ίσαακιώτη)²⁷

Τά κορίτσια ύφαινον και κεντούν και ράβουν άδιάκοπα ύσπου νά παντρευτούν. Και μετά, μετά άρχίζον νά φτιάχνον τά προικιά τών δικών τους κοριτσιών. Τό σπίτι γίνεται έτσι κανονικό έργοτάξιο. Και μαζί πρέπει νά γίνονται και οι άλλες δουλειές (δουλειές τού σπιτιού, άγροτικές δουλειές τής οικογένειας, μισθωμένες δουλειές σέ χωράφια, σπίτια και έργαστήρια). Στόχος πάντοτε ό γάμος:

*Πέτα σαίτα μου γοργή, χτύπα καλό μου χτένι
γιά νά τελειώσει τό πανί, νά μήν είναι στή μέση.*

*Νά 'ρτ' ό καλός μου τή Λαμπρή, νά θρεϊ στολή
νά βάλει*

και νά φορέσει μέ χαρά τό νυφικό στεφάνι.

*Τάκου-τούκου ό άργαλειός μου
ύσπου νά φανεϊ ό καλός μου,
τάκου-τούκου-τάκου πάλι,
νά 'ρτει νά βάλει τό στεφάνι»²⁸.*

Τάκου-τούκου ό άργαλειός, αλλά μέ τήν έλευση τού καλού της και μέ τό στεφάνι κάθε άλλο παρά τελειώνουν τά básana τής γυναίκας. Άλλωστε, ούτως ή άλλως ό «καλός» ψάχνει, ενώ τό κορίτσι περιμένει. Ψάχνει κι έχει άπαιτήσεις:

*Τρεϊς χρόνους έχει ό νιούτσικος πού περπατεί
γιά νύφη*

*γυρεύει νύφ' άπό σειριά, γυρεύει νύφη πλούσια
νά ξέρει ρόκα κι άργαλειό νά ξέρει νά ύφαινει*

αυτό τό τραγούδι τραγουδά στή Μακεδονία τό συμπεθερικό τού γαμπρού στό συμπεθερικό τής νύφης όταν τούς ύποδέχονται στήν εκκλησία γιά τό στεφάνωμα. Και «δικαιολογείται» μέ τραγουδιστό διάλογο ή «καθυστέρηση»

*- Τί άργήσατε συμπέθεροι κι άργήσατε νά
'ρθείτε;*

*- Μās άοργησαν κι άοργήσαμε, κι άοργήσαμε νά
'ρθοϋμε. Ήταν τερζήδες ποϋραφταν, τής νύφης
ρούχα ράφταν.*

*Τρεϊς χρόνους ράφταν τά προικιά και τρεϊς τ'
άπανωπροικιά»²⁹.*

Οι γυναίκες βέβαια δένονται μέ τά έργα τών χεριών τους. Στήν προικιά τους άποτυπώνεται ή ζωή

Τό σπιτομάζωμα τής κατοικίας τού παπα στό Κονισκό τής κεντρικής Μακεδονίας, άρχές τού 20ού αιώνα.
(L. Schultze-Jena, *Makedonien*).

τους και όλη τους ή ζωή σημαδεύεται άπό αυτά. Ίσως κανένας άλλος δημιουργός στήν παραδοσιακή κοινωνία δέν είναι τόσο ζωτικά δεμένος μέ τό έργο του όσο οι γυναίκες μέ τά προικιά τους. Τό παράθεμα άπό τόν Έντιμόν Άμπού πού χρησιμοποιήθηκε στό έπίγραμμα δείχνει, νομίζω, αυτό τό δέσιμο, όμως και δεσμό μαζί - ίσως λίγο ρομαντικά και μέ τά μάτια ενός ξένου πού εισβάλλει στή ζωή τού χωριού γιά νά άγοράσει - «...Οι γυναίκες πουλούσαν τίς στολές τους... Μιά νεαρή κοπέλα φώναζε κοκκινίζοντας 'Εί- ναι γιά νά άγοράσω έναν άντρα!' [...] Μιά γριά γυναίκα μάς έφερε ένα μεγάλο και φωαίο σάλι [...] Άπομακρύνθηκε [...] Στράφηκε, έπειτα [...] και μή ξέροντας τί νά πεί φώναξε: 'Α, είναι ένα φωαίο σάλι. Είναι έξη πήχες!' κι έφυγε κλαίγοντας... »

Τά προικιά λοιπόν θεωρούνται (και συχνά είναι) έργα τών χεριών τής νύφης. Όμως πολλά άπό τά είδη πού τά άπαρτίζουν τυπικά δέν είναι - και δέν μπορουν νά είναι. Και δέν έννοώ εδώ τά αυτονόητα π.χ. τά μπακιρία και γενικά τά σκεύη, τά (μικρο) έπιπλα, τά κοσμήματα (κι ούτε βέβαια τόν καθρέφτη - ήταν πολύ τής μόδας οι βενετσιάνικοι τό 19ο αιώνα - κι ούτε τό κρεβάτι πού ήταν συνήθως δώρο τού γαμπρού). Έννοώ τό ρουχιισμό και ιδίως όρισμένα τμήματα τής ένδυμασίας πού είναι κοινωνικά ή πρακτικά άδύνατο νά γίνουν στό σπίτι. Αυτό έξαρτάται άπό τόν τύπο τής φορεσιάς, άπό τή μόδα πού αλλάζει μέ βραδείς ρυθμούς, αλλά πάντως αλλάζει ή άπό τήν έξειδικευμένη εργασία πού άπαιτείται γιά τήν κατασκευή όρισμένων έξαρτημάτων ή, άκόμη, άπό τήν οικονομική κατάσταση τής οικογένειας πού παντρεύει κορίτσι και φτιάχνει προικιά. (Έτσι ξαναγυροϋμε στή σχέση τής προετοιμασίας τών προικιών μέ τήν άγορά).

Γιά νά δώσω ένα άπλό παράδειγμα: άν, όπως συμβαίνει σέ πολλές περιοχές, φοροϋν (ή, γίνεται μόδα νά φοροϋν, ενώ παλαιότερα δέν τό φοροϋσαν) σταμπωτό κεφαλομάντιλο στόν κεφαλόδεσμο, αυτό φυσικά άγοράζεται και είναι λίγο πολύ τυποποιημένο γιά κάθε φορεσιά. Άλλες πάλι φορές τμήματα τής φορεσιάς κατασκευάζονται άπό ειδικούς τεχνίτες (άντρες και γυναίκες) πού είτε δουλεύουν οργανωμένοι σέ

27. (συνεργασία διδασκάλων) «Λαογραφικά Ίσαακίου Διδυμοτείχου» *Θρακικά* 45 (1971), σελ. 203.

28. Δ. Α. Πετρόπουλος, *δπ. παραπ.*, σελ. 179 (άπό Κύμη Εύβοίας).

29. Φ. Παπανικολάου «Ό γάμος στή Δυτική Μακεδονία» *Λαογραφία* 19 (1960-1) σελ. 213.

συντεχνίες ή μισθωμένοι σε εργαστήρια είτε δουλεύουν με τό κομμάτι μόνοι τους. Χρυσοκεντητάδες, συρμακέσιδες και κορδονάδες, τερζήδες (ραφτάδες) που έραβαν και κεντούσαν με διάφορες ειδικές τεχνικές πανωφόρια, γιλέκια, φουστάνια, ζωνάρια και άλλα εξαρτήματα· μογοιατζήδες (όπως οι φημισμένοι Έβραίοι μογοιατζήδες της Σαλονίκης) που δούλευαν και λειάναν με τη δική τους τεχνική τό βαρύ ύφασμα του σαγιά (πανωφοριού)· άμπατζήδες που δούλευαν τά βαριά μάλλινα ύφασματα, τους άμπάδες. Άλλά και μοδίστρες (μαϊστρες) και κεντήστρες και ύφάντρες.

Φαίνεται ότι ή χρήση άγοραστών ειδών ή εξαρτημάτων για τη φορεσιά εξαπλώθηκε καθώς ένσωματώνονταν όλο και περισσότερα «άστικά» στοιχεία (άπλικέ ύφασματα, έτοιμα «κεντητά» ύφασματα όπως οι στόφες και τά δαμασκηνά, σειρήτια, δαντέλες και άλλα τυποποιημένα προϊόντα της άγοράς). Τά είδη προικιά μπορεί να είναι και άγοραστά, έμπορικά είδη· «έτοιμα είδη προικιάς» κατά κάποιον τρόπο (σαν αυτά που πουλιούνται και σήμερα σε λαϊκές άγορές, σε μεγάλα καταστήματα και με τά φορητά στο δρόμο). Και τά χειροποίητα έργα σιγά σιγά εξαφανίζονται. Π.χ. στη Θάσο, όταν άκόμη φοριόταν όλόκληρη ή τοπική φορεσιά δεν είχε πιά κανένα χειροποίητο κομμάτι³⁰.

Άς επιμείνουμε ώστόσο λίγο σε μία διατύπωση που χρησιμοποιήθηκε αρκετές φορές σε όσα προηγήθηκαν. Ότι δηλαδή κάθε κορίτσι της παντρείας, μόνο ή βοηθούμενο από τη μάνα του κ.λπ., φτιάχνει τά προικιά του. Τί ακριβώς - ή: πάνω κάτω - μπορεί να σημαίνει αυτό; Πρώτ' άπ' όλα χρησιμοποιήθηκαν ένναλλακτικά και οι όροι προετοιμασία ή προμήθεια προικιών, όροι περιγραφικοί και γι' αυτό σε κάποιον βαθμό ούδέτεροι. Όταν όμως έπιχειρήσει κανείς να περάσει στη χρήση ενός πιο θεωρητικού όρου όπως ό δρος παραγωγή των προικιών, τότε τά πράγματα γίνονται ταυτόχρονα πιο δύσκολα αλλά και πιο σαφή πιστεύω. Άν όχι για κάποιον άλλο λόγο, τουλάχιστον γιατί οι λαογραφικές και τελικά ιδεολογικές περιγραφές του τί συνήθιζαν να κάνουν και να δίνουν άποκτούν - έστω: ένδέχεται να άποκτήσουν - μία πιο συστηματική, δηλαδή πιο ιστορική βάση.

Γιά παράδειγμα. Είπαμε για τό Αύδημι της Θράκης ότι λέγανε πως, άνάμεσα σε άλλα, κάθε κορίτσι, και τό πιο φτωχό, που δούλευε μεροκάματο στο άμπέλι ή στο εργοστάσιο που υπήρχε στο χωριό, έπρεπε να έχει δώδεκα πετσέτες του προσώπου και δώδεκα του τραπέζιου όλα ύφασμένα με τά χέρια της, του αργαλειού. Τά νοικοκυροκόριτσα όμως έπαιρναν από 30 με 40 από κάθε είδος και πάνω. Έδώ πιά, ένώ κανονικά (όπως λένε οι πληροφορίες στην ίδια αυτή λαογραφική συλλογή) τά κορίτσια είχαν να φτιάξουν τόσα προικιά ώστε «δέν στέκονταν καθόλου την ήμέρα στο μεροκάματο και τη νύχτα ως τίς 12-2 έφαναν ή έραβαν» (πληροφορία ούτως ή άλλως διφορούμενη στην ασάφειά της), τά φτωχά κορίτσια σίγουρα έφτιαχναν τά προικιά τους με την εργασία τους έξω από τά όρια της «οίκιακής» εργασίας, δηλαδή προκειμένου για άγροτική περιοχή έξω από τό χώρο της

εργασίας που γινόταν όπωσδήποτε μέσα στα όρια της οικογένειας ως παραγωγικής μονάδας. Πήγαιναν μεροκάματο ή ως άργατίνες σε άγροτικές εργασίες ή εργάτριες. Και με τά χρήματα που μάζευαν «έφτιαχναν» τά προικιά τους έπειδή τό έθιμο, ή συνήθεια τό'θελε να έχουν δώδεκα πετσέτες και δώδεκα άλλιώτικες και... και... Βέβαια για τά νοικοκυροκόριτσα, «αυτές με τίς 40 πετσέτες και τά πολλά σκέπια», ούτε λόγος για τέτοιου είδους παραγωγή των προικιών.

Κι άκόμη περισσότερο. Η προμήθεια προικιών από την άγορά έχει κι αυτή τά κοινωνικά της όρια όταν μιλούμε για παραγωγή των προικιών. Γιατί δέν παινέεται μία οικογένεια (στην πραγματικότητα ή έπειδή τό λέει τό τραγούδι)

*της νυφούλας μας τά ρούχα άπ' την Πόλη είναι φερμένα
με τ' άγώγι άγωγιασμένα, στην τριανταφυλλιά άπλωμένα³¹,*

ούτε ότι

*της γαλανής τό φόρεμα, της ρούσας τό φουστάνι
πέντε μοδίστρες τόραψαν και πέντε μοδιστράκια³²,*

έρθουν δέν έρθουν τά ρούχα από την Πόλη, είναι δέν είναι ή νύφη γαλανομάτα ή κοκκινομάλλα. Βέβαια τά τραγούδια λένε (ή μάλλον τά λένε) και δέν ανταποκρίνονται σε μία ή περισσότερες πραγματικότητες. Άλλά πάντως καταγράφουν μία ιδεολογική πραγματικότητα, όταν μάλιστα γνωρίζουμε από άλλες πηγές ότι και μοδίστρες και μοδιστράκια και χρήματα και παραγγελίες γίνονταν από οικογένειες που είχαν παράδες και κατέβαιναν στις άγορές των μεγάλων και των μικρών κέντρων να ψωνίσουν τά προικιά· *στης Σαλονίκης τά τσαρσιά, στης Πόλης τ' άργαστήρια*

*κόρη ξανθή έψούνιζε μεταξωτό φουστάνι
Πέντα ραφτάδες τό 'ραφταν και δέκα μαθητάδες
κι ένα μικρό ραφτόπουλο ράφτει και τραγουδάει
Φουστάνι μου λιανόραφτο και λιανοφορεμένο
του ποιά ξανθή, του ποιά λιγνή, του ποιά θά σε φορέσει³³.*

Και υπάρχει και μία άλλη πραγματικότητα, πιο ύλική, άς πούμε, αυτή τη φορά. Τά κορίτσια που δουλεύουν στα εργαστήρια κατασκευής προικιών τόσο για την έπιβίωσή τους ή για να συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα όσο - και, κυρίως - για να φτιάξουν και τά δικά τους τά προικιά - και τη δική τους προικία.

Ήδη άναφέρθηκαν κεντήστρες, μοδίστρες (έπαγγελματίες) και εργαστήρια ραπτικής και κεντητικής και μαζί μοδιστράκια ή μοδιστρόνια, κορίτσια που «μάθαιναν» την τέχνη δουλεύοντας. Αυτό του είδους ή παραγωγή προικιών φαίνεται ότι συστηματοποιήθηκε από τη μία μεριά στα άστικά κέντρα σε έμπορευματική βάση εξαιτίας της μεγάλης ζήτησης όσο, από την άλλη μεριά - και για διαφορετικούς άρχικά λόγους - από τίς διάφορες άδελφότητες, εταιρείες, σωματεία και σχολές που ιδρύθηκαν, από τά τέλη κυρίως του 19ου αιώνα και μετά, με άτομική, κοινοτική ή και κρατική πρωτοβουλία με σκοπό τους «τήν παροχή εργασίας σε άεργες γυναίκες και κορίτσια». 'Η

30. Ε. Καλογεροπούλου-Ζαχαριάδου *Σημειώσεις στοιχείων λαογραφίας και λαϊκής τέχνης* (Τοπική Σχολή Ξενών, Ε.Ο.Τ.), Θεσ/νίκη 1973, σελ. 140.

31. *ΛΑΠΘ* 196, σελ. 196 (άπό Νεοχώρι Καρδίτσας).

32. *ΛΑΠΘ* 176, (άπό Ίτέα Καρδίτσας).

33. *ΛΑΠΘ* 24, σελ. 13 (άπό Κρανιά Όλύμπου).

Μέριμνα Ποντίων Κυριών³⁴ που άρχισε τη δράση της στην Τραπεζούντα τό 1904 και τη συνέχισε στη Θεσσαλονίκη από τό 1922 είναι ένα καλό παράδειγμα – και βέβαια όχι τό μόνο.

Ή Μέριμνα (της Άδελφότητας Κυριών Τραπεζούντας) ήταν ένα φιλανθρωπικό σωματείο. Ήδη τό 1904 είχε ιδρύσει εργαστήρια με δύο τμήματα (κοπτικής-ραπτικής και έργοχειρών-κεντημάτων). Σκοπός της Άδελφότητας ήταν «ή διά παροχής εργασίας ύλική ύποστήριξις των δεομένων προστασίας και άρωγής Έλληνίδων». Στο εργαστήριο μαθήτευαν και εργάζονταν πάντοτε περίπου 100 κορίτσια. Άνάμεσα σ' αυτά ήταν και μερικά από έυπορες οικογένειες που πλήρωναν για νά μάθουν ραπτική και έργοχειρο.

Μετά τό 1922 [άλλωστε] στη Θεσσαλονίκη ή Μέριμνα πρόσφερε προστασία και εργασία σε άπρωστάτευτα κορίτσια και χήρες πρόσφυγες.

Τά προικιά της Μέριμνας ήταν φημισμένα «Τά εργόχειρα και τά άσπρόρουχα (λευχείματα) της Μέριμνας απέκτησαν με τόν καιρό τόση φήμη, ώστε οι περισσότερες και πλουσιότερες οικογένειες της Τραπεζούντας παράγγελναν στην Άδελφότητα τίς προίκες των κοριτσιών τους. Άργότερα τά άγόραζαν και Πόντιοι που έμεναν στη Ρωσία και τήν Πόλη». Γιατί «ήταν καμάρι για μία κοπέλα νά κάμει τά προικιά της στην Μέριμνα. Ξέχασα νά σάς πώ [άφηγείται ή Άρτεμισία Μακρίδου] ότι ό θεσμός της προίκας όπως είναι έδω έννοει στη Θεσσαλονίκη ή γενικότερα στην Ελλάδα δέν ύπήρχε εκεί. Ήάν ό πατέρας είχε περιουσία, και ήθελε, έδινε στην κόρη του».

Κι άργότερα, στη δεκαετία του '30 «τά κεντήματα της Μέριμνας ήταν τόσο όνομαστά ώστε όχι μόνον Πόντιοι αλλά και άλλοι Θεσσαλονικείς παράγγελναν τίς προίκες των κοριτσιών τους σ' αυτήν. [...] Οι πιο πολλοί πελάτες ήταν Έβραίοι. Είχαμε και Έλληνες, άφηγείται ή Έλλη Βουλγαρίδου, αλλά λίγους. Οι Έβραίοι κάνανε μεγάλες προίκες γιατί πριν από τό γάμο έρχόταν ό χαχάμης τους και μετρούσε πόσα σεντόνια, πόσα μαξιλάρια κτλ. έιχε ή νύφη, κι άν ήταν δσα έγραφε τό προικοσύμφωνο. Θυμάμαι ότι μάς έτυχε μία τέτοια προίκα που με τόν πόλεμο του '40 δέν προλάβαμε νά τήν τελειώσουμε...»

Βέβαια ύπήρχαν άρκετά τέτοια σωματεία, όπως λογονόησε τό Λύκειο των Έλληνίδων που «τό 1921 άρχισε νά διοργανώνει εκθέσεις ελληνικής χειροτεχνίας, [δπου εξέθεταν] κεντήματα και δαντέλας των παλαιότερων οργανώσεων (Άμαλειού, Άπόρων Γυναικών, Έλληνικών Βασιλικών Σχολών κ.ά.) [...] Καί ύπήρχαν ήδη πρό του 1930 πρατήρια προς μεταπώληση των ελληνικών χειροτεχνημάτων (Άπόρων Γυναικών, Έλληνικών Βασιλικών Σχολών, Προόδου, Άττικής κ.ά.) περιλαμβάνοντα μόνον είδη της παραγωγής των (κεντήματα, δαντέλας, ύφαντά, άσπρόρουχα)³⁵.

34. Μέριμνα..., δπ. παραπ., σελ. 26-31, 80, 100.

35. Γ. Α. Μέγας «Νεκρολογία Άγγελικής Χατζημιχάλη» Λαογραφία 21 (1963-4), 570-1. Βλ. και Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια τομ. ΕΛΛΑΣ, λ. λαϊκή τέχνη, σελ. 843-4.

Τό εργαστήρι κεντημάτων στην Τραπεζούντα.

Ήδω θά πρέπει νά σημειωθεί χωριστά ή δράση της Άγγελικής Χατζημιχάλη (ή όποία τό 1922 ίδρυσε εργαστήρια λαϊκής τέχνης για τούς πρόσφυγες, κι άκόμη τήν Οίκοκυρική Βιοτεχνική Έπαγγελματική Σχολή, τό περίφημο «Έλληνικό σπίτι») και ή δράση διαφόρων συλλόγων για τή διατήρηση και τήν προαγωγή της ελληνικής χειροτεχνίας, συλλόγων οι όποιοι ιδρύουν εργαστήρια (δπως τό Σπίτι του Κοριτσιού, τό εργαστήριο του Όρφανοτροφείου Έθνική Στέγη, ή του Συλλόγου Παροχής Έργασίας Μυτιλήνης κ.ά.). Στα ιδρύματα αυτά που, ως φιλανθρωπικά σωματεία, προσφέρουν μαθητεία και εργασία και, ταυτόχρονα, «προάγουν τήν ελληνικήν λαϊκήν τέχνην» οι μαθήτριες είναι συνήθως οικότροφες και τά είδη που παράγονται δέν είναι μόνον για τίς «έκθέσεις των επίλεκτων προϊόντων τους» στην Ελλάδα και τό έξωτερικό, αλλά και για τήν άγορά. Μπορούμε, πιστεύω, νά τά θεωρήσουμε ως κέντρα παραγωγής (άστικών) προικιών.

Θά επιχειρήσω νά κλείσω αυτό τό κεφάλαιο (άν και σ' αυτό τό σημείο πρέπει νά άνοιξει ή συστηματική διερεύνηση του θέματος που σχετίζεται γενικότερα με τούς κοινωνικούς δρους της γυναικείας εργασίας) με μιάν άλλον επιπέδον (έσωτερική αυτή τή φορά) μαρτυρία που ένισχύει και νομιμοποιεί ένδεχομένως τή χρήση του δρου κοινωνική παραγωγή των προικιών και τόν εξηγεί με ιδιαίτερο τρόπο ως τίτλο του κεφαλαίου.

«Μπήκα στη Μέριμνα 12 χρονών τό 1912 ή 13 [...] Έγώ έμεινα τρία χρόνια στη Μέριμνα, πήρα μάλιστα και βραβείο σ' ένα διαγωνισμό κεντήματος [...] ήταν ένα πεντόλιρο. Μετά άρχισα νά κεντάω στο σπίτι κι έβγαζα λεφτά. Κεντούσα ένα ζευγάρι μαξιλάρια σε μιάμιση έβδομάδα και έπαιρνα μία χρυσή λίρα. Τό πεντόλιρο τό έδωσα στον πατέρα μου και τό έβαλε στην Άθηναϊκή Τράπεζα που δούλευε εκείνο τόν καιρό. Ύστερα έβαλε και τά λεφτά που κέρδιζα από τό κέντημα [...] Τό 1922 που θά φεύγαμε μου ψώνισε με τά λεφτά αυτά ή μητέρα μου

από την Τραπεζούντα προίκες [...] Μετά τό '22 στήν Καλαμαριά... ἄν δέν κέντησα κεντήματα.» (ἀναμνήσεις Ἐλένης Πουσουλίδου-Στεφανίδου³⁶).

Ἡ τελετουργία τῆς προικοπαράδοσης

Ἄγοραστά ἢ (αὐτο)χειροποίητα τὰ προικιά, ἀποκτημένα μέ ἐξωτερική ἐργασία ἢ μέ τήν οικογενειακή περιουσία πάντως ἐπιδεικνύονται μέ κάθε δυνατό τρόπο. Καί σημειώσαμε ἤδη αὐτό τόν ἐπιδεικτικό χαρακτήρα τῆς προικοδοσίας καί γενικά τόν κοινωνικό, τό δημόσιο χαρακτήρα τῶν γαμήλιων ἀνταλλαγῶν ὅπως ἐντάσσονται στή συνολική τελετουργία τοῦ γάμου. Θά ἐπιμείνουμε τώρα στήν ἐπισημανση καί τήν περιγραφή ὀρισμένων ἰδιαιτεροτήτων πού σχετίζονται μέ τήν τελετουργία τῆς προικοπαράδοσης.

Ὅταν κλείσει τό συνοικέσιο καί οἱ κάθε τύπου συμφωνίες μέ τόν ἄρραβώνα, ὅταν τελειώσει ἢ προετοιμασία τῶν προικίων καί ἀρχίσουν πιά οἱ τελετές τοῦ γάμου (πού συνήθως κρατοῦν 15 μέρες μέ τήν Κυριακή τοῦ στεφανώματος, τῆς μετάδοσης τῆς νύφης καί τῶν προικίων ὡς κεντρική μέρα) γίνεται τό ἐπίσημο *προικοκάλεσμα*. Ἀνάμεσα σέ ἄλλες εὐκαιρίες ὅμως γιά ἐπίδειξη τῶν προικίων – καί τῆς ὑποψήφιας νύφης – *προικοκάλεσμα* γίνεται καί πολύ πρῖν. Γιατί ἡ ἐπίδειξη τοῦ τί ἔχει ἢ τί φτιάχνει (καί πῶς εἶναι) τό κάθε κορίτσι εἶναι μιὰ ἀνοιχτή πρόσκληση γιά προξενειά. Στούς τελετουργικούς χορούς (π.χ. στόν κυκλικό χορό τοῦ Πάσχα, στίς Λαζαρίνες) καί στά πανηγύρια στή ἐκκλησία καί στίς δρυσές τὰ κορίτσια δείχνουν τή χάρη τους καί τή σεμνότητά τους κατά πῶς τό θέλουν οἱ παραδοσιακοί κανόνες συμπεριφορᾶς καί οἱ κοινωνικές συμβάσεις, ταυτόχρονα ὅμως δείχνουν καί τὰ ἀποτελέσματα τῆς δουλειᾶς τους. Οἱ φορεσιές πού φοροῦν καί τὰ κοσμήματά τους εἶναι σάν διτρίνες· μορεῖ νά εἶναι τυποποιημένες ὡς πρός τὰ βασικά τους στοιχεῖα, ἀπό κει καί πέρα ὅμως ἀρχίζει ἡ διαφοροποίηση πού δείχνει τόσο τήν ἀξιοσύνη τῆς νύφης ὅσο καί τήν κατάσταση τῆς οἰκογένειάς της. Αὐτός εἶναι ἕνας τρόπος διαφημιστικῆς ἐκστρατείας – μολονότι τό ποιός ἔχει τί καί τί ξοδεύει καί τί μαζεύει εἶναι λίγο πολύ γνωστό, ἰδίως ἄν τὰ ὄρια τῆς κοινότητας εἶναι περιορισμένα. Ὡστόσο ἕνα κορίτσι ἔχει καί ἄλλες εὐκαιρίες νά δείξει τὰ προικιά του.

Στό Κριμίνι καί σ' ἄλλα χωριά τῆς Μακεδονίας ὅλα τὰ κορίτσια τόν Ἄη-Γιάννη, στίς 24 Ἰουνίου: τοῦ Κλήδονα, βγάζουν ἄπ' τό πρῶι τὰ προικιά τους ἀπό τίς κασέλες καί τὰ ἀπλώνουν στόν ἥλιο καί τόν ἄερα. Αὐτός βασικά εἶναι ἕνας τρόπος νά τὰ ἀερίσουν γιά νά μή κινδυνεύουν ἄπ' τόν σκῶρο. Ὅμως εἶναι καί μιὰ καλή εὐκαιρία νά τὰ δείξουν. Μετά, καθώς βραδιάζει, τὰ μαζεύουν πάλι καί τὰ ἀποθηκεύουν³⁷.

Τὰ ἀποθηκεύουν ὡσπου εἶρχονταν ἡ ὥρα ἡ καλή καί ἡ εὐλογημένη πού 'ταν οἱ πόρτες ἀνοιχτές κι ἡ προίκα ἀπλωμένη³⁸.

Ἔτσι τῆ βδομάδα πρῖν ἀπό τό στεφάνωμα τὰ προικιά ἀπλώνονται, σιθιάζονται νά τὰ δεῖ ὁ κόσμος ὅλος καί μετά *γυρίζονται*, δηλαδή μπαίνουν πάλι μέσα στίς κασέλες, ἔτοιμα γιά τή μεταφορά. Ἡ *ἔκθεση αὐτῆ τῶν προικίων* γίνεται σέ πρώτη φάση στό σπίτι τῆς νύφης στήν αὐλή ἢ στά δωμάτια, καί περνοῦν ὄλοι οἱ καλεσμένοι καί τὰ χορεύουν καί τὰ ἀσημῶνουν μέ τόν ἴδιο τρόπο πού σέ ἄλλη μέρα χορεύουν καί ἀσημῶνουν τὰ ψωμιά τοῦ γάμου, καί ἄλλη μέρα τήν (γ)ίγνα (κινά) μέ τήν ὁποία βάφουν τή νύφη, καί σ' ἄλλη πάλι μέρα τήν ἴδια τή νύφη. Στίς Καστανιές στήν Τσατάλτζα τῆς Ἄν. Θράκης, ὅπως καί σ' ἄλλα μέρη γινόταν τό *προικοκάλεσμα*.

Τήν Παρασκευή πρῖν ἀπό τὰ στέφανα, γράφει ἡ Ἑλληνική Σαράντη-Σταμούλη, «μιὰ νέα γυναίκα συγγενικά ἀπό τό μέρος τῆς νύφης θά βάλει τὰ γιορτερά τῆς ρούχα καί θά πάγει νά φωνάξ' τὰ συγγενικά κορίτσια, τίς φιλενάδες καί τίς γειτονοπούλες νά δγιοῦνε καί νά σιάξ' νε τήν προίκα. Ὁ γαμπρός ἔστειλε τὰ παιχνίδια τούς μουσικούς [πού τούς ἔλεγαν καί λαλιήματα καί βιολιά] στό σπίτι τῆς νύφης καί παίζονε. Τὰ κορίτσια ἄμα δγιοῦνε τήν προίκα θά τήν στολίσ'νε καί θά σεντονιάσ'νε τὰ παπλώματα τραγουδώντας.

Φέρετε βελόνι κίτρινο καί μακαρά κιννάτο

νά σεντονιάσ'με τό πάπλωμα γιάτ' εἶναι νηφικάτο (δηλαδή σεντονιάζανε μέ νῆμα μάρκας Κίνγκ· γι' αὐτό τούς μακαράδες τούς λέγανε κιννάτους, ἦταν ἐγγλέζικοι κι εἶχαν τήν καλύτερη κλωστή). Τό μεταξωτό πάπλωμα θά τό σεντονιάσ'νε οἱ πρωτοξαδέλφες τοῦ γαμπροῦ καί τῆς νύφης καί θά τό ἀσημῶσ'νε (θά ρίξουν παράδες ἀσημένιους: γρόσι, διάρι [δυό γρόσια], κάρτο [4 γρόσια] ἢ μετζίτι [20 γρόσια]). Μετά, οἱ φιλενάδες τῆς νύφης θά σεντονιάσ'νε τό σαλένιο (δηλαδή τό μάλλινο πάπλωμα μέ τὰ σχέδια τοῦ σαλιού) καί τό μπασμαδένιο (τό τσίτινο) πάπλωμα, πού κι αὐτά θά τ' ἀσημῶσ'νε. Τὰ ἀσημῶματα τὰ μοιράζονταν τὰ κορίτσια. Μετά θά γεμίσ'νε μέ μαλλιά τὰ στρώματα, τούς σιλτέδες, τίς μαξιλάρες, τὰ μαξιλάρια. Κι ὅταν κοντέρι μεσημέρι οἱ προικοκαλεσμένοι τοῦ γαμπροῦ μέ τὰ παιχνίδια πᾶνε στό σύντεκνο (τόν κουμπάρο) παίρνουν καί τούς δικούς του προικοκαλεσμένους καί πηγαινουν στίς νύφης, μπρός τὰ βιολιά καί τό κατόπι οἱ καλεσμένοι. Οἱ πόρτες τοῦ σπιτιοῦ εἶναι ἀνοιχτές. Κι ἐκεῖ χορεύουν καί γλεντοῦν τήν ἀπλωμένη προίκα. Μετά τό γλέντι σεντουκάνουν τὰ προικιά καί τὰ βράδια τὰ φυλάει μιὰ γριά γυναίκα. Κι ὅταν ἔρχονται νά τὰ πάρουν, τὰ παραδίδουν τελετουργικά καί πάντα μέ ἀντίτιμο στά μπρατίμα (παράνυμφους) καί τούς συγγενεῖς τοῦ γαμπροῦ πού τὰ ἀγοράζουν συμβολικά ἢ τὰ διεκδικοῦν μέ τό χαρτί στή βάση τῆς συμφωνίας πού προηγήθηκε³⁹.

Ἡ προικοπαράδοση καί προικολαβή (κυριολεκτικά) εἶναι πραγματικό γλέντι. Σέ μερικά μάλιστα χωριά – ἰδίως στή Θράκη – τό γαμπροστόλι (ἡ παρέα τοῦ γαμπροῦ) πού παραλαμβάνει τὰ προικιά τύνονται Ἄραπῆδες (ὅπως τίς Ἀπόκριες ἢ τό Δωδεκάμερο) καί τότε γίνεται κανονικό ξεφάντωμα.

38. Ε. Σαράντη-Σταμούλη «Σύμμεικτα λαογραφικά» *Θρακικά* 1 (1928), 412-7.

39. Ε. Σαράντη-Σταμούλη «Ἡ χαρά στίς Καστανιές» *Θρακικά* 5 (1934), σελ. 314-7.

36. *Μέρμυρα... ὄπ. παραπ.*, σελ. 87-8.

37. Φ. Παπανικολάου «Ὁ γάμος στό Κριμίνι τῆς Δ. Μακεδονίας» *Ἡμερολ. Δυτ. Μακεδονίας* 7 (1938), σελ. 27.

Ἡ μεταφορά τῶν προικιῶν γίνεται πρὶν ἀπὸ τὸ στεφάνωμα (σ' ἄλλες περιοχές τὴν Τρίτη, καί σ' ἄλλες τὴν Πέμπτη, τὸ Σάββατο ἢ τὴν Κυριακή – ποτὲ ὁμοῦς Τετάρτη ἢ Παρασκευή) καὶ σπανιότερα μετὰ τὸ στεφάνωμα (τὴ Δευτέρα ἢ τὴν Κυριακή πού γίνεται ὁ ἀντίγαμος ἢ ἀντιχαρά, δηλαδή ἡ ἐπίσκεψη τῶν νιόνυφων στὸ πατρικὸ σπίτι τῆς νύφης). Πάντως δίνεται ἰδιαίτερη προσοχὴ στὴ μεταφορὰ:

Φορτώστε τὰ προικιά καλά

γιατί θά πᾶνε μακριά, θά πᾶν σέ ἄλλη γειτονιά.

*Φορτώστε τὰ προικιά καλά μὴν τὰ γελᾶσ' ὁ πεθερός
φορτώστε τὰ προικιά καλά μὴν τὰ γελᾶσ' ἡ πεθερά
φορτώστε τὰ προικιά καλά μὴν τὰ γελᾶσ' ἡ ἄλλη γει-
τονιά⁴⁰.*

Τὰ προικιά μεταφέρονται ἐν πομπῇ καὶ οἱ καλεσμένοι τοῦ γαμπροῦ τραγουδοῦν τὰ «τραγούδια τῆς προίκας».

*Ἡ μάνα σου σοῦ ἔδωσε προίκα πολὺ ὥραία
καὶ θά τὴν πᾶμε στὸ γαμπρό μὲ ὄλην τὴν παρέα.*

*Ἔχετε γειά γειτόνισσες μὴν παραπονεθῆτε
πού πήραμε τὴν προίκα σας, θά ῥθετε νά τὴν δεῖτε,
τραγουδοῦσαν στὸ Αὐδήμι τῆς Θράκης, κι
ὅταν ἡ πομπὴ περνοῦσε ἀπὸ τὰ σοκάκια τοῦ
οἰκισμοῦ οἱ γυναῖκες βγαῖναν στὰ παράθυρα
καὶ ράντιζαν τὴν προίκα μὲ ρύζι καὶ κουφέτα.
Καὶ οἱ ἄντρες τῆς παρέας κερνοῦσαν ὅποιον
ἄντρα συναντοῦσαν στὸ δρόμο ρακί. Ὅταν
πλησίαζαν στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ τραγουδοῦ-
σαν:*

*Ἔβγα τῆς νύφης πεθερά καὶ τοῦ γαμπροῦ ἡ μάνα
νά δεῖς τὴν προίκα πού ῥχεται μὲ ὄλην τὴν ἀρμάδα.*

Τότε ὁ γαμπρός καὶ ἡ μάνα του ξενίαζαν (φιλοδωροῦσαν) τοὺς κουβαλητάδες καὶ μιά γυναίκα πρωτοστέφανη [παντρεμένη μιά φορά] κι ἓνα κορίτσι πρωτοστέφανο [παιδί γονιῶν πρωτοστέφανων] ξεφόρτωναν τὴν προίκα καὶ τὴν κουβαλοῦσαν στὸ σπίτι. Οἱ χῆρες καὶ τὰ ὄρφανά στέκονταν ὅσο πιὸ μακριὰ γινόταν γιατί θεωροῦνταν κατάρρα καὶ γουρσουζιά νά ἀγγίξουν τὴν προίκα⁴¹.

Στὴν προικοπαράδοση καὶ τὸ σεργιάνισμα τῶν προικιῶν συμμετέχει ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ὄλη ἡ κοινότητα τηρώντας μὲ ἀκριβεία ὅλες τὶς κοινωνικὲς διαφοροποιήσεις καὶ κατηγοροποιήσεις πού ὀρίζουν οἱ κοινωνικὲς συμβάσεις: διαφορῶν βαθμῶν καὶ τύπων συγγενεῖς, ἄντρες/γυναῖκες, παντρεμένοι/ἀνύπαντροι δικοί μας// ξένοι, συγγενεῖς ἐξ αἵματος//συμπεθεριό, κοινωνικά «πλήρεις»//κοινωνικά «ἀτελεῖς» (χῆρες, ὄρφανά), μέσα/ἔξω, σπίτι//δρόμος κ. ἄ. Στὴν οὐσία ὄλη ἡ τελετουργία τοῦ σεργιανίσματος καὶ τῶν διαδοχικῶν ἐκθέσεων, ἔχει συμβολικὸ, κατὰ κάποιον τρόπο, ἀποδέκτη τὴν κοινότητα: αὐτὴ γίνεται τὸ κοινὸ πού παρακολουθεῖ τὴν τελετουργικὴν δοσοληψία τῶν προικιῶν ἀνάμεσα στὰ δύο σπιτικά πού συμπεθεριάζουν.

*Δέν βγαίνεινι θρέ χουργιανοί κι σεῖς κουτσαμπασηδες
νά δεῖτε μαύρον σύννιφον πῶρχιτι ἀπού πάνον;
Δέν εἶνι μαύρον σύννιφον κ' οὐδί κομμάτ' ἀντάρρα
μόν' εἶν' ἡ τσιούπρα τοῦ παπᾶ, τσιούπρα τοῦ παπαλάμην*

40. ΛΑΠΘ 181 (ἀπὸ Βαθύλακο Καρδίτσας) [Ὅταν στολίζουν τὴ νύφη σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ τῆς τραγουδοῦν τὸ ἴδιο τραγούδι σὲ παραλλαγή: «Φτιάξτε τὴ νύφη μας καλή...»]

41. Μ. Ζήση, *δπ. παραπ.*, σελ. 293.

τὴν προίκα φέρν' στίς κάμηλις τὰ ἄσπρα στὰ μουλάρια⁴².

Ἀντίθετα ἡ οἰκογένεια τοῦ γαμπροῦ συμμετέχει καὶ γιορτάζει βέβαια, ἀλλὰ καὶ παρατηρεῖ καὶ ἐξετάζει καὶ προσέχει ἂν ὄλα γίνονται σύμφωνα μὲ τοὺς ὅρους τοῦ προξενείου γιὰ τὸ γάμο καὶ τοῦ συμφωνητικοῦ γιὰ τὸ στήσιμο τοῦ νέου σπιτικοῦ. Γιατὶ τὰ περιμένουν πάντοτε ὄλα· περιμένουν, ἂν γίνεται, πολλά.

*Θά παντρέψω τὸ παιδί μου θά τοῦ φέρουνε τὴ νύφη
μὲ τὰ σούγδον μὲ τὰ μούγδον καὶ μὲ δῶδεκα γαλιότες
Στὴν ἔμπροστινὴ γαλιότα τοῦ παιδιοῦ μ' εἶν' ἡ γυναῖκα
καὶ στὴν πσινὴ γαλιότα θά 'ναι τὰ πεθερικά του
πού θά φέρουνε κοντά της τ' ἀλογάριστα προικιά
της⁴³.*

Πρὶν γίνει λοιπὸν ἡ δευτέρη ἐπίσημη ἐκθεση τῶν προικιῶν στὸ συζυγικὸ σπίτι ἢ στὸ πατρικὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ πρέπει νά γίνει ἡ τελετουργία τοῦ κατεξοχὴν περάσματος τους στὸ χῶρο τοῦ ἄλλου, τὸ χῶρο τοῦ ξένου. Καὶ αὐτὸ σημαίνει ὅτι γίνονται τελικὰ ἀποδεκτὰ καὶ ἔτσι μποροῦν νά ἀποκτήσουν τὴ νέα τους ταυτότητα: νά γίνουν τὸ σπιτομάζωμα τοῦ νέου ζευγαριοῦ. Ἡ εὐθύνη τῆς ἀποδοχῆς εἶναι συλλογικὴ γιὰ τὴν οἰκογένεια τοῦ γαμπροῦ, γιατί ἄλλωστε, ὅπως λένε στὸ Βελδεντό «ὄντας παντρεῖς' τὰ παιδιὰ σου τὰ ἀγόρια σου δηλαδή παντρεῖς' καὶ τὴν φάρα ὄλην». Ἡ τελετουργία εἶναι τυπικὴ βέβαια, ὥστόσο πρέπει νά σημειώσουμε προσεκτικὰ ὅτι στίς περισσότερες περιοχές αὐτὴ ἡ τελικὴ τελετουργία ἀποδοχῆς τῶν προικιῶν γίνεται στὸ μεταίχμιό τῆς ὄλης τελετουργίας τοῦ γάμου. Κυριολεκτικὰ στὴν κόψη τοῦ ξυραφιοῦ «παίζουν» χρησιμοποιώντας ἓνα μεταφορικὸ λόγο πού τοὺς ἐπιτρέπει νά τὸ γλεντοῦν πραγματικὰ ἢ νά κρύβουν πικρὲς διαπιστώσεις κάτω ἀπὸ κοινωνικὲς συμβάσεις. Τὰ τραγούδια ὑπερβάλλουν, ἰσοπεδώνουν, ἐξομοιώνουν καταστάσεις, ἢ πραγματικότητα ὁμοῦς γιὰ τὴν κοινότητα πού παρακολουθεῖ εἶναι ἀπλωμένη, ἐκτεθειμένη γιὰ ἔλεγχο, ἀνοιχτὴ στὸ κουτσομπολιό, στὸ σχολιασμό, στὸ θαυμασμό. Γαλιότες καὶ κάμηλες δέν καταπλέουν, μόνο μουλάρια, ἀραμπάδες, ἄλογα, ἢ καλάθια, σινιά, ἢ τὰ προικιά στὰ χέρια τῶν κουβαλητάδων. Ὅμως ὄλοι τὰ βλέπουν.

Στὸ Βελδεντό, γιὰ νά μείνουμε στὴν ἴδια περιοχὴ ὅπου ἡ τελετουργία τῆς ἀποδοχῆς δέν παρουσιάζει βέβαια καὶ πολλὲς διαφορὲς ἀπὸ τὸν τρόπο πού λίγο πολὺ γίνεται στίς περισσότερες περιοχές, ἀλλὰ μὲ τούτῃ τὴν ἐνδιαφέρουσα ἰδιορρυθμία: ὅτι τὸ στεφάνωμα προηγεῖται τῆς προικολαβῆς· γίνεται τὸ Σάββατο καὶ τὴν Κυριακὴ πρῶτῃ, μετὰ τὴ διαπίστωση τῆς παρθενιάς τῆς νύφης καὶ τῆς ἰκανότητος τοῦ γαμπροῦ πού εἶναι ἓνα ἄλλο κομβικὸ σημεῖο τὸ ὁποῖο μπορεῖ νά ἀνατρέψει τοὺς ὄρους τῆς ἀρχικῆς συμφωνίας, γίνεται τὸ γλέντι. Τὴ Δευτέρα πιά γίνεται ἡ προικολαβὴ. Στούς μαχαλάδες ἀπὸ ὅπου περνοῦν τὰ προικιά «οἱ πόρτες καὶ τὰ παράθυρα ἀνοίγαν. Νέες καὶ γριεὲς ὄρμουσαν ἐκεῖ ἀπ' ὅπου θά περνοῦσε [...] Ἡ προίκα! Περνάει ἡ προίκα! Πιλαλάτι νά ἰδοῦμι', ξεφώνιζαν καὶ παρατάσσονταν στὸ σοκάκι [...].

42. ΛΑΠΘ 132, σελ. 8 (ἀπὸ Κρόκο Κοζάνης).

43. Δ. Α. Πετρόπουλος, *δπ. παραπ.*, σελ. 154 (ἀπὸ Ἡπειρο).

Στό σπίτι του γαμπρού, αγόρια και κορίτσια σταματούσαν και [...] 'Τού τάμα μας γυρεύουμι! Γυρεύουμι τού τάμα' φώναζαν [...]. Έβγαινε στην ξώπορτα ο Τρανός [δ' άρχηγός της οικογένειας] κι άρχιζαν οι γουστοζικες διαπραγματεύσεις, τά παζαρλίκια τής προίκας [...]. Στην άρχή έταζε λίγα [...]. 'Ο άρχηγός των νέων πρόσταζε 'Πίσου! Κάμιτι πίσου! Χαλνάει τού παζαρλίκ' [...] Κι αυτό γινόταν άρκετές φορές. Στο τέλος "Άσα θέλ'! Σειδέτι!' Πρόσταζε τó παλικάρι. "Όλοι περνούσαν τó κατώφλι μέ τó δεξί πόδι. "Άν κόπριζαν τά μουλάρια [...] "Ίιι! Πλούτου! Ητύχια φέρον' ή νύφη σ' φαμπλιά τ' ς!' Ξεφώνιζαν και παρέδιναν τά προικιά παίρνοντας τó τάμα [...] Λίγα χρήματα και δύο-τρία κοκόρια ή ένα κασίκι για τó τζιμπούσι [...]. "Όταν σπάνια τó μυστήριο γινόταν Κυριακή βράδυ [...] ή μεταφορά τής προίκας γινόταν τήν Τετάρτη..."⁴⁴

44. Α. Τζινίκου, *δπ. παραπ.*, σελ. 309-10.

45. Ι. Ψαθάς και Α. Ψαθά, *Ίστορία - Λαογραφία τού νομού Σερρών...* σελ. 78.

46. *ΛΑΠΘ*. 193, σελ. 33 (άπό 'Ελασσώνα).

"Όταν ή μεταφορά των προικιών γίνεται πριν άπό τó στεφάνωμα, τότε τά άπλώνουν σέ σχοινιά στην αυλή ή στην κεντρική κάμαρα τού σπιτιού νά τή δει δλος ó κόσμος, νά τήν τραγουδήσει, νά τή καμαρώσει. Έτσι τó σπίτι τού γαμπρού (συζυγικό ή πατρικό) είναι πιά πανέτοιμο νά υποδεχτεί τά νιόγαμπρα άπό τήν εκκλησία και νά γλεντήσει τó γάμο, τή χαρά.

Στό χωριό Σκούταρι τής Άδριανούπολης ή προίκα στιβάζεται σαν γιούκι. «Και μπροστά στό γοϊκο άναθαν δύο λαμπάδες· κι όταν έφταναν ó γαμπρός και ή νύφη τόν προσκυνούσαν»⁴⁵.

Συμβολικά και πραγματικά αυτό τó νέο τους σπιτικό, κυριολεκτικά ó *όικος* τους.

Και, τέλος καλό όλα καλά, και

'Ωραία είν' ή νύφη μας, κι ώραία τά προικιά της

*ώραία κι ή παρέα της κι δλη ή φαμελιά της,*⁴⁶

ώσπου, μετά τά γλέντια, νά άρχίσουν πάλι τά βάσανα και οι χαρές τής καθημερινότητας γιατί «τής νύφης τά προικιά είναι σαν τής Λαμπρής τ' αυγά» - εύκολα τρίβονται και χάνουν τή λαμπρότητά τους άπό τή σπιτική μεταχείριση.

Τό Γ' μέρος στό έπόμενο τεύχος

Μοδιστράδικο, (Σ. Ίωαννίδης, Ξάνθη 1870-1940).

Μερικά προβλήματα τῆς Λενινιστικῆς θεωρίας τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ

τοῦ Α.Β. Παλαιοῦ

Α. Η ΛΕΝΙΝΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ

Τό πλαίσιο μιᾶς στείρας διαφωνίας

Ἄν καί πέρασαν περισσότερα ἀπό ἐξήντα χρόνια ἀπό τήν πρώτη του δημοσίευση, τό βιβλίο τοῦ Λένιν *Ἄντι-ἰμπεριαλισμός, τό ἀνώτατο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ – ἓνα ἐκλαϊκευτικό σχεδιάγραμμα*, ἐξακολουθεῖ νά εἶναι στό ἐπίκεντρο κάθε συζήτησης πού ἀφορᾶ προβλήματα τοῦ καπιταλισμοῦ καί τῆς Διεθνούς Οἰκονομίας. Κατά περίεργο τρόπο καί παρά τίς προφανεῖς ἰδεολογικές, πολιτικές καί μεθοδολογικές τους διαφορές, οἱ θεωρητικοί πού διερευνοῦν τό φαινόμενο τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ, ποτέ δέν παραλείπουν νά τοποθετηθοῦν κατά θετικό ἢ ἀρνητικό τρόπο γιά τήν ἀξία τῆς δουλειᾶς τοῦ Λένιν¹. Ἀναπόφευκτα λοιπόν ἡ ἀναγνώριση τῆς σημασίας τῆς συμβολῆς τοῦ Λένιν στήν ἀνάλυση τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τά ἐλάχιστα, ἀν ὄχι τό μοναδικό σημεῖο σύγκλισης, τῶν διαφορετικῶν σχολῶν καί ἀναλυτῶν. Αὐτή ἡ παράδοση συμφωνία, τῶν κατά τά ἄλλα διαφωνούντων θεωρητικῶν, θά μπορούσε ἴσως νά γίνει πῶς κατανοητή ἂν κανεῖς ἐπαιρνε ὑπόψη του τό ἰδεολογικό-πολιτικό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο ἐξελίχθηκαν οἱ διαφωνίες γιά τή λενινιστική θεωρία τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ.

Χωρίς νά ἀμφισβητεῖται ὁ πρωταρχικός ρόλος τοῦ Λένιν στή Σοβιετική Ἐπανάσταση, αὐτός καί μόνο δέν θά ἦταν ἐπαρκής νά ἐρμηνεύσει τή μετέπειτα λαμπρή σταδιοδρομία τοῦ βιβλίου. Ὅχι μόνο γιατί ἄλλες πτυχές τῶν ἀναλύσεων τοῦ Λένιν ἐξίσου σημαντικές παρέμειναν στήν ἀφάνεια, ἀλλά καί γιατί στόν πρώτο ἡγετικό πυρήνα τοῦ

ΚΚΣΕ ὑπῆρχαν κι ἄλλοι ἱκανοί στρατευμένοι διανοούμενοι τῶν ὁποίων τά ἔργα ἀγνοήθηκαν ἢ παραγκωνίστηκαν². Ἀντίθετα, χωρίς νά εἶναι καθόλου συμπτωματική ἡ ἐπιτυχία του, τό βιβλίο τοῦ Λένιν βρέθηκε καί διατηρήθηκε στό ἐπίκεντρο τῶν συζητήσεων γιά τόν ἰμπεριαλισμό, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀλληλεπίδρασης δύο ἀντιφατικῶν τάσεων πού στήν οὐσία καθόρισαν τό ἰδεολογικό καί θεωρητικό πεδίο αὐτῶν τῶν συζητήσεων μετὰ τήν ἀνοδο τοῦ Στάλιν στήν ἡγεσία τοῦ ΚΚΣΕ.

Ἀπό τή μιᾶ μεριά, ἡ πολιτική καί ἰδεολογική μονολιθικότητα πού ἐπικράτησε στό ΚΚΣΕ καί τήν Τρίτη Διεθνή ἐπί Στάλιν, χρειαζόταν ἓνα ἐξίσου ἐνιαῖο θεωρητικό σχῆμα πού θά δικαιολογοῦσε τή νέα κατάσταση. Ἐνα τέτοιο σχῆμα θά μπορούσε νά κατασκευαστεῖ ἀπό τμήματα τοῦ ἔργου τοῦ Λένιν κατάλληλα συνδεδεμένα, ἔτσι πού νά δικαιολογοῦν τίς πολιτικές ἐπιλογές τῆς ἡγεσίας τοῦ ΚΚΣΕ. Παράλληλα θά πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη τήν τεράστια ἐπιρροή τοῦ Λένιν στό κομμουνιστικό κίνημα, πού ἐνίσχυε τό κύρος τῆς ἡγεσίας τοῦ ΚΚΣΕ, ὅταν οἱ ἐπιλογές τῆς τελευταίας ἔφερναν τή θεωρητική σφραγίδα τοῦ Λένιν. Τέλος, δεδομένου ὅτι ὁ Στάλιν καί οἱ ἄμεσοι ἐπιτελεῖς του δέν εἶχαν νά ἐπιδείξουν ἀξιόλογο ἐπιστημονικό ἔργο, οἱ θεωρητικές μελέτες τοῦ Λένιν ἔγιναν τά κύρια καί σέ μερικούς τομείς τά μοναδικά, ἀναλυτικά ἔργα τοῦ ΚΚΣΕ καί τῆς Τρίτης Διεθνούς³.

Μέσα σ' αὐτό τό γενικότερο πλαίσιο τῆς «λενινιστικοποίησης» τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, ἡ ἀνάλυση τοῦ Λένιν γιά τόν ἰμπεριαλισμό ἀπέκτησε κεντρική θέση γιά ἓναν ἀκόμη σημαντικό λόγο. Ἦδη ἀπό τήν ἐποχή πού ζοῦσε ὁ Λένιν, καί συγκεκριμένα ἀπό τό Β' συνέδριο τῆς Τρίτης Διεθνούς, τό ἀρχικό θεωρητικό σχῆμα τῆς ἀνάλυσης τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ εἶχε διευρυνθεῖ κατά τέτοιο τρόπο πού νά καλύπτει ὄχι μόνο τίς ἐνδοἰμπεριαλιστικές ἀντιθέσεις τῶν

Οἱ βιβλιογραφικές παραπομπές γίνονται σέ ἑλληνικές ἐκδόσεις, ὅπου εἶχαμε ὑπόψη μας ἑλληνικές μεταφράσεις.

1. Γιά παράδειγμα θά μπορούσαν νά ἀναφερθοῦν τρία πολύ διαφορετικά ἔργα ὅπως: Σαμίρ Ἀμίν, *Ἰμπεριαλισμός καί ἀνιση ἀνάπτυξη*, ἐκδ. Νέα Σύνορα, Τ. Kemp, *Theories of imperialism*, κεφ. 5, σ. 103 (London 1967), Α. Mack – D. Plant – U. Doyle, *Imperialism, Intervention and development*, σ. 6-8, (London 1979).

2. Ἡ ἐξέλιξη τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας στούς κύκλους τῶν Εὐρωπαίων διανοουμένων, στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. στούς ὁποίους περιλαμβάνονται καί οἱ σημαντικότεροι θεωρητικοί τοῦ μετέπειτα ΚΚΣΕ, περιγράφεται αὐτόνομα ἀλλά μέ ἐπάρκεια ἀπό τόν Πέρυ Ἀντερσον στό ἔργο του *Ἡ δυτικός μαρξισμός*, (ἐκδόσεις Ράππα).

3. Βλ. Φερνάντο Κλαουντίν *Τό κομμουνιστικό κίνημα ἀπό τή Διεθνή στήν Κομμφορμ*, (ἐκδ. Γράμματα) κεφ. 2-3 καί V. Gerratana, «What was the origin of «Leninism»?» στό *New Left Review*, ἀριθ. 103.

ἀναπτυγμένων κρατών και τή βασική αντίθεση μεταξύ αστικής τάξης-προλεταριάτου, αλλά και τις αντιθέσεις μεταξύ ἀναπτυγμένων-υπανάπτυκτων χωρών, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από τις πρώτες μορφές των εθνικιστικών κινήματων στις περιφέρειες⁴.

Ἄν και δέν υπάρχει ἀμφιβολία ότι ἡ καθιέρωση τῆς λενινιστικῆς θεωρίας τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, ὡς βασικοῦ ἀναλυτικοῦ ἐργαλείου τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος σέ προβλήματα τοῦ Διεθνούς Συστήματος, ὀφειλόταν στή γενικότερη τάση «λενινιστικοποίησης» τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας και τῆς διεύρυνση τοῦ θεωρητικοῦ τῆς πλαισίου, τό τμήμα αὐτῆς τῆς ἐπιτυχίας ἦταν ἐξαιρετικά βαρῦ. Ὅχι μόνο ἡ σχηματοποίηση και ἡ ἀπομόνωση τοῦ λενινισμού ἀπό τόν ὑπόλοιπο κορμό τῆς μαρξιστικῆς σκέψης ἐνίσχυσαν τήν περιγραφικότητα τῶν ἀναλύσεων, ἀλλά και τοῦ στέρησαν τή δυνατότητα μετασχηματισμοῦ μέσα ἀπό μιά διαδικασία δημιουργικοῦ διαλόγου. Ἐπιπλέον ἡ ἴδια ἡ θεματική διεύρυνση τῆς θεωρίας, χωρίς τήν ἐπαρκῆ ἐπεξεργασία τῶν νέων ἐνοιῶν πού ἦταν ἀναγκαῖες, ὀδήγησε στήν ἐρμηνεία φαινομένων πού οὐσιαστικά θρίσκονταν ἔξω ἀπό τήν ἀναλυτική τῆς ἐμβέλεια. Διαγράφοντας μιά περιέργη ἱστορική τροχιά ἡ λενινιστική θεωρία τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, πολύ σύντομα μετά τό θάνατο τοῦ Λένιν, κατέληξε νά ἔχει τήν τύχη τῶν δογμάτων, δοξαστικῆ κι ἐπαψε νά λειτουργεῖ θεωρητικά⁵.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ κεντρική θέση τῆς λενινιστικῆς θεωρίας τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, μέσα στό πλαίσιο τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, τήν ἔκανε βασικό στόχο τῶν ἀστών θεωρητικῶν. Ἄν κατάφεραν ν' ἀποδείξουν τά λάθη και τήν ἀνεπάρκεια αὐτῆς τῆς θεωρίας οἱ ἐπικριτές τοῦ μαρξισμού, θά εἶχαν πετύχει ὄχι μόνο νά ἀποδυναμώσουν τή θεωρητική βάση τῆς παγκόσμιας ἐπαναστατικῆς διαδικασίας, ὅπως τήν ἐπαγγέλλονταν ἡ Τρίτη Διεθνῆς, ἀλλά και νά περιορίσουν τήν ἀπήχηση τοῦ μαρξισμού-λενινισμού στους διανοούμενους τῶν ἀναπτυγμένων και τῶν περιφερειακῶν χωρῶν. Κατά περιέργο τρόπο και χωρίς τή θέλησή τους φυσικά οἱ μαρξιστές διανοούμενοι βοήθησαν αὐτές τις ἐπιθέσεις. Μέ τήν ἀδυναμία τους νά μετασχηματίσουν τή λενινιστική θεωρία τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ και νά δούν κριτικά τά προβλήματά της, οἱ στρατευμένοι διανοούμενοι τῆς κομμουνιστικῆς ἀριστερᾶς μπλέχτηκαν σέ μιά ἀτέλειωτη και στείρα συζήτηση μέ τούς ἀστούς ἀντιπάλους τους. Ἐτσι γιά ἄρκετό χρονικό διάστημα οἱ δύο ἀντιμαχόμενες πλευρές συζητοῦσαν και διαφωνοῦσαν γιά κάτι πού οἱ ἴδιοι οἱ ὅροι τῆς διαφωνίας τους ἀπέκλειαν τήν ἀπόδειξή του. Οἱ ἀστοί θεωρητικοί ἀπέκλειαν ὅποισδήποτε σχέση ἱμπεριαλισμοῦ-καπιταλισμοῦ και συγκέντρωναν ἐμπειρικό ὕλικό γιά νά δείξουν, ὄχι τις ἐνδογενεῖς ἀντιφάσεις τῆς λενινιστικῆς θεωρίας, ἀλλά ἀποκλειστικά και μόνο τήν ἀδυναμία της νά προβλέψει ἡ νά ἐρμηνεύσει τίς ἱστορικές ἐξελίξεις⁶. Ταυτόχρονα οἱ μαρξιστές θεωρητικοί συγκέντρωναν κι αὐτοί τό ἐμπειρικό τους ὕλικό γιά ν' ἀποδείξουν ὅτι ἡ πραγματικότητα και οἱ προοπτικές της ἀκολουθοῦσαν πιστά τό περιγραφικό μοντέλο, στό ὁποῖο εἶχε συρρικνωθεῖ ἡ θεωρία τοῦ Λένιν, δεδομένου ὅτι γι' αὐτούς τό πρόβλημα τῆς θεωρητικῆς ἐπάρκειας αὐτοῦ τοῦ μοντέλου ἦταν ἤδη λυμένο ἀπό τήν ἡγεσία τοῦ ΚΚΣΕ⁷.

Ἡ σύγχρονη κριτική

Οἱ συζητήσεις γιά τήν ἀξία τῆς λενινιστικῆς θεωρίας τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ συνεχίζονται μέχρι τις μέρες μας μέ τή διαφορά ὅτι, ἰδιαίτερα μετά τή δεκαετία τοῦ 1950, τό πλαίσιο και τό περιεχόμενό τους ἔχουν ἀλλάξει. Σημαντικές μετατοπίσεις στό ἐσωτερικό τῶν, ἀρχικά ἐνιαίων, θεωρητικῶν στρατοπέδων ἔχουν προωθήσει τις περισσότερες φορές σημεία σύγκλισης και τό κύριο χαρακτηριστικό τῶν συζητήσεων ἔχει πάψει νά εἶναι ἡ στείροτητα τοῦ διαλόγου. Ἀντίθετα τό πρόβλημα μέ τις διαφορετικές ἀναλύσεις τῆς λενινιστικῆς θεωρίας εἶναι ἡ ἀναπόφευκτη σύγχυση πού προέρχεται ἀπό τήν ἔλλειψη σαφῶν διαχωρισμῶν μεταξύ τῶν και δυσκολεύει τήν κατανόηση και ἀξιολόγησή τους.

Στό χώρο τῶν ἀστών θεωρητικῶν ἡ ἀρχική μονολιθική ἀπόρριψη ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπό μιά ποικιλία ἀπόψεων, πού ἐκτείνονται ἀπό τις ἐπαναλήψεις τῆς καθολικῆς ἀρνήσης μέχρι τήν ἐκλεκτική ἐνσωμάτωση μέρους τῆς λενινιστικῆς θεωρίας σέ μιά διαφορετική προβληματική⁸. Ὅμως αὐτή ἡ διάσπαση στό χώρο τῶν ἀστών θεωρητικῶν οὔτε εἶχε καταλυτικά ἀποτελέσματα οὔτε ὀδήγησε σέ θεωρητική παράλυση γιά δύο βασικούς λόγους. Ἡ ἔλλειψη ἑνός συμπαγούς θεωρητικοῦ συστήματος, μέ ἐνιαῖο ἐννοιολογικό ὑπόβαθρο και αὐστηρά περιγραφικά στοιχεῖα, ἔκανε δυνατές τις θεωρητικές μετατοπίσεις χωρίς αὐτές νά ἀπαιτοῦν συνολική ἀπόρριψη προηγούμενων θέσεων. Ἄλλωστε ἡ ἀποδοχή τῆς ἀμεσης ἱστορικής πραγματικότητας, ὡς μοναδικῆ κριτηρίου θεωρητικῆς ἐπάρκειας κάθε ἀνάλυσης, διευκόλυε τις μετατοπίσεις, ἀφοῦ τό ζητούμενο σέ κάθε φάση ἦταν ἡ ἐπάρκεια τοῦ ἐμπειρικοῦ ὕλικου, ἐννοια σχετική ἀπό τήν ἴδια τῆς τῆ φύση. Ταυτόχρονα ὁ χαρακτήρας τῆς ἀστικής κριτικῆς, ὡς συνόλου ἐμπειρικῶν παρατηρήσεων, πού στήν οὐσία ἀπέκλειε ὄχι μόνο τήν ἐπεξεργασία ἐνοποιημένης θεωρίας ἀλλά και τήν ἰδεολογικοποίηση τῶν κύριων συμπερασμάτων της, ἀποδείχτηκε ἕνα ἀκόμη θετικό στοιχείο γιά τό μετασχηματισμό τῆς ἀστικής κριτικῆς. Οἱ μετατοπίσεις πού ἐγίναν εἶχαν πολύ μικρό πολιτικό κόστος και δέν ὑπῆρχε λόγος νά ἀποκλειστοῦν ἐξαιτίας τῶν ἐπιπτώσεών τους στήν ἀσκηση πολιτικῆς ἀπό τις ἀστικές πολιτικές δυνάμεις. Συμπερασματικά θά μπορούσε κανεῖς νά πει ὅτι ἡ ἀστική κριτική τῆς λενινιστικῆς θεωρίας τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, ἄν και ξεκίνησε ὡς σύνολο ἐμπειρικῶν παρατηρήσεων, συνοψιζόταν σέ μιά ἀρνηση χωρίς ἐνιαῖες θεωρητικές ὑποδομές και δυνατότητες ἐξέλιξης σέ ἰδεολογικό κίνημα. Μετά τό Β' παγκόσμιο πόλεμο, ἴσως ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν ἀδυναμιῶν της, ἐξελίχθηκε σέ μιά ποικιλία ἀπόψεων πού προσέφεραν ἔδαφος γιά τή δημιουργία νέων θεωρητικῶν σχημάτων.

Ἡ πιό σημαντική ὁμως ἐπιτυχία τῆς ἀστικῆς κριτικῆς τῆς λενινιστικῆς θεωρίας τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ ἦταν χωρίς ἀμφιβολία ἡ συμβολή της στή θεωρητική παράλυση και τήν πολυδιάσπαση τῆς λενινιστικῆς θεωρίας. Βέβαια ἡ ἐπίδραση τῆς ἀστικῆς κριτικῆς δέν ἦταν ἡ μόνη και ἴσως οὔτε ἡ κυριότερη αἰτία τῆς παρακμῆς τῆς λενινιστικῆς θεωρίας. Ὡστόσο, ἡ συνεχῆς ἀνάδειξη ἀπό τούς ἀστούς θεωρητικούς τῶν ἀδυναμιῶν τῆς λενινιστικῆς θεωρίας νά ἐρμηνεύσει ἡ νά προβλέψει συγκεκριμένα ἱστορικά φαινόμενα, συνέτεινε ὁπωσδήποτε στήν κρίση τῆς τελευταίας πού ἐκδηλώθηκε ξεκάθαρα πιά στις ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1960. Ἄν κανεῖς θελήσει νά συγκεντρωθεῖ

4. Βλ. Β. Warren, *Imperialism pioneer of capitalism*, κεφ. 3, (London 1980), και Λένιν, *Διαλεκτά ἔργα*, τόμ. 3, «Δεύτερο συνέδριο τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνούς, Ἐκθεση γιά τή διεθνή κατάσταση και οἱ θεμελιώδεις Τάσεις τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνούς».

5. Βλ. G. Arrighi, *The geometry of imperialism* σ. 9-35 (London 1978).

6. Ὡς δείγματα τῆς ἀρχικῆς ἀντιμετώπισης τῆς λενινιστικῆς θεωρίας τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ ἀπό τούς ἀστούς θεωρητικούς θά μπορούσαν νά χαρακτηριστοῦν τά ἀκόλουθα ἔργα:

1. A. Schumpeter: *Sociology of imperialism* (London 1959), R. Aron: *The century of total war* (London 1952), F. Borkenau: *Socialism, National and International* (London 1942), I. Freydom: *Lenine et l'imperialisme* (Lausanne, 1951), W. K. Hancock: *Wealth of colonies* (Cambridge 1950).

7. Τυπικό δείγμα αὐτῆς τῆς ἀντίληψης εἶναι τό ἔργο τῶν:

E. Varga - L. Mendelsohn (eds) *New Data for V. I. Lenin's «Imperialism the highest stage of capitalism»* (London 1939). Καθώς ἐπίσης και ἀργότερα τό βιβλίο τοῦ E. Mandel, *Marxist Economic Theory* (London 1962) κεφ. 12.

8. Δείγματα τέτοιων ἀπόψεων μπορούν νά χαρακτηριστοῦν τά ἀκόλουθα ἔργα:

D. K. Fieldhouse: *Economics and Empire 1830-1914* (London 1976), S. Cohen: *The question of imperialism: The political economy of dominance and dependence*, Ch. Wilson: *The Economic role and main springs of imperialism* στό P. Duignan - L. H. Gann (eds) *Colonialism in Africa 1870-1960 Vol 4* (Cambridge 1975).

στους λόγους που όδηγησαν σ' αυτή την παρακμή και την πολυδιάσπαση, θα πρέπει ν' άρχισει με τις ένδογενείς άδυναμίες της λενινιστικής θεωρίας. Πολύ σχηματικά θα μπορούσε να λεχθεί ότι η πηγή των βασικών άδυναμιών της λενινιστικής θεωρίας ήταν ή δυσκολία εξέλιξης και μετασχηματισμού. Άν ό έννοιολογικός σκελετός της θεωρίας ήταν σωστός, νέες έννοιες έπρεπε να παραχθούν για να καλύψουν τις ιστορικές εξελίξεις και τά νέα φαινόμενα. Άν πάλι ό άρχικός έννοιολογικός σκελετός είχε ένδογενείς άντιφάσεις, μία πιο ουσιαστική κριτική άναπροσαρμογή ήταν αναγκαία για να μπορέσει αυτή ή θεωρία ή τά παράγωγά της να έρμηνεύσουν με έπαρκαία τις νέες ιστορικές πραγματικότητες. Δυστυχώς, ή πορεία που διανύθηκε είχε διαμετρικά άντίθετη κατεύθυνση. Η δογματικοποίηση της λενινιστικής θεωρίας στή σταλινική περίοδο απέκλειε τό μετασχηματισμό και ή δυνατότητα της να ένοποιεί μέσα στό σχήμα της όλες τις βασικές άντιθέσεις του Διεθνούς Συστήματος, έκανε πρόσφορη την ιδεολογικοποίησης της. Τέλος ήταν ή εύρύτατη ιδεολογική άπήχηση της λενινιστικής θεωρίας του Ιμπεριαλισμού που έκανε δύσκολη την άναθεώρησή της, στό βαθμό που μία τέτοια διαδικασία θα διασπούσε τό θεωρητικό υπόβαθρο της έπιτυχίας της στον ιδεολογικό τομέα. Τό πολιτικό κόστος της παραδοχής, ότι ή άνάλυση της έπαναστατικής διαδικασίας σέ παγκόσμια κλίμακα δέν μπορεί να θεωρεί ώς όμοιείδες τις άντιθέσεις μεταξύ άναπτυγμένων/ύπανάπτκτων χωρών με τις άντιθέσεις μεταξύ Ιμπεριαλιστικών δυνάμεων και έργασίας/κεφαλαίου, άποτέλεσε ένα άπό τά βασικά εμπόδια στό μετασχηματισμό της λενινιστικής θεωρίας του Ιμπεριαλισμού.

Τά άποτελέσματα αυτών των άδυναμιών ήταν καταλυτικά. Στά τέλη της δεκαετίας του 1950 έγιναν οι πρώτες άπόπειρες άπομάκρυνσης άπό τό λενινιστικό μοντέλο. Τό βιβλίο του Π. Μπάραν «Η πολιτική οικονομία της άνάπτυξης» έθεσε τις βάσεις της σχολής που άργότερα πήρε τόν τίτλο «Τριτοκοσμική» ή «Σχολή της Ύπανάπτυξης». Μέσα στό γενικότερο πλαίσιο της πρωτοφανούς άνάπτυξης των καπιταλιστικών οικονομιών της Δύσης, της περιθωριοποίησης των κομμουνιστικών κομμάτων των άναπτυγμένων χωρών, του θριάμβου του ρεφορμιστικού συνδικαλισμού και των έπιτυχιών των έθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων του Τρίτου κόσμου, σημαντικό αριθμός μαρξιστών διανοουμένων άκολούθησε τό δρόμο που άνοιξε ό Π. Μπάραν, άποδεχόμενοι ότι ή βασική άντίθεση του Διεθνούς Καπιταλιστικού Συστήματος ήταν μεταξύ άναπτυγμένων και ύπανάπτκτων χωρών⁹. Άκόμη ό θεωρητικοί αυτοί, που και μεταξύ τους έχουν σημαντικές διαφορές¹¹, θεωρούν ότι άφοδ τό κέντρο των διεθνών άντιθέσεων έχει μετατοπιστεί στις σχέσεις άναπτυγμένων/ύπανάπτκτων χωρών, ή διαδικασία της σοσιαλιστικής επανάστασης θ' άρχισει άπό τόν Τρίτο κόσμο και οι άντιαποικιακές επαναστάσεις είναι βαθμίδες της σοσιαλιστικής επανάστασης¹². Άκολουθώντας αυτή τή λογική και χρίζοντας πάνω σέ μία και μόνο, ίσως όχι τή σπουδαιότερη, πτυχή της λενινιστικής θεωρίας, οι θεωρίες της ύπανάπτυξης χρησιμοποίησαν μίαν εύρύτατη ποικιλία έννοιών που έκτείνονται άπό τις άναλύσεις

της Ρ. Λούεμπουργκ μέχρι τις άστικές θεωρίες για τό διεθνές εμπόριο. Έτσι στό τέλος ό μελετητής των θεωριών της ύπανάπτυξης βρίσκεται μπροστά στό περίεργο φαινόμενο άναλύσεων που ίσχυρίζονται ότι κινούνται στό πλαίσιο της λενινιστικής θεωρίας, άν και δέν έχουν σχεδόν καμία έννοιολογική σχέση μ' αυτή¹³.

Η έμμεση άρνηση της λενινιστικής θεωρίας του Ιμπεριαλισμού άπό τή «σχολή ύπανάπτυξης» δέν είναι ούτε ή μοναδική ούτε ή πιο άκραία. Ύπάρχουν άρκετοί μαρξιστές θεωρητικοί που άρνούνται τή λενινιστική θεωρία στό σύνολό της, με τόν ίσχυρισμό ότι ό Λένιν ποτέ δέν θέλησε να έπεξεργαστεί ένα ολοκληρωμένο άναλυτικό σχήμα για τό Διεθνές Σύστημα. Άλλά αυτό που έκανε ήταν να δημοσιεύσει μία σύντομη περιγραφή των κύριων χαρακτηριστικών της Διεθνούς Οικονομίας στις άρχές του 20ού αί., συμπληρωμένη με μερικά πολιτικά μηνύματα που σκόπευαν να ξεσηκώσουν τό προλεταριάτο των εμπόλεμων χωρών¹⁴. Τό πρόβλημα μ' αυτή τή γραμμή σκέψης είναι ότι πουθενά δέν έπεξηγει γιατί ή άνάλυση του Λένιν είναι τόσο άσήμαντη θεωρητικά, έκτός άπό τή άπαρίθμηση εμπειρικών στοιχείων που τή διαφεύδουν. Η έπιλογή και ή χρήση του εμπειρικού ύλικού όμως είναι σχεδόν πάντοτε έπηρεασμένη άπό τις μεθοδολογικές/θεωρητικές έπιλογές του κάθε συγγραφέα. Αυτό που κάνουν οι μαρξιστές έπικριτές του Λένιν είναι να προβάλλουν τις δικές τους θέσεις και ουσιαστικά να άγνοούν την άνάλυση που ύποτίθεται ότι κρίνουν.

Τέλος, δέν έχουν άκόμη εκλείψει και οι χωρίς ένδοιασμού ύποστηρικτές της θεωρίας του Λένιν για τόν Ιμπεριαλισμό. Άπό τή μία μεριά, οι θεωρητικοί του ΚΚΣΕ και των «άδελφών» κομμάτων δέν χάνουν εύκαιρία να τονίζουν την έπικαιρότητα της λενινιστικής άνάλυσης του Ιμπεριαλισμού για την εποχή μας, θεωρώντας όμως φυσικό, στό όνομα αυτής της έπικαιρότητας, να δικαιολογούν ως άυθεντικά λενινιστικές όλες τις ένέργειες του ΚΚΣΕ και να λιθανίζουν ως άρχιερά του λενινισμού τόν έκάστοτε γραμματέα αυτού του κόμματος¹⁵. Χωρίς άμφιβολία αυτές οι «έπιστημονικές» άπόψεις δέν άντέχουν σέ σοβαρή θεωρητική κριτική και θα μπορούσαν να συζητηθούν άποκλειστικά θα μόνο σέ πολιτικο-ιδεολογικό επίπεδο και μέσα στό πλαίσιο των προβλημάτων που άναφέρονται στή φύση των Άνατολικών καθεστώτων και τις δομές των κομμουνιστικών κομμάτων. Άπό τήν άλλη μεριά, οι έξίσου δογματικοί έπίγονοι του τροτσκιισμού ίσχυρίζονται ότι ή ούσία της λενινιστικής θεωρίας έγκειται στήν άνάλυση των ένδοιμπεριαλιστικών άντιθέσεων¹⁶. Οι όποιες άναγκαστικά θα όδηγήσουν τό σημερινό Διεθνές Καπιταλιστικό Σύστημα σέ καταστροφή, προωθώντας τις δυνατότητες μίας παγκόσμιας προλεταριακής επανάστασης με κέντρο τήν άναπτυγμένη Δύση. Οι άντιλήψεις αυτές, καθώς βρίσκονται στον άντίποδα των τριτοκοσμικών άναλύσεων και όντας πολύ πιο κοντά στή σκέψη του Λένιν, έχουν τή βασική άδυναμία ότι προσπαθούν, όπως και οι άπόψεις της ήγεσίας των δογματικών κομμουνιστικών κομμάτων, να ένσωματώσουν τήν πραγματικότητα στό λενινιστικό σχήμα χωρίς να έχουν ξεκαθαρίσει τό πρόβλημα της θεωρητικής

9. P. Barran, *The Political economy of growth* (N. York, 1962). Στην σχέση με τό άρχικό θεωρητικό σχήμα του Π. Μπάραν έχουν και τά άκόλουθα έργα Π. Μπάραν - Π. Σουήζυ, *Μονοπωλιακό κεφάλαιο* (Παπαζήσης), Χ. Μάγκντοφ, *Η ήλικία του Ιμπεριαλισμού*, G. Kay, *Development and Underdevelopment* (London 1975).

10. Σημαντικά έργα αυτής της σχολής μπορούν να θεωρηθούν τά άκόλουθα: A. G. Frank, *Capitalism and Underdevelopment in L. America* (N. York, 1969), A. G. Frank *Underdevelopment or revolution* S. Amin, *Accumulation on a World scale* (N. York 1970), P. Jallé, *Le pillage du Tiers monde*.

11. Βλ. A. Brewer, *Marxiste theorie of imperialism: a critical survey* (London 1980), τρίτο μέρος, I. Roxborough: *Theories of underdevelopment*, κεφ. 5. (London 1979).

12. A. G. Frank, *Lubenbourgeoisie - Lubendevlopment* (N. York 1972), S. Amin, *Ίμπεριαλισμός και άνοση άνάπτυξη*.

13. B. Warren, όπ. π., κεφ. 5.

14. M. Bleaney, *Underconsumption theories*, σ. 181-3, (London 1976), M. Kidron: *Kapitalism and Theory* (London 1974), σ. 126-45. Πιο έμμεσες άλλά τό ίδιο ουσιαστικές ως προς τήν άρνηση της λενινιστικής θεωρίας είναι οι άπόψεις που εκφράζονται στα άκόλουθα έργα: M. Barrat Brown, *The economics of imperialism* (London, 1974), του ίδιου: «A critique of marxiste theories of imperialism» στό *Studies in the theory of imperialism* (London 1972), J. O'Connor: *The corporation and the State*, (N. York 1974), V. G. Kiernan: *The marxiste theory of imperialism* (London 1974).

15. Βλ. K. Mikulsky: *Lenin's teaching on the world economy and its relevance to our times* (Moscow 1975), K. Zarodov: *Leninism and contemporary problems of the transition from capitalism to socialism*, (Moscow 1978).

16. Βλ. E. Mandel όπ. π., E. Mandel, *Europe versus America* (London 1968), E. Mandel *Ό ύστερος καπιταλισμός* (London 1975).

ἐπάρκειας του τελευταίου. Έτσι, αν και ισχυρίζονται ότι το λενινιστικό σχήμα ήταν απόλυτα όρθό, δεν έχουν κατορθώσει μέχρι σήμερα να δώσουν μία πειστική εξήγηση γιατί οι ιστορικές εξελίξεις δεν ακολουθούν τις γραμμές που χάραξαν τα βασικά συμπεράσματα του Λένιν.

Στό τέλος αυτής της σχηματικής και ελλειπτικής παρουσίωσης των κυριότερων σύγχρονων κριτικών της λενινιστικής θεωρίας του Ιμπεριαλισμού θα μπορούσε να πει κανείς ότι η άρχική στείροτητα της διαμάχης άστών και μαρξιστών θεωρητικών έχει μεταφερθεί στο έσωτερικό του μαρξιστικού στρατοπέδου. Όπου, ακολουθώντας τα κύρια συμπεράσματα άλλων θεωρητικών τάσεων, το λενινιστικό μοντέλο όχι μόνο έχει παραλύσει θεωρητικά, αλλά έχει πάψει να άποτελεί τή βάση σημαντικού άριθμού μαρξιστικών άναλύσεων, που είτε τό άπορρίπτουν ολοκληρωτικά είτε τό άγνοούν έμμεσα χρησιμοποιώντας δευτερεύουσες πτυχές του. Ό,τι άπομένει από τό άλλοτε κεντρικό θεωρητικό εργαλείο τής μαρξιστικής σκέψης είναι ή δογματική έπιμονή των τροτσκιστών να προβλέπουν τόν άποκαλυπτικό έρχομό τής σοσιαλιστικής επανάστασης στή Δύση, ή χωρίς άρχές χρήση του λενινιστικού μοντέλου για τς άνάγκες τής σοβιετικής έξωτερικής πολιτικής και μία καρικατούρα του λενινισμού μέσα στο μωσαϊκό και των τριτοκοσμικών συνθέσεων.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΗΣ ΛΕΝΙΝΙΣΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΥ

Η κριτική αντίληψη που θεωρεί τό λενινιστικό πρότυπο άνάλυσης του Ιμπεριαλισμού ένα πολιτικό φυλλάδιο χωρίς θεωρητικές αξιώσεις, αλλά και οι άλλες άπόψεις, που είτε διαμελίζουν είτε προσαρμόζουν στις πολιτικές άνάγκες τής στιγμής αυτό τό πρότυπο, πάσχουν σοβαρά από άδυναμία κατανόησης τής θεωρητικής φύσης τής λενινιστικής άνάλυσης. Αυτό γίνεται πολύ καθαρό αν κανείς πάρει ύπόψη μερικές από τς πιο σημαντικές σύγχρονες θεωρητικές προσπάθειες που έχουν στόχο τή μελέτη τής σκέψης του Λένιν και τήν άνάλυση του έργου του.

Ό Λ. Άλτουσέρ στο δοκίμιο του «Ό Λένιν και ή φιλοσοφία» προσδιορίζει με άρκετή σαφήνεια τς στéρες μεθοδολογικές ρίζες τής θεωρητικής συμβολής του Λένιν στο σύνολο τής¹⁷. Πιο συγκεκριμένα σύμφωνα με τόν Άλτουσέρ, ό Λένιν ήταν ό πρώτος μαρξιστής θεωρητικός που στο κλασικό έργο του «Υλισμός και Έμπειριοκριτικισμός» επιχείρησε να κάνει καθαρή τή διάκριση μεταξύ επιστήμης και φιλοσοφίας, στή βάση των διαφορετικών τους αντικειμένων¹⁸. Τό αντικείμενο τής φιλοσοφίας είναι ή ίδια ή διαδικασία τής επιστημονικής άνάλυσης κι ό προσδιορισμός των όριων τής, σέ αντίθεση με τήν επιστημονική άνάλυση καθεαυτή που έχει ένα ιστορικά προσδιορισμένο αντικείμενο. Ός άποτέλεσμα τής διαφορετικής φύσης τής επιστήμης και τής φιλοσοφίας, ή μέν επιστήμη στηρίζεται στή σχετικότητα του ιστορικά έξελισσόμενου αντικειμένου τής, ή δέ φιλοσοφία είναι άναγκαστικά «άπόλυτη» προσπαθώντας να προσδιορίσει «τήν αντικειμενικότητα τής συνολικής επιστημονικής γνώσης για ένα αντικείμενο». Μ' αυτή τή συλλογιστική ό Άλτουσέρ συμπεραίνει ότι κατά τόν Λένιν ή φιλοσοφία ήταν «ή θεωρία τής θεωρίας», που σέ τελική άνάλυση προφύλασσε τήν επιστημονική γνώση από τούς κινδύνους του έμπειρισμού, βάζοντας πάντοτε ως κύριο άναλυτικό τής κριτήριο τό στοιχείο τής αντικειμενικότητας. Αυτό δέ τό στοιχείο τής αντικειμενικότητας που όριοθετεί τό θεωρητικό πεδίο τής επιστήμης και διαμορφώνει τα άναλυτικά τής εργαλεία κατά τέτοιο τρόπο ώστε να έπαρκούν για τή λειτουργία τής θεωρητικής άφαίρεσης,

άποτελεί τόν «πολύτιμο» κρίκο που διαλεκτικά συνδέει επιστήμη και φιλοσοφία στο πλαίσιο τής μαρξιστικής άνάλυσης. Στή βάση αυτού του κρίκου ό Λένιν καταλήγει, κατά τόν Άλτουσέρ, ότι όχι μόνο ή επιστήμη όριοθετείται άπέναντι στους κινδύνους τής έμπειριστικής παρέκκλισης, αλλά ότι ταυτόχρονα και ή έξέλιξη τής επιστημονικής γνώσης παρέχει τά άπαραίτητα στοιχεία στή φιλοσοφία για να παρέμβει άποφασιστικά στή διαμάχη τής με τόν ιδεαλισμό¹⁹.

Ακολουθώντας τήν άναλυτική λογική του Λ. Άλτουσέρ, για τς μεθοδολογικές ύποδομές του λενινιστικού έργου, θα πρέπει κανείς να παραδεχτεί ότι ή κριτική τμημάτων αυτού του έργου δεν μπορεί παρά να έχει καθαρά θεωρητικό χαρακτήρα, δηλαδή θα πρέπει ν' αντιμετώπισει με συνέπεια και συνολικά τς διάφορες πτυχές τής λενινιστικής άνάλυσης. Σ' αυτό τό συμπέρασμα όμως οδηγεί και μία άκόμη σημαντική θεωρητική μελέτη για τό χαρακτήρα και τή διαδικασία άνάπτυξης τής λενινιστικής θεωρίας. Ό Ν. Χάρντινγκ στο έργο του «Η Πολιτική Σκέψη του Λένιν»²⁰ διακρίνει δυό κύρια στάδια έξελίξης στή διαμόρφωση των θεωρητικών άναλύσεων και πολιτικών έπιλογών του Λένιν. Στο πρώτο στάδιο ό Λένιν έχει ως θεωρητικό του αντίκειμενο τή ρωσική κοινωνία τής εποχής του τσάρου και, άναλύοντας τς πολύπλοκες διασυνδέσεις του καπιταλισμού με τούς προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ή κυριαρχία του καπιταλισμού είναι ένα πρώτο άναγκαίο βήμα στή μακρόχρονη προοπτική του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού εκείνης τής κοινωνίας. Στο πολιτικό επίπεδο αυτή ή άνάλυση στηρίζει τήν πολιτική ύποστήριξης, τής αναγκαιότητας μίας δημοκρατικής επανάστασης για τό άμεσο μέλλον. Τό έξεπασμα του Άπαγκοσμίου πολέμου όμως τραβά τήν προσοχή του Λένιν στο διεθνή χώρο. Όπου κατά τόν Χάρντινγκ ή σύγκρουση μεταξύ των πιο ισχυρών καπιταλιστικών κρατών με στόχο τήν τελική ήγεμονία του Διεθνούς Συστήματος οδηγεί τόν Λένιν στήν άνάλυση αυτού του συστήματος²¹. Τέλος ό Χάρντινγκ ύποστηρίζει ότι ό πόλεμος μεταξύ των προηγούμενων καπιταλιστικών κρατών θεωρήθηκε από τόν Λένιν ως έπαρκής άπόδειξη ότι ό Ιμπεριαλισμός ήταν τό τελικό στάδιο κυριαρχίας του καπιταλισμού στο Διεθνές Σύστημα και οι συνθήκες είχαν πιά ώριμά για τό έξεπασμα τής Διεθνούς Σοσιαλιστικής Έπανάστασης.

Γ. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΛΕΝΙΝ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ

Ακολουθώντας τά κύρια συμπεράσματα του Λ. Άλτουσέρ και του Ν. Χάρντινγκ για τς μεθοδολογικές ρίζες και τήν έξέλιξη τής θεωρητικής συμβολής του Λένιν στο σύνολο τής, φτάνουμε στή θεωρία του Λένιν για τόν Ιμπεριαλισμό άφού πρώτα έχουμε, σχηματικά ίσως, δικαιολογήσει τήν αναγκαιότητα τής κριτικής επεξεργασίας αυτής τής θεωρίας.

Τό πρώτο χαρακτηριστικό τής θεωρίας του Λένιν για τόν Ιμπεριαλισμό, που πρέπει να σημειωθεί, είναι ότι μέσα στο έργο του Λένιν παρουσιάζεται σαν μία διαδικασία άνάλυσης μάλλον, παρά σαν ένα συγκεκριμένο και παγιωμένο θεωρητικό σχήμα. Ό Λένιν επεξεργαζόμενος τά βασικά θέματα τής άνάλυσης του Ιμπεριαλισμού, άμέσως μετά τό έξεπασμα του Άπαγκοσμίου πολέμου, δημοσιεύει τό βιβλίο του «Ό Ιμπεριαλισμός, τό άνώτατο στάδιο του καπιταλισμού», τόν Ιούνιο του 1916. Στο διάστημα όμως τής διετίας που μεσολαβεί δημοσιεύει άρκετές μελέτες για τόν πόλεμο, μελέτες που διερευνούν σημαντικές πτυχές του Διεθνούς Συστήματος και θα μπο-

17. Λουί Άλτουσέρ, Ό Λένιν και ή φιλοσοφία (Ήριανός).

18. Λένιν, Υλισμός και έμπειριοκριτικισμός.

19. Λ. Άλτουσέρ, όπ. π.

20. Βλ. Ν. Harding: Lenin's political thought, Vol 1 (London 1977) σ. 6, 85-7.

21. Βλ. Ν. Harding στο ίδιο σ. 6-7, 291-6, 302-5.

ρούσαν να θεωρηθούν ως εισαγωγικά βήματα στη διαδικασία διαμόρφωσης της τελικής θεωρίας του για τον Ιμπεριαλισμό²². Το 1916 ο Λένιν δημοσιεύει το βιβλίο του για τον Ιμπεριαλισμό που όπως ο ίδιος περιέχει την πιο ολοκληρωμένη έπιξεργασία της ανάλυσης του για το Διεθνές Σύστημα. Άλλα, από το 1917 και μετά, ιδιαίτερα μετά το 1920, τα κείμενα του Λένιν σχετικά με διεθνή προβλήματα παρουσιάζουν ένδειξεις σημαντικών μετατοπίσεων που ίσως ξεπερνούν το θεωρητικό πλαίσιο του βιβλίου του²³.

Η θεωρία του μονοπωλιακού καπιταλισμού

Με βάση τη θεωρία του Μάρξ για τη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου και το έργο του Χίλφερντινγκ «Χρηματιστικό κεφάλαιο», ο Λένιν έπιξεργάστηκε τις γενικές γραμμές της θεωρίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού²⁴. Καθοριστική στη σκέψη του Λένιν ήταν η αντίληψη, ότι τα σπέρματα της συγκεντροποίησης του κεφαλαίου ένυπηρχαν στην έντατικοποίηση του οικονομικού ανταγωνισμού που κυριαρχούσε στο προηγούμενο στάδιο του καπιταλισμού. Άλλα, καθώς η συγκεντροποίηση γίνεται η κυρίαρχη τάση της καπιταλιστικής συσώρευσης, οδηγεί από τη μία μεριά, στην κοινωνικοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων κι από την άλλη, συρρικνώνει τον αριθμό εκείνων που έχουν ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής. Αυτά τα αντίφατικά αποτελέσματα της συγκεντροποίησης προκαλούν σημαντικές ανωμαλίες στη διαδικασία συσώρευσης κεφαλαίου, σπουδαιότερες των οποίων είναι οι έξι δύο²⁵:

- I. ένισχύεται η άνισόμορη ανάπτυξη της οικονομίας,
- II. οξύνεται η ένδογενής αναρχική και χωρίς ίσοροπία λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος, καθώς η συγκεντροποίηση αναπαράγει και έντεινει την αντίφαση που ήδη έχουμε αναφέρει μεταξύ κοινωνικοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων/ ιδιοποίησης του πλεονάσματος.

Μέσα στο γενικό πλαίσιο των αντιθέσεων, που προέρχονται από την ένταση της συγκεντροποίησης στη διαδικασία καπιταλιστικής συσώρευσης, οι σχέσεις και οι θέσεις των κυριότερων μεριδίων του κεφαλαίου μέσα στην παραγωγική διαδικασία τείνουν να μετασχηματιστούν ουσιαστικά. Το τραπεζικό κεφάλαιο που έλέγχει σημαντικές ποσότητες του συνολικά διαθέσιμου χρήματος αρχίζει να γίνεται κυρίαρχο. Καθώς η δυναμική επέκταση των πιστωτικών μηχανισμών και η έντεινόμενη ανάγκη του βιομηχανικού κεφαλαίου για δάνεια κάνει το τραπεζικό κεφάλαιο τον ουσιαστικό ρυθμιστή της οικονομίας,

22. Χαρακτηριστικά δείγματα ανάλυσεων του Λένιν, πριν την ολοκλήρωση του τελικού θεωρητικού σχήματος που περιέχεται στο βιβλίο του, είναι τα ακόλουθα δύο έργα:

– «Ο σοσιαλισμός και ο πόλεμος», Άπαντα, τόμ. 21, και «Η χρεωκοπία της Β' Διεθνούς», Άπαντα τόμ. 21, γραμμένα το πρώτο τον Ιούλιο-Αύγουστο 1915 και το δεύτερο Μάιο-Ιούνιο 1915. Σημειώνουμε ότι το σύνολο του έργου του Λένιν σχετικά με τον Ιμπεριαλισμό που γράφτηκε μεταξύ Αύγουστου 1914 - Ιουνίου 1917 περιλαμβάνεται στους τόμους 21, 22, 23, 24, 39 των Άπάντων (Έλληνική Έκδοση, Έκδοτικό Κεντρικής Έπιτροπής ΚΚΕ, 1953). Έξάλλου οι σημαντικότερες μελέτες του για τον Ιμπεριαλισμό μεταξύ 1918 και 1923 περιέχονται στον Β' και Γ' τόμο των Διαλεχτών Έργων, (έλλ. έκδοση Έκδοτικό Κεντρικής Έπιτροπής του ΚΚΕ, 1951).

23. Σημαντικά δείγματα των διαφοροποιήσεων της θεωρητικής αντίληψης του Λένιν υπάρχουν στα Διαλεχτά Έργα, και ιδιαίτερα στο κείμενο που έπισημαίνεται στη σημείωση 4 αυτού του άρθρου.

24. Βλ. R. Hilferding, *Finance Capital* (London 1981), Κ. Μάρξ, *Κεφάλαιο*, τόμ. 2.

25. Βλ. τη σχετική έκθεση στο έργο του Λένιν «Ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού, έκλαϊευτικό σκιαγράφημα», Άπαντα, τόμ. 22, σ. 187-311.

Ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης. Σταδιακά μέσα από την επανάληψη των κυκλικών κρίσεων του καπιταλισμού ο αρχικός έλεγχος του βιομηχανικού από το τραπεζικό κεφάλαιο μετασχηματίζεται, καθώς το τραπεζικό κεφάλαιο αποκτά την ιδιοκτησία των μέσων της παραγωγής στη βιομηχανία.

Το τελικό όριο αυτής της διαδικασίας, όπως έχει δείξει και ο Χίλφερντινγκ, είναι η έννοποίηση των δύο αρχικά διακεκριμένων κατηγοριών του βιομηχανικού/τραπεζικού κεφαλαίου, στην κατηγορία του χρηματιστικού κεφαλαίου το οποίο έχει ιδιότητες ουσιαστικά διαφορετικές από τα συστατικά του στοιχεία. Αυτή η ιδιαιτερότητα του χρηματιστικού κεφαλαίου γίνεται, κατά τον Λένιν, πολύ καθαρή μέσα από το μετασχηματισμό των παραγωγικών σχέσεων στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Ο διαχωρισμός μεταξύ ιδιοκτησίας και έλεγχου των μέσων παραγωγής αποκτά εύρύτερες διαστάσεις στη σφαίρα της παραγωγής και διαιρεί σχεδόν κάθετα την άστική τάξη σε δύο μερίδες, μία έπιχειρηματιών και μία εισοδηματιών. Με τελικό και αναπόφευκτο αποτέλεσμα την επικράτηση των εισοδηματιών που αποτελεί και τη σημαντικότερη ένδειξη της κυριαρχίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού.

Η θεωρία του διεθνούς συστήματος

Με την προϋπόθεση της επικράτησης του μονοπωλιακού καπιταλισμού σε όλες τις αναπτυγμένες κοινωνίες, ο Λένιν προχώρησε στην ανάλυση του Διεθνούς Συστήματος προσπαθώντας να συνδέσει τις νέες λειτουργικές ανάγκες αυτών των κοινωνιών με την άσάθεια που χαρακτηρίζει το Διεθνές Σύστημα στις αρχές του 20ου αιώνα.

Με βάση τους μετασχηματισμούς και τις αναπόφευκτες ανωμαλίες που η επικράτηση του μονοπωλιακού καπιταλισμού προκάλεσε στις αναπτυγμένες χώρες, ο Λένιν υποστήριξε την άποψη ότι η διαδικασία ανόδου του μονοπωλιακού καπιταλισμού κι η τελική του επικράτηση ήταν οι κύριοι συντελεστές της έξαγωγής κεφαλαίων προς τις μη καπιταλιστικές κοινωνίες. Όπου η έλλειψη καπιταλιστικών αντιθέσεων, που έμποδίζουν τη συσώρευση κεφαλαίου στις αναπτυγμένες κοινωνίες, έκανε δυνατή την εύκολη και σύντομη επέκταση των κερδών. Από την άλλη μεριά, καθώς η ανέλιξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού δεν ήταν γραμμική σε κάθε κοινωνία, αλλά ένισχυε την άνισόμορη μεταξύ τους ανάπτυξη, η ίσοροπία δυνάμεων μεταξύ των αναπτυγμένων κοινωνικών σχηματισμών διαταρασσόταν άποφασιστικά κι ο ανταγωνισμός τους έντεινόταν. Ιδιαίτερα, οι έξαιρετικά γοργοί ρυθμοί ανάπτυξης της Γερμανίας, των Ήνωμένων Πολιτειών και της Γαλλίας άπέναντι στη λιγότερο έντυπωσιακή ανάπτυξη της Βρετανίας έβειναν να άντρέψουν την ίσοροπία του Διεθνούς Συστήματος που στηριζόταν στην ήγεμονία της βρετανικής αυτοκρατορίας.

Μέσα σ' αυτό το ιστορικό πλαίσιο η έξαγωγή κεφαλαίου είχε πάψει να είναι, σύμφωνα με τη γνώμη του Λένιν, ένα άπλο οικονομικό φαινόμενο και έξελισσόταν σε βασικό μέσο κατάληψης στρατηγικών θέσεων, στη διαδικασία σύγκρουσης των καπιταλιστικών χωρών με στόχο την τελική ήγεμονία του Διεθνούς Συστήματος. Αναπόφευκτα, λοιπόν, η έξαγωγή κεφαλαίων κι η αναβίωση της άποικιοκρατίας έξαπλώνόταν ταχύτατα στο Διεθνές Σύστημα ένσωματώνοντας σ' αυτό τους περιφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς που έπιφταν θύματα κατακτήσεων.

Όμως η έντυπωσιακή ταχύτητα της διαδικασίας του έπεκτατισμού ύπονόμυε τις βάσεις της, καθώς αυτή συγκρούσαν με τις ήδη έγκαθιδρυμένες αυτοκρατορίες των ευρωπαϊκών κρατών. Ο χώρος έξάπλωσης των δυνάμεων, που δεν διέθεταν άποικίες, στένευε έπικίνδυνα οδηγώντας σε αναπόφευκτη όξυνση των ένδοίμπεριαλι-

στικών αντιθέσεων. 'Ως συνισταμένη όλων αυτών των τάσεων ή ανακατανομή των σφαιρών επιρροής στις περιφέρειες έγινε τό πιο σημαντικό πρόβλημα της διεθνούς πολιτικής σκηνής, καθώς τά άνερχόμενα καπιταλιστικά κράτη, κυρίως ή Γερμανία, υιοθετούσαν επίθετική πολιτική άψηφώντας τούς κινδύνους μιάς γενικευμένης σύρραξης.

Η θεωρία του Λένιν ως ιστορική υπόθεση

Έχοντας μιά συνοπτική, αλλά συνολική εικόνα των βασικών πτυχών του λενινιστικού προτύπου, μπορούμε τώρα νά σχεδιάσουμε με καθαρά ιστορικούς όρους τήν υπόθεση πού ό Λένιν έκανε γιά τή φύση και τήν εξέλιξη του Διεθνούς Συστήματος. Τρία ήταν τά κύρια περιγραφικά σημεία τής ιστορικής υπόθεσης του Λένιν:

- α) ό μονοπωλιακός καπιταλισμός ήταν πριν τά τέλη του 19ου αιώνα κυρίαρχος σ' όλες τīs αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες,
- β) ή εξαγωγή κεφαλαίου ήταν ή κύρια οικονομική διαδικασία επέκτασης του μονοπωλιακού καπιταλισμού στήν περιφέρεια του Διεθνούς Συστήματος και συνδεόταν, στό πολιτικό επίπεδο, με τήν άναθίωση τής άποικιοκρατίας, πού άντιπροσώπευε τήν πολιτική πτυχή τής ίδιας επέκτασης,
- γ) στό Διεθνές Σύστημα οι σφαίρες επιρροής ήταν κατανεμημένες σύμφωνα με τīs οικονομικές δυνατότητες των κύριων άνταγωνιστών, αλλά οι ήδη υπάρχουσες αυτοκρατορίες περιόριζαν άποφασιστικά τή διαδικασία τής άναγκαίας γιά τό μονοπωλιακό καπιταλισμό επέκτασης.

Μέ βάση αυτό τό περιγραφικό-ιστορικό πλαίσιο ό Λένιν κατέληξε σέ δύο κύρια συμπεράσματα:

- α) τό Διεθνές Σύστημα βρισκόταν στίς άρχές του 20ου αιώνα σέ μιά περίοδο παρατεταμένης κρίσης, πού δέν μπορούσε νά έλεγχθει με κάποια συμφωνία μεταξύ των ήμπεριαλιστικών δυνάμεων. Οι σημαντικές δομικές άνισότητες των ισχυρότερων καπιταλιστικών κοινωνιών, πού προέρχονταν από τήν άνισόμμερη άνάπτυξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού στό έσωτερικό τους, άναπόφευκτα θά κατέστρεφε τήν όποιαδήποτε εύαισθητη ήσοροπία μεταξύ τους και θά δέυνη τόν άνταγωνισμό τους γιά τήν ήγεμονία του Διεθνούς Συστήματος.
- β) Όμως, επειδή ή γενική κυριαρχία του μονοπωλιακού καπιταλισμού στίς άναπτυγμένες οικονομίες είχε ήδη θέσει τά θεμέλια του σοσιαλιστικού τους μετασχηματισμού, ή επίδραση τής διεθνούς κρίσης θά ήταν ή κύρια αίτία ενός διεθνούς επαναστατικού κύματος, πού θά τελείωνε με τό θρίαμβο του σοσιαλισμού στίς άναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες.

Ιστορικά προβλήματα - περιγραφικές άδυναμίες

Η σύγκριση των περιγραφικών στοιχείων του λενινιστικού προτύπου, με τά ιστορικά χαρακτηριστικά του Διεθνούς Συστήματος και του μονοπωλιακού καπιταλισμού στίς άρχές του 20ου αιώνα, άποκαλύπτει όρισμένες σημαντικές άδυναμίες του πρώτου.

Η πρώτη άπ' αυτές τīs άδυναμίες πηγάζει από τήν εκτίμηση του Λένιν γιά τήν κυριαρχία του μονοπωλιακού καπιταλισμού σ' όλες τīs άναπτυγμένες κοινωνίες. Άρκετοί ιστορικοί έχουν άποδείξει με πειστικά επιχειρήματα ότι ή γενικευμένη άνάλυση του μονοπωλιακού καπιταλισμού του Λένιν ήταν κατάλληλη γιά τīs κοινωνίες τής Άμερικής και τής Γερμανίας μόνο. Άντίθετα, οι δομές των υπόλοιπων καπιταλιστικών κοινωνιών τής Δ. Ευρώ-

πης δέν άνταποκρίνονταν στό σχήμα του μονοπωλιακού καπιταλισμού όπως τό παρουσίασε ό Λένιν. Φυσικά στοιχεία του μονοπωλιακού κεφαλαίου είχαν ριζώσει σ' όλες τīs άναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, όμως από τήν ύπαρξη στοιχείων πού προμηνύουν τήν κυριαρχία μιάς τάσης μέχρι τόν τελικό μετασχηματισμό μιάς κοινωνίας ή άπόσταση είναι όπωσδήποτε μεγάλη. Καί μ' αυτή τή λογική, θά μπορούσε κανείς νά ίσχυριστεί ότι τό λάθος του Λένιν δέν ήταν ότι άπέτυχε ολοκληρωτικά νά περιγράψει τήν πραγματικότητα, αλλά ότι άπολυτοποίησε μιά μόνο ιστορική τάση, ύποβαθμίζοντας τήν πολυπλοκότητα των άναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών²⁶.

Η δεύτερη άδυναμία τής ιστορικής υπόθεσης του Λένιν άφορά τήν εξαγωγή κεφαλαίων και τή σχέση τής με τήν άποικιοκρατία. Τά ιστορικά στοιχεία, πού έχουμε στή διάθεσή μας, δέν άποδείχνουν τήν κυριαρχία τής εξαγωγής κεφαλαίων στό Διεθνές Σύστημα. Άντίθετα, έχει ύποστηριχθεί, με άρκετή πειστικότητα, ότι τό διεθνές εμπόριο εξακολουθούσε και μέχρι τīs άρχές του 20ου αιώνα νά είναι ή κυρίαρχη μορφή διεθνούς οικονομικής δραστηριότητας²⁷. Άλλά κι ό τόπος προορισμού των εξαγωγικών κεφαλαίων προκαλεί πολλά έρωτηματικά στήν εκτίμηση του Λένιν πού συνέδεε τήν έντατικοποίηση τής εξαγωγής κεφαλαίων με τήν άναθίωση τής άποικιοκρατίας. Τό σημαντικότερο ποσοστό των διεθνών επενδύσεων πηγαινε είτε στίς καπιταλιστικές οικονομίες, είτε πρός τīs άναπτυσσόμενες οικονομίες του Καναδά, τής Αυστραλίας και τής Ν. Άφρικής, είτε, τέλος, πρός τīs υπάρχουσες άποικίες των κυριότερων αυτοκρατοριών. Τό ποσοστό των διεθνών επενδύσεων, πού είχαν στόχο τīs νεοκατακτημένες άποικίες, ήταν μικρότερο άκόμη κι από εκείνο πού εισέρρεε στη Λ. Άμερική. Καί οι σπουδαιότερες δυνάμεις πού άνέτρεπαν τήν ήσοροπία του Διεθνούς Συστήματος, δηλαδή οι ΗΠΑ κι ή Γερμανία, ήταν στίς άρχές του 20ου αιώνα εισαγωγείς ξένου κεφαλαίου²⁸.

Μέ βάση αυτές τīs ιστορικές παρατηρήσεις τό περιγραφικό μέρος τής ιστορικής υπόθεσης του Λένιν παρουσιάζεται άρκετά άδύνατο. Φυσικά ό συνδυασμός τής διεθνοποίησης των επενδύσεων με τήν άποικιοκρατική επέκταση θά ήταν ίδανικός γιά τīs καπιταλιστικές χώρες τής Δ. Ευρώπης και τής Β. Άμερικής. Όμως αυτό δέν σημαίνει ότι ή κατάσταση αυτή ήταν ήδη κυρίαρχη στό Διεθνές Σύστημα. Καθώς οι λειτουργίες των καπιταλιστικών κρατών ήταν πολύ εύρύτερες από τīs άνάγκες των διαφόρων μερίδων τής άσπικής τάξης, ή σχέση μεταξύ έξωτερικής πολιτικής των άναπτυγμένων κρατών και των σχεδίων των μονοπωλίων ήταν πού πολύπλοκη από τήν περιγραφή του Λένιν, πού σέ τελική άνάλυση ήταν πολύ σχηματική και περιορισμένη²⁹.

Τέλος, ή περιγραφή του κύριου λόγου τής αστάθειας

26. Βλ. Β. Warren: *Imperialism Pioneer of capitalism*, σ. 65-7, D. K. Fieldhouse: *Economics and empire 1830-1914*, σ. 46-53. Άναλυτικές εικόνες των οικονομικών τής Άγγλίας, Γαλλίας και Γερμανίας πού άποκαλύπτουν τήν πολυπλοκότητα τους, υπάρχουν στό ακόλουθα έργα:

P. Mathias: *The first industrial nation* (London 1969) Part II, F. Caron: *An economic history of modern France* (London 1979) Part I, M. Kitchen: *The political economy of Germany 1815-1914* (London 1978) CH 7, 8, 9., I. H. Gapham: *Economic development of France and Germany* (Cambridge 1968).

Ένώ οι δομικές διαφορές των ευρωπαϊκών οικονομικών επεξηγούνται με άρκετή σαφήνεια στό έργο του T. Kemp *Industrialization in nineteenth century Europe* (London 1976). Τέλος οι διαφορές μεταξύ Άγγλίας και Ήνωμένων Πολιτειών αναλύονται στό έργο του G. M. Holmes, *Britain and America* (Plymouth 1976) κεφ. 1-4.

27. Βλ. Β. Warren όπ. π. σ. 57-70.

R. E. Robinson - J. A. Gallagher: *Africa and the Victorians* (London 1961).

28. Βλ. H. Feis: *Europe the world's banker 1870-1914* (Clifton 1974), P. L. Coittrell: *British overseas investment in nineteenth century* (London 1975).

του Διεθνούς Συστήματος από τον Λένιν δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή χωρίς σοβαρές αναδιαρθρώσεις. Το γεγονός ότι τα παντοδύναμα μονοπωλιακά συγκροτήματα, άποφασιστικής σημασίας για την εξέλιξη του Λένιν, δεν ήταν ακόμη κυρίαρχα στη διεθνή οικονομική σκηνή, κάνει προβληματικό το επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο ο οικονομικός έπекτατισμός του μονοπωλιακού καπιταλισμού συγκρούεται με τα καθιερωμένα όρια των παλιότερων αυτοκρατοριών. Αν και είναι σωστό ότι η ανάπτυξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού δημιούργησε στις αναπτυσσόμενες οικονομίες ισχυρές πιέσεις για επέκταση προς τις υπανάπτυκτες κοινωνίες, ούτε οι συγκεκριμένες μορφές αυτής της επέκτασης που προερχόταν από την ταυτόχρονα διευρυμένη αναπαραγωγή των δομών των πιο αναπτυσσόμενων κοινωνιών, ούτε οι ιστορικές μορφές σύγκρουσης μεταξύ αυτών των κοινωνιών θα μπορούσαν να διερευνηθούν με βάση μια άπλη αντιπαράθεση του δυναμισμού των οικονομικών στοιχείων με τη στατικότητα των πολιτικών στοιχείων²⁹.

Προβληματικά συμπεράσματα

Οι αδυναμίες των περιγραφικών στοιχείων της ιστορικής υπόθεσης του Λένιν είναι μια καλή εισαγωγή στα προβλήματα που προκύπτουν από τη διερεύνηση των ιστορικών του συμπερασμάτων.

Ο Ισχυρισμός του Λένιν ότι μια παρατεταμένη περίοδος σταθερότητας ήταν αδύνατη στο Διεθνές Σύστημα των αρχών του 20ού αιώνα φαίνεται σωστός με βάση την εμπειρία της μεσοπολεμικής περιόδου και το ξέσπασμα του Β' παγκοσμίου πολέμου. Οι Ισορροπίες που δημιουργήθηκαν μέσα στα έρείπια του Α' παγκοσμίου πολέμου ήταν αρκετά εύθραυστες, για να αντέξουν τη γέννηση της πρώτης σοσιαλιστικής οικονομίας, το ζύπνημα των εθνικοαπελευθερωτικών μετώπων στις αποικίες, τη γενίκευση της οικονομικής κρίσης στη δεκαετία του '30 και την ένταση της ταξικής πάλης στις κοινωνίες της Δ. Ευρώπης.

Όμως θα πρέπει να τονιστεί ότι οι δομές του Διεθνούς Συστήματος, που παγιώθηκαν μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο, και τα φαινόμενα που χαρακτήρισαν τις διεθνείς εξελίξεις διέφεραν σημαντικά από το πρότυπο του Λένιν. Για παράδειγμα η συμμαχία των καπιταλιστικών κρατών με τη Σοβιετική Ένωση, για να καταπολεμηθεί ο φασιστικός Άξονας, δεν θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ένα απλό επεισόδιο στη διαδικασία δξυνσης των ενδοιμπεριαλιστικών αντιθέσεων όπως τις πρόβλεψε ο Λένιν.

Ακόμη, καθώς τα εθνικοαπελευθερωτικά μέτωπα αναπτύσσονταν στις περιφέρειες, η Ευρώπη γινόταν το κέντρο της ενδοιμπεριαλιστικής σύγκρουσης, όπου οι φασιστικές δυνάμεις επεδίωκαν να δημιουργήσουν μια οικονομικά αναπτυσσόμενη και συμπαγή βάση, που θα τους εξασφάλιζε παγκόσμια ήγemonία. Κατά περίεργο τρόπο λοιπόν, η υποβάθμιση των περιφερειών στη μάχη για την ήγemonία του Διεθνούς Συστήματος υποβοηθούσε την ανδρωση των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων, την ίδια ώρα που ο κεντρικός πυρήνας των Ιμπεριαλιστικών μητροπόλεων κινδύνευε να εξαφανιστεί από την πίεση του φασιστικού Άξονα³¹.

Τέλος, η γενίκευση του μονοπωλιακού καπιταλισμού και η διεθνοποίηση του κεφαλαίου, που κατά τον Λένιν θα ήταν βασικό στοιχείο ανισορροπίας στο Ιμπεριαλιστικό στάδιο του Διεθνούς Συστήματος, δεν θα μπορούσε να εκφράσει τις ιστορικές μορφές συσσώρευσης μερικών πολύ σημαντικών οικονομιών της εποχής. Η Γερμανία, η Ιταλία και η Ιαπωνία αναπτύχθηκαν με βάση ένα αυταρχικό εθνικό πρότυπο καπιταλιστικής συσσώρευσης, όπου «ισχυρές κυβερνήσεις» διευκόλυναν τις οικονομικές διαδικασίες, έχοντας συντρίψει και θέσει εκτός νόμου τους πολιτικούς και συνδικαλιστικούς οργανισμούς της εργατικής τάξης. Την ίδια περίοδο η οικονομική κρίση που κορυφώθηκε στη δεκαετία του '30 ενίσχυσε τις τάσεις «προστατευτισμού» σε κάθε οικονομία και υποβοηθήθηκε ακόμη περισσότερο τη συσσώρευση κεφαλαίου σε εθνική κλίμακα³².

Οι σημαντικές αυτές αδυναμίες της ιστορικής υπόθεσης του Λένιν δεν είναι ικανές να οδηγήσουν σε τελικά συμπεράσματα σχετικά με την αξία της. Ίδιαίτερα αν πάρει κανείς υπόψη ότι ο κύριος στόχος του Λένιν δεν ήταν να προβλέψει τις μακρόχρονες προοπτικές του Διεθνούς Συστήματος, αλλά να τεκμηριώσει το αναπόφευκτο ξέσπασμα της διεθνούς σοσιαλιστικής επανάστασης ως αποτέλεσμα της γενικευμένης κρίσης του ιμπεριαλισμού. Μ' αυτή τη λογική, εκείνο που πρέπει να ξεταστεί και να αποτελέσει άποφασιστικό κριτήριο για την αξία της ιστορικής υπόθεσης του Λένιν είναι η αιτιώδης συνάφεια μεταξύ Ιμπεριαλισμού και διεθνούς σοσιαλιστικής επανάστασης στο ιστορικό πλαίσιο της περιόδου του μεσοπολέμου.

Τό βασικό χαρακτηριστικό της μεσοπολεμικής περιόδου ήταν η πολυπλοκότητα των τάσεων που καθόρισαν τις κύριες πολιτικές εξελίξεις. Αν και τό ρήγμα που έγινε με τη σοβιετική επανάσταση σε συνδιασμό με τη γενικευμένη οικονομική αστάθεια και τό διχασμό των άστικών πολιτικών δυνάμεων λειτούργησαν ως όροι άποσταθεροποίησης των άστικών καθεστώτων, η διεθνής επανάσταση όμως που πρόβλεψε ο Λένιν, όχι μόνο δεν πραγματοποιήθηκε, αλλά στο τέλος αυτής της περιόδου ή ίδια η Σοβιετική Ένωση θρέθηκε σε πολύ κρίσιμη θέση, αντιμετώπιζοντας τη φασιστική άπειλή.

Καθώς τό βαθύ σχίσμα μεταξύ κομμουνιστών και σοσιαλιστών απέκλειε τη δυνατότητα μίας έκλογικής νίκης της άριστερας στο σύνολό της, τό μικρά κομμουνιστικά κόμματα προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν τις επαναστατικές δυνατότητες της πρώτης μεσοπολεμικής περιόδου, με βίαιες εξεγέρσεις, που όμως άποδείχτηκαν άνικανες να κλονίσουν τό θεμέλια των άστικών καθεστώτων.

Αντίθετα, αυτά τό άπελπισμένα επαναστατικά κινήματα άνάγκασαν τους τρομοκρατημένους σοσιαλιστές να ενισχύσουν τους δεσμούς τους με τις άστικές πολιτικές δυνάμεις, σε μιά προσπάθεια να προστατεύσουν την πολυτιμη, για εύρύτατες μάζες της ευρωπαϊκής εργατικής τάξης, πολιτική δημοκρατία³³. Αυτά συνέβαιναν σε μιά περίοδο που οι οικονομικές συνέπειες του Α' παγκοσμίου πολέμου ήταν πολύ δυσμενείς για τις καπιταλιστικές χώρες της Δ. Ευρώπης και προκαλούσαν μιά δξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων σε σημείο που ή έκτίμηση για την ύπαρξη επαναστατικών συνθηκών να φαίνεται λογική. Ακόμη, ο διχασμός των άστικών πολιτικών δυνάμεων που άρχισε να παγιώνεται μετά τη λήξη του πολέμου ενίσχυε ούσιαστικά την παραπάνω έκτίμηση. Όμως, καθώς ή επίδραση του οικονομικού επιπέδου στο πολιτικό δεν είναι γραμμική και παίρνοντας υπόψη ότι από τους πολιτικούς κλονισμούς των άστικών κοινωνιών δεν ώφε-

29. Βλ. για παράδειγμα τις αναλύσεις των ιστορικών διαδικασιών που ώδηγησαν την άγγλική και γερμανική έξωτερική πολιτική στον Ιμπεριαλισμό, στα έργα των:

W. G. Hynes: *The economics of empire* (London 1979), H. Bohme: *Socialand economic history of Germany* (London 1678).

30. Η άποσταθεροποίηση του Διεθνούς Συστήματος που ώδηγησε στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο περιγράφεται με άρκετή σαφήνεια, τουλάχιστον όσον άφορά τις πολιτικές πτυχές της, στα έργα των: A. J. Taylor: *The struggle for mastery in Europe 1848-1918* (Oxford 1971), R. Langhorne: *The collapse of the concert of Europe* (London 1981).

31. Βλ. E. H. Carr: *International relations between the two world wars 1919-1939* (London 1977).

32. Βλ. A. G. Kenwood - A. L. Lougheed: *The growth of the international economy 1820-1960*, Part II, επίσης για τις οικονομικές δομές της Ιταλίας και Γερμανίας στην περίοδο του μεσοπολέμου βλ. Νίκου Πουλαντζά, *Φασισμός και Δικτατορία* (Όλκος 1976).

33. Βλ. A. Przeworski: *Social democracy as a historical phenomenon* στο *New Left Review* 122, 1980, M. Salvadori: *K. Kautski and the socialist revolution 1880-1938* (London 1979), κεφ. X, XI.

λείται κατ' ανάγκην ή άριστερά, ή έλλειψη ενότητας στις γραμμές τής ευρωπαϊκής άριστεράς έπαιξε άποφασιστικό έξισοροποιστικό ρόλο. Δημιουργήθηκαν έτσι παράδοξες καταστάσεις όπου ή ήγεμονία τής άστικής τάξης άναπαραγόταν χάρη στην άποφασιστική βοήθεια ενός τμήματος τής άριστεράς. Τέλος, όπου τά όρια, μέσα στα όποια ή άτυπη συμμαχία των σοσιαλιστών με τά άστικά κόμματα μπορούσε να λειτουργήσει, εξαντλήθηκαν στις πιο αδύνατες καπιταλιστικές κοινωνίες, οι σοσιαλιστές είτε χρεώθηκαν τήν άποτυχία των καπιταλιστικών κοινωνιών να ξεπεράσουν τήν όλόπλευρη κρίση τους, είτε θεωρήθηκαν μαζί με τους κομμουνιστές οι κύριες αίτιες τής κρίσης. Η αντίδραστική άκρα δεξιά παρουσιάστηκε ως μοναδική πολιτική λύση και σάρωσε, με τήν άνοχη σε πολλές περιπτώσεις των ύπολοιπων άστικών δυνάμεων, τήν άριστερά στο σύνολό της³⁴.

Οι πολιτικές εξέλιξεις στη Γερμανία και τήν Ίταλία, τή μεσοπολεμική περίοδο, κινήθηκαν στο πλαίσιο πού σκιαγραφήσαμε πιο πάνω, ενώ ο ισπανικός εμφύλιος μπορεί να θεωρηθεί ως ή πρώτη συνδυασμένη επίθεση των φασιστικών δυνάμεων σε διεθνή κλίμακα³⁵. Στις αρχές τής δεκαετίας του '30, τά κομμουνιστικά κόμματα των άναπτυγμένων χωρών τής Δ. Ευρώπης ήταν είτε έκτός νόμου, είτε στο περιθώριο τής πολιτικής ζωής, τήν ίδια ώρα πού ή Σοβιετική Ένωση περικυκλωμένη από φασιστικές και καπιταλιστικές κυβερνήσεις αντιμετώπιζε άπομονωμένη τήν πιθανότητα μιάς καταστροφής. Με αυτές τις συνθήκες ή άλλαγή στρατηγικής από τή μιά μεριά, των κομμουνιστικών κομμάτων πού υιοθέτησαν τήν πολιτική των «λαϊκών μετώπων», σε μιά άπελπισμένη προσπάθεια να συνεισφέρουν στην αντίσταση κατά τής φασιστικής εξέπλωσης, θά μπορούσε να θεωρηθεί ως έμμεση παραδοχή τής βαθιάς άλλαγής των ιστορικών συνθηκών, πού όχι μόνο δέν ευνουούσαν έπαναστατικές εξεγέρσεις, αλλά έβαζαν κρίσιμα έρωτήματα για τή δυνατότητα επίβίωσης του κομμουνιστικού κινήματος³⁶.

Θεωρητικές αδυναμίες – θεωρητικά προβλήματα

Χρησιμοποιώντας τήν ιστορική έμπειρία τής μεσοπολεμικής περιόδου μπορούμε να πούμε ότι τά κύρια συμπεράσματα του Λένιν σχετικά με τήν εξέλιξη του Διεθνούς Συστήματος έχουν δύο σημαντικές αδυναμίες:

α) παρά τή γενικά σωστή εκτίμηση του Λένιν για τήν αναπόφευκτη άσάθεια του Διεθνούς Συστήματος, τό θεωρητικό του σχήμα τής άνάλυσης του Ιμπεριαλισμού δέν ήταν έπαρκές για να καλύψει τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτής τής περιόδου,

β) ή διεθνής σοσιαλιστική επανάσταση, πού προβλέφθηκε από τον Λένιν ως αναπόφευκτη συνέπεια τής παρακμής του Ιμπεριαλισμού και του μονοπωλιακού καπιταλισμού, όχι μόνο δέν έγινε, αλλά κατά τή μεσοπολεμική περίοδο κυριάρχησε τό αντίδραστικό ρεύμα τής άνόδου του φασισμού.

Αυτές οι ιστορικές αδυναμίες τής θεωρίας του Λένιν, άκριβώς επειδή είναι αρκετά σημαντικές κι επηρεάζουν ουσιαστικά τή δυνατότητα τής θεωρίας να διερευνήσει τή συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα, μάς εισάγουν σε μιά σειρά προβλημάτων πού άφορούν τή θεωρητική έπαρκεια τής άνάλυσης του Λένιν.³⁷

Τό πρώτο πρόβλημα πού αντιμετώπιζει κανείς στη μελέτη τής θεωρίας του Λένιν για τον Ιμπεριαλισμό, είναι ή άσάφεια του θεωρητικού τής αντικείμενου, πού σε τελική άνάλυση κάνει δύσκολο τον προσδιορισμό του τί αναλύεται στα διάφορα μέρη αυτού του έργου. Για παράδειγμα, ενώ είναι πολύ ξεκάθαρο ότι για τον Λένιν «ο Ιμπεριαλισμός, τό άνώτατο στάδιο του καπιταλισμού» μιά και «...γεννήθηκε σαν παραπέρα ανάπτυξη και άμση συνέχιση των βασικών ιδιοτήτων του καπιταλισμού γενικά»³⁸, όταν προσπαθεί να διερευνήσει δομικά προβλήματα του Διεθνούς Συστήματος εγκαταλείπει τή θεωρία του μονοπωλιακού καπιταλισμού και συγκεντρώνεται στη συγκεκριμένη ίσοροπία δυνάμεων μεταξύ των Ιμπεριαλιστικών κρατών με πολύ διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές δομές:

«...μεταξύ των έξη χωρών πού αναφέραμε, θλέπουμε, πρώτον νεαρές καπιταλιστικές χώρες (Άμερική, Γερμανία, Ίαπωνία) των οποίων ή εξέλιξη είναι έξαιρετικά γρήγορη· δεύτερο, χώρες με παλαιότερη καπιταλιστική ανάπτυξη (Γαλλία, Βρετανία) των οποίων ή μετέπειτα εξέλιξη είναι πιο άργη, ... και τρίτο μιά χώρα πολύ καθυστερημένη οικονομικά (Ρωσία) όπου ο νεότερος καπιταλιστικός Ιμπεριαλισμός είναι τυλιγμένος (...) με ένα έξαιρετικά πυκνό δίκτυο προκεφαλαιοκρατικών σχέσεων»³⁹.

Η χρησιμοποίηση από τον Λένιν δύο, ουσιαστικά, διαφορετικών θεωρητικών σχημάτων για τήν άνάλυση του ίδιου αντικείμενου γεννά μιά σειρά από εύλογες άπορίες και άσάφειες. Έχε ο Λένιν δύο διαφορετικές θεωρίες, μιά για τό Διεθνές Σύστημα και μιά για τους ιδιαίτερους κοινωνικούς σχηματισμούς, τον Ιμπεριαλισμό και τον μονοπωλιακό καπιταλισμό αντίστοιχα; Και εάν πραγματικά είχε δύο θεωρίες γιατί χρησιμοποεί τους όρους Ιμπεριαλισμός και μονοπωλιακός καπιταλισμός χωρίς διάκριση; Ήταν αυτή ή άσάφεια τυχαία ή μιά θεωρητική έπιλογή πού στηριζόταν στην εκτίμηση ότι οι σχέσεις παραγωγής του μονοπωλιακού καπιταλισμού είχαν ήδη κυριαρχήσει σε διεθνή κλίμακα; Οι άπαντήσεις στα έρωτήματα αυτά έχουν μεγάλη σημασία για τήν κατανόηση τής θεωρίας του Λένιν. Εάν οι έννοιες Ιμπεριαλισμός/μονοπωλιακός καπιταλισμός δέν άφορούν διαφορετικά αντικείμενα στο πλαίσιο τής άνάλυσης του Λένιν, τότε ή χρήση τους χωρίς διάκριση είναι, λογικά τουλάχιστον, δικαιολογημένη. Αντίθετα, εάν ο Λένιν είχε διακρίνει τό Διεθνές Σύστημα και τον κοινωνικό σχηματισμό ως δύο ξεχωριστές θεωρητικές κατηγορίες, πού δέν θά μπορούσαν να αναλυθούν μέσα σ' ένα όμοιόδές θεωρητικό σχήμα, τότε, ή φαινομενική ταύτιση του Ιμπεριαλισμού με τό μονοπωλιακό καπιταλισμό θά πρέπει να θεωρηθεί ως ένδειξη κάποιοι σημαντικού θεωρητικού λάθους με ρίζες στη γενικότερη σύλληψη του Λένιν για τό Διεθνές Σύστημα.

Τό δεύτερο σημαντικό πρόβλημα τής θεωρίας του Λένιν για τον Ιμπεριαλισμό άφορά τή σχέση οικονομίας και πολιτικής στο Διεθνές Σύστημα. Υπάρχουν αρκετά άποσπάσματα στο θιβλίο του Λένιν, όπου ή ανάπτυξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού κι ή άποσταθεροποίηση του Διεθνούς Συστήματος είναι γραμμικά συνδεδεμένες με σχέση αιτιότητας⁴⁰. Όμως υπάρχουν και κάποια άλλα σημεία πού μαρτυρούν μιά ουσιαστικά διαφορετική αντίληψη αυτής τής σχέσης. Για παράδειγμα, στην κριτι-

34. Βλ. W. Abendroth: *A short history of the European working class* (London, 1972), κεφ. 5 και N. Πουλαντζάς, ό.π.

35. Βλ. E. J. Hobsbawm: *Revolutionaries* (London 1977), (και έλλην. έκδοση Οι Έπαναστάτες), J. Joll: *Europe since 1870* (London 1973), κεφ. 12.

36. Βλ. E. Hobsbawm: «Forty years of popular front government» στο *Marxism today* July 1976, σ. 221-8, M. Johnstone: «Trotsky and the popular front» στο *Marxism today* October/November 1978, σ. 308-17, 346-52.

37. Μεθοδολογικά μέχρι τώρα, ή άνάλυση πού άκολουθείται σ' αυτό τό άρθρο στηρίζεται στο σχήμα πού χρησιμοποιεί ο E. Lac-

lan στο έργο του *Politics and ideology in marxist theory* (London 1977), σ. 61-2. Δηλαδή μετά τήν παρουσίαση του αναλυόμενου θεωρητικού σχήματος, τά περιγραφικά του μέρη μαζί με τά συμπερασματά του υπόκεινται στον ιστορικό έλεγχο τής περιόδου στην όποια αναφέρονται. Αν αυτή ή διαδικασία άποδείξει ουσιαστική διάσταση μεταξύ θεωρίας/ιστορίας, τότε υπάρχουν σοβαρές ένδειξεις για προβλήματα στο έσωτερικό τής θεωρίας, ή διερεύνησή τους μπορεί να οδηγήσει στον προσδιορισμό των άποφάσεων και αδυναμιών τής έξεταζόμενης θεωρίας.

38. Λένιν, *Άπαντα*, τομ. 22, σελ. 271 «Ιμπεριαλισμός...»

39. Λένιν, *Στό ίδιο*, σελ. 264.

40. Στο ίδιο.

κή τής ανάλυσης του Κάουτσου, όπου η συμφωνία των Ιμπεριαλιστικών χωρών ως αποτέλεσμα τής ανάπτυξης των μονοπωλίων θεωρείται δυνατή⁴¹, ο Λένιν παρατηρεί ότι δεν πρέπει να συγχέεται η επεκτατική τάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού γενικά, με την αυτόνομη έκρηξη των πολιτικών αντιθέσεων, που σε τελική ανάλυση πηγάζουν από τις σχέσεις άνω ανάπτυξης των διαφόρων χωρών. 'Ακόμη, προσπαθώντας να ξεετάσει τις λεπτές σχέσεις Ισορροπίας μέσα στο Διεθνές Σύστημα, προσδιόρισε εκείνη την κατηγορία των χωρών, που χωρίς να έχουν μονοπωλιακές δομές και χωρίς να είναι Ιμπεριαλιστικές δυνάμεις αξιόλογες, καθόρθωναν να διατηρούν κάποια στοιχεία ανεξαρτησίας εκμεταλλεόμενες τις βαθείς διαφορές των κυριότερων Ιμπεριαλιστικών δυνάμεων. Τέλος, ο Λένιν υποστηρίζει ότι η δυναμική τής ενδοϊμπεριαλιστικής διαμάχης έσπρωχνε τους κύριους ανταγωνιστές στην κατάκτηση χωρών, όχι τόσο επειδή ήταν αναγκαίες στους κατακτητές, αλλά κυρίως για να αποδυναμώσουν την αντίπαλη Ιμπεριαλιστική δύναμη και να κλονίσουν την ήγεμονία της.

Αυτές οι δυο αντιφατικές αντιλήψεις τής σχέσης οικονομίας και πολιτικής στο Διεθνές Σύστημα δημιουργούν την εντύπωση ότι ο Λένιν δεν είχε λύσει όριστικά τα προβλήματα που τήν άφορουν. Ήταν η ανάπτυξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού γραμμικά συνδεδεμένη με την αποσταθεροποίηση του Διεθνούς Συστήματος ή είχε αυτή η αποσταθεροποίηση τή δική της δυναμική που όπωσδήποτε έπηρεαζόταν, αλλά δεν εξαρτιόταν αποκλειστικά από το μονοπωλιακό καπιταλισμό; 'Έχει τό Διεθνές Σύστημα ένα σχετικά αυτόνομο πολιτικό επίπεδο ή ό,τι συμβαίνει στην οικονομική σφαίρα καθορίζει εύθως και τις μεταβολές στο χώρο τής διεθνούς πολιτικής; 'Όπως και στην προηγούμενη περίπτωση οι απαντήσεις σ' αυτά τά έρωτήματα προσδιορίζουν και τή θέση που θά πάρει κανείς απέναντι στο έργο του Λένιν. Στην περίπτωση που ο Λένιν ανέλυσε τό Διεθνές Σύστημα με αποκλειστική βάση τήν επίδραση του μονοπωλιακού καπιταλισμού, τότε, τά πιά πολλά από τά Ιστορικά λάθη του όφειλονταν σέ κάποιο είδος οικονομισμού που κυριαρχεί στη σκέψη του. 'Όμως αν οι ασάφειες που περιγράψαμε είναι τά αποτελέσματα μιάς έλλειπτικής προσπάθειας που στόχευε στην έπεξεργασία μιάς ολοκληρωμένης θεωρίας του Διεθνούς Συστήματος, τότε, υπάρχει χώρος για ουσιαστική εξέλιξη τής ανάλυσης του Λένιν που θά μπορούσε να δώσει αξιόλογους καρπούς.

'Η τελευταία κατηγορία προβλημάτων άφορά τήν αντίληψη του Λένιν για τό μονοπωλιακό καπιταλισμό. Μέ βάση τό οικονομικό μοντέλο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, ο Λένιν θεωρήσε ότι τό παντοδύναμο οικονομικά «χρηματιστικό κεφάλαιο» είχε πλέον εισχωρήσει μέσα στον κρατικό μηχανισμό των αναπτυσσόμενων χωρών και τον χρησιμοποιούσε αποκλειστικά για τις σενές του επιδιώξεις. Καθώς όμως ο μονοπωλιακός καπιταλισμός είχε φτάσει σ' ένα προχωρημένο στάδιο παρακμής, όπου η αντίθεση τής χρηματιστικής ολιγαρχίας με τά υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα είχε κορυφωθεί, η γενίκευση τής πολιτικής σύγκρουσης μεταξύ κράτους/χρηματιστικής ολιγαρχίας και μιάς ευρύτατης λαϊκής συμμαχίας ήταν αναπόφευκτη και θά είχε ως αποτέλεσμα τήν εγκαθίδρυση σοσιαλιστικών καθεστώτων στις αναπτυσσόμενες χώρες. 'Αντίθετα όμως με τις προβλέψεις του Λένιν, όχι μόνο δεν έγιναν σοσιαλιστικές επαναστάσεις, μέχρι τήν εποχή που έγραφε τό βιβλίο του, αλλά η διάλυση τής Β' Διεθνούς θά μπορούσε να χαρακτηριστεί ως άφετηρία μιάς διαδικασίας παρακμής για τήν ευρωπαϊκή άριστερά. 'Ο Λένιν για να εξηγήσει αυτό τό αντιφατικό, με τή θεωρία του, φαινόμενο, Ισχυρίστηκε ότι τά άνώτερα στρώματα του προλεταριάτου πρόδωσαν τά συμφέροντα τής τάξης τους και δωροδοκήθηκαν από τήν άρχουσα τάξη. 'Ο πόλεμος όμως, κατά τόν Λένιν, θά όξυνε τήν ταξική πά-

λη άκόμη περισσότερο και θά κατέστρεφε αυτή τήν «εργατική άριστοκρατία» που έφραζε τό δρόμο τής σοσιαλιστικής επανάστασης.⁴²

Χωρίς άμφιβολία, η ανάλυση του μονοπωλιακού καπιταλισμού από τόν Λένιν είναι σημαντικά έπηρεασμένη από μιά «οικονομική» αντίληψη, που υποβαθμίζει τις δυνατότητες της και δυστυχώς έχει επιδράσει βαθύτατα τήν άριστερά στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες. 'Ως δείγμα των προβλημάτων που προέρχονται άπ' αυτό τόν οικονομισμό, θά μπορούσε κανείς να αναφέρει τήν αντίληψη περί «εργατικής άριστοκρατίας» και τής δωροδοκίας της, που και μέσα στο έννοιολογικό πλαίσιο του Λένιν άποδεικνύει ότι η κυριαρχία του μονοπωλιακού καπιταλισμού δεν όδηγεί άναγκαστικά στην άκραία πόλωση, όπως θεωρεί ο Λένιν. Καθώς οι οικονομικές τάσεις δεν είναι μονοδιάστατες, άκόμη κι αν δεχτούμε ότι η επίδραση τής πολιτικής στην οικονομία είναι άνύπαρκτη, η ίδια η διαλεκτική φύση των οικονομικών τάσεων δημιουργεί φαινόμενα αντιφατικά. Τώρα, αν προσθέσουμε και τά άναγκαία πολιτικά στοιχεία που άπουσιάζουν άπό τή θεωρία του Λένιν, τά συμπεράσματά του για τήν εξέλιξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού άποδυναμώνονται άκόμη πιά πολύ. Γιατί οι μη μονοπωλιακές μερίδες τής άστικής τάξης θά στρέφονταν εναντίον των μονοπωλίων; Μήπως είχαν εκλείψει όλες οι ένδιάμεσες κοινωνικές κατηγορίες μεταξύ μονοπωλίων και προλεταριάτου; 'Εάν δεν είχαν εκλείψει, ήταν σέ θέση τό προλεταριάτο ν' άποκτήσει Ιδεολογική ήγεμονία στις άλλες μη μονοπωλιακές τάσεις; 'Η σιωπή του Λένιν γι' αυτά τά έρωτήματα προσδιορίζει τό ουσιαστικό πρόβλημα που υπάρχει στην ανάλυση του μονοπωλιακού καπιταλισμού και ειδικότερα στην αντίληψη του για τό καπιταλιστικό κράτος στο στάδιο του αυτό.

Θεωρητικές αντιφάσεις - αντικείμενα και θεωρίες

Είναι συνηθισμένο να θεωρούμε τήν ανάλυση του Λένιν για τόν Ιμπεριαλισμό ως μιά θεωρία που άσχολεϊται με τό ιεραρχικά τελευταίο στάδιο ανάπτυξης του καπιταλισμού, δηλαδή τό μονοπωλιακό καπιταλισμό. Αυτή όμως η αντίληψη τής θεωρίας του Λένιν είναι όπωσδήποτε άσαφής και Ισως παραπλανητική.

'Αρχίζουμε με τήν υπόθεση ότι ο μονοπωλιακός καπιταλισμός είναι ένα από τά στάδια ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής κι ότι η έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι ένα θεωρητικό μέσο που χρησιμεύει στην ανάλυση ενός συγκεκριμένου Ιστορικού αντικειμένου του κοινωνικού σχηματισμού⁴³. 'Η σχέση μεταξύ μονοπωλιακού καπιταλισμού και Ιμπεριαλισμού φαίνεται άρκετά προβληματική και δεν είναι καθόλου σαφές τί μπορεί να προσθέσει η θεωρία του Ιμπεριαλισμού στο ήδη υπάρχον θεωρητικό σχήμα του μονοπωλιακού καπιταλισμού ή στην ανάλυση των συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών. Μερικοί θεωρητικοί, ταυτίζοντας τόν Ιμπεριαλισμό με τό μονοπωλιακό καπιταλισμό, Ισχυρίζονται ότι ο Ιμπεριαλισμός είναι η προέκταση τής θεωρίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού στο στάδιο τής επέκτασης και κυριαρχίας του τελευταίου σέ παγκόσμια κλίμακα. 'Όμως τουλάχιστον έμμεσα οι θεωρητικοί, που ταυτίζουν Ιμπεριαλισμό και μονοπωλιακό καπιταλισμό, άποδέχονται ότι η θεωρία του Ιμπεριαλισμού άσχολεϊται μ' ένα πολύ ειδικό αντικείμενο, τό Διεθνές Σύστημα που είναι σαφώς διακεκριμένο από τόν κοινωνικό σχηματισμό. Φυσιολογικά, λοιπόν, η

42. Λένιν, «Ιμπεριαλισμός...», 'Απαντα τόμ. 22.

43. Για τις έννοιες «τρόπος παραγωγής», «στάδιο τρόπου παραγωγής» και «κοινωνικός σχηματισμός» βλ. L. Althusser - E. Balibar: *Lire le Capital*, σ. 291, Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική έξουσία και Κοινωνικές τάξεις* (Θεμέλιο), «Εισαγωγή». 'Επίσης του ίδιου, *Οι τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό* (Θεμέλιο), «Εισαγωγή».

41. Βλ. Μ. Salvadori, *Karl Kautski and the socialist revolution*, σ. 181-218.

ταύτιση του ιμπεριαλισμού με το μονοπωλιακό καπιταλισμό είναι μεθολογικά άσπρηκτη εκτός εάν ο κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός, ως διακεκριμένη θεωρητική κατηγορία, έχει εκλείψει από το πλαίσιο της μαρξιστικής θεωρίας.

Η θέση του Λένιν σ' αυτό το πρόβλημα απέχει πολύ από το να είναι ξεκαθαρισμένη. Τίς πιά πολλές φορές χρησιμοποιεί τους όρους «ιμπεριαλισμός» και «μονοπωλιακός καπιταλισμός» χωρίς καμιά διάκριση. Όμως υπάρχουν όρισμένα σημεία, όπου η διάκριση μεταξύ των δύο έννοιών γίνεται:

α) όπως έχουμε αναφέρει εκεί που ο Λένιν προσπαθεί ν' αποδείξει την ενδογενή αστάθεια του Διεθνούς Συστήματος, χρησιμοποιεί όχι τη θεωρία του μονοπωλιακού καπιταλισμού, αλλά το νόμο της ανισόμερης ανάπτυξης που κατά κάποιο τρόπο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένδειξη ανάλυσης του Διεθνούς Συστήματος με βάση μία ιδιαίτερα προβληματική, ανεξάρτητη από εκείνη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

β) χωρίζοντας ξεκάθαρα το βιβλίο σε δύο ανεξάρτητα μέρη που ασχολούνται το ένα με το μονοπωλιακό καπιταλισμό και το άλλο με τον ιμπεριαλισμό ως ιδιαίτερο στάδιο στην ιστορία του Διεθνούς Συστήματος, ο Λένιν φαίνεται να έχει συνειδητοποιήσει τη διαφορά μεταξύ κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού και Διεθνούς Συστήματος.

γ) η επανεξέταση της λογικής του Λένιν στο κλασικό του έργο «*Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία*» (1903), όπου χρησιμοποίησε ένα πολύ εκλεπτυσμένο σχήμα άρθρωσης των διαφόρων τρόπων παραγωγής μέσα στο ρωσικό κοινωνικό σχηματισμό, αντιφάσκει με μία ανάλυση του Διεθνούς Συστήματος, που ανάγει τις πολύπλοκες σχέσεις μεταξύ κοινωνικού σχηματισμού σ' ένα γενικότερο σχήμα μονοπωλιακών σχέσεων παραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα⁴⁴.

δ) κατακρίνοντας το βιβλίο του Μπουχάριν «*Η οικονομία της μεταβατικής περιόδου*», ο Λένιν εκφράζει πολύ καθαρά την αντίρρηση του στον ισχυρισμό του Μπουχάριν για την παγκοσμιότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, επιμένοντας πώς οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής δεν ήταν κυρίαρχες σ' όλα τα μέρη του Διεθνούς Συστήματος, που τελικά σημαίνει ότι η θεωρία του Διεθνούς Συστήματος είναι αναγκαστικά πολύ ευρύτερη από εκείνη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής⁴⁵.

ε) το 1920 στον πρόλογο των γαλλικών και γερμανικών εκδόσεων του βιβλίου του ο Λένιν επεξηγεί πώς στόχος του είναι να προσφέρει «*μία συνθετική εικόνα του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος μέσα από τις διεθνείς σχέσεις του κατά τον 20ό αιώνα*»⁴⁶. Καθώς η έννοια της πρότασης «συνολική εικόνα της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας» πολύ απέχει από το να ενισχύει την ταύτιση μονοπωλιακού καπιταλισμού και ιμπεριαλισμού, η αντίθετη άποψη ενισχύεται σημαντικά.

Από την άλλη μεριά όμως, η ταύτιση ιμπεριαλισμού, μονοπωλιακού καπιταλισμού όχι μόνο επαναλαμβάνεται πολλές φορές στο έργο του Λένιν, αλλά σε πολλές περιπτώσεις φαίνεται να καθοδηγεί και τη λογική της ανάλυσής του. Συνεπώς μπορεί κανείς να θεωρήσει ότι η θεωρία του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό έχει δύο σημαντικά προβλήματα:

α) περιέχει στοιχεία που ανάγονται σε δύο άλλη-

λοσυγκρουόμενες μεθολογικές αντιλήψεις,

β) με βάση την επικρατέστερη μεθολογική αντίληψη χρησιμοποιεί ένα θεωρητικό σχήμα που είναι άνικανο ν' αναλύσει το αντικείμενο του.

Το πρόβλημα τώρα είναι να προσδιορίσουμε τα θεωρητικά λάθη που οδήγησαν σ' αυτές τις δυο αντιφάσεις.

Εξαιτίας των περιγραφικών αδυναμιών της θεωρίας του ο Λένιν σχημάτισε την εντύπωση ότι ο μονοπωλιακός καπιταλισμός κυριαρχούσε σ' όλους τους αναπτυσσόμενους κοινωνικούς σχηματισμούς της εποχής του και προχώρησε στο να γενικεύσει τόσο πολύ τις τάσεις του μονοπωλιακού καπιταλισμού, ώστε να τις θεωρεί σαν τους βασικούς προσδιορισμούς του Διεθνούς Συστήματος. Το αποτέλεσμα ήταν ν' αναλύσει το Διεθνές Σύστημα όχι ως μία συγκεκριμένη έννοια σχέσεων μεταξύ άνισα αναπτυσσόμενων κοινωνικών σχηματισμών, αλλά ως ένα κοινωνικό σχηματισμό με κυρίαρχο το μονοπωλιακό καπιταλισμό. Κατά συνέπεια ο Λένιν υποβάθμισε στην ανάλυσή του τη σημασία των αντιθέσεων/προϋποθέσεων σε εθνικό επίπεδο, υποθέτοντας ότι οι εθνικοί κοινωνικοοικονομικοί σχηματισμοί ήταν σε μία διαδικασία διάλυσης υπό την επίδραση της διεθνοποίησης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, που έτειναν να δημιουργήσουν μία ευρύτερη οικονομική δομή στο Διεθνές Σύστημα. Φυσικά, ο Λένιν συμπέρανε ότι αυτή η διαδικασία ανασύνθεσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε διεθνές επίπεδο δεν επρόκειτο να ολοκληρωθεί, γιατί οι αντιθέσεις που πήγαζαν από τη διεθνοποίηση δημιουργούσαν τις αναπόφευκτες αντιθέσεις/προϋποθέσεις της διεθνούς σοσιαλιστικής επανάστασης.

Όμως, ακολουθώντας την ίδια τη λογική του Λένιν, το ξέσπασμα της διεθνούς σοσιαλιστικής επανάστασης δεν ήταν καθόλου αναπόφευκτο. Αντίθετα θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει, όπως πολύ σωστά ήδη είχε κάνει ο Κάουτσκι, ότι ο σχηματισμός μιάς εννοποιημένης διεθνούς οικονομίας, που στηριζόταν στην ομογενοποίηση των διαφορετικών κοινωνικών σχηματισμών, θα καθιστούσε δυνατή τη συνεργασία μεταξύ των διαφορετικών χρηματιστικών ολιγαρχιών, με θά προσαρθούν να ισχυροποιήσουν τη θέση τους απέναντι στο διεθνές προλεταριάτο.

Ο Λένιν αντιπαρατέθηκε βίαια σε μία τέτοια αντίληψη με βάση το νόμο της άνισης και ταυτόχρονης ανάπτυξης, παρατηρώντας ότι οι δομικές διαφορές μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών σχηματισμών ήταν οι κύριοι προσδιοριστικοί παράγοντες στην έδωιμπεριαλιστική μάχη για παγκόσμια ήγεμονία. Και παίρνοντας υπόψη του το αγεφύρωτο χάσμα των σταδίων οικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης των διαφόρων κοινωνικών σχηματισμών ο Λένιν κατέληξε ότι μία τέτοια περίπτωση αρμονικών και ισορροπημένων σχέσεων μεταξύ των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων ήταν αδύνατη. Οι έδωιμπεριαλιστικές δομικές ανισότητες/αντιθέσεις προκαθόριζαν την έδωιμπεριαλιστική αστάθεια του Διεθνούς Συστήματος.

Η προσεκτική εξέταση του δεύτερου μέρους του επιχειρήματος του Λένιν που άπαντά στον Κάουτσκι, αποκαλύπτει ότι ενώ στην ανάλυση της επίδρασης του μονοπωλιακού καπιταλισμού στο Διεθνές Σύστημα ήταν έτοιμος να αποδεχτεί τη φθίνουσα σημασία του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού ως ιστορικής ένότητας/θεωρητικής κατηγορίας, στην ανάλυση των όρων της ενδογενούς αστάθειας του Διεθνούς Συστήματος εγκαταλείπει τη θεωρία του μονοπωλιακού καπιταλισμού και συγκεντρώνεται στις σχέσεις μεταξύ άνισα αναπτυσσόμενων κοινωνικών σχηματισμών. Αυτή η αδυναμία μεταξύ Διεθνούς Συστήματος και κοινωνικών σχηματισμών είναι ίσως η σημαντικότερη αντίδραση της ανάλυσης του ιμπεριαλισμού από το Λένιν, στο βαθμό που δεν του επιτρέπει να διερευνήσει με σαφήνεια τα χαρακτηριστικά και τις αντιθέσεις του Διεθνούς Συστήματος. Τά δύο διαφορετικά και άλληλοσυγκρουόμενα θεωρητικά σχήματα, που ο Λένιν χρησιμοποιεί, Διεθνές Σύστημα ως διευρυμένος κοινωνικός σχηματισμός με κυρίαρχο τον μονοπω-

44. Λένιν, *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία*.

45. Βλ. Ν. Bukharin: *Economics of the transformation period* (N. York 1971) σ. 12-3, 213.

46. Λένιν, *Άπαντα*, τόμ. 22, σελ. 191, Πρόλογος στη γαλλική έκδοση του «*Ιμπεριαλισμού...*».

λιακό καπιταλισμό/Διεθνές Σύστημα ως άρθρωση σχέσεων μεταξύ άμεσα αναπτυσσόμενων κοινωνικών σχηματισμών φυλακίζουν τη λογική σ' ένα στενό και ίσως κατατημένο αναλυτικό πλαίσιο, πού κυριαρχεί κατά κύριο λόγο από μια λαθεμένη αντίληψη, αλλά περιέχει και σπέρματα μιας ευρύτερης και όπωσδήποτε σωστότερης θεωρητικής προοπτικής.

Πολιτική και οικονομία

Ο προσδιορισμός των σπουδαιότερων μεθοδολογικών αντιφάσεων της θεωρίας του Ιμπεριαλισμού του Λένιν άνοιγει το δρόμο για τη διερεύνηση των προβλημάτων, πού άφορούν τη σχέση οικονομίας και πολιτικής. Καθώς η έλλειψη μίας ενιαίας αντίληψης για τό Διεθνές Σύστημα δυσκολεύει τό αναλυτικό σχήμα του Λένιν να προσεγγίσει με έπάρκεια τά προβλήματα της άρθρωσης του πολιτικού με τό οικονομικό επίπεδο, γενικεύοντας τις τάσεις πού προέρχονται από τις λειτουργίες του μονοπωλιακού καπιταλισμού, προσπάθησε ο Λένιν να αναλύσει τις αναδιαρθρώσεις του Διεθνούς Συστήματος θεωρώντας τις άμεσα άποτελέσματα της κυριαρχίας των μονοπωλιακών καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα. Τό άποτέλεσμα ήταν να καταλήξει σ' ένα θεωρητικό σχήμα στό όποιο οι βασικές αντιθέσεις του Διεθνούς Συστήματος ήταν ταξικές με κυριαρχή την αντίθεση μεταξύ διεθνούς προλεταριάτου και χρηματιστικής ολιγαρχίας.

Όμως αυτή η αντίληψη για τό Διεθνές Σύστημα απέκλειε από τό αναλυτικό της πλαίσιο τις αντιθέσεις μεταξύ έθνικών κοινωνιών πού, κατά τόν Λένιν, θεωρούνταν άπλά προκαταρκτικά στάδια των έπερχόμενων ταξικών συγκρούσεων σε διεθνή κλίμακα. Οι αντιθέσεις μεταξύ κοινωνιών όπως εκφράζονταν από τις συγκρούσεις των έθνικών κρατών/κοινωνιών δεν είχαν, κατά τόν Λένιν, στέρεη αντικειμενική/ύλική βάση. Καί η διεθνοποίηση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής έκανε τό έθνικό κράτος ένα προσωρινό φαινόμενο του έποικοδομηματος, πού δεν είχε καμιά άντιστοιχία με τις διεθνοποιημένες οικονομικές δομές μονοπωλιακού καπιταλισμού. Από την άλλη μεριά όμως, σε κανένα σημείο του έργου του ο Λένιν δεν ήταν σε θέση να δώσει μιά έπαρκή εικόνα των διεθνοποιημένων ταξικών αντιθέσεων. Ένώ, αντίθετα, όπως έχουμε ήδη παρατηρήσει, οι μόνες συγκεκριμένες αίτιες ένδογενών αντιθέσεων Διεθνούς Συστήματος πού αναφέρονται από τόν Λένιν, πηγάζουν από τις σχέσεις μεταξύ Ιμπεριαλιστικών κρατών.

Αυτή η προφανής αντίφαση μεταξύ συμπερασμάτων και άνάλυσης, πού χαρακτηρίζει τό έργο του Λένιν για τόν Ιμπεριαλισμό, είναι συνέπεια της προσπάθειάς του να διερευνήσει τό Διεθνές Σύστημα ως διευρυμένο κοινωνικό σχηματισμό, άποκλείοντας από τη λογική του τις ιδιαίτερες άρθρώσεις τρόπων παραγωγής και πολιτικών-οικονομικών-ιδεολογικών επιπέδων στό πλαίσιο των έθνικών κοινωνικών σχηματισμών. Πιό συγκεκριμένα η παράκαμψη των έθνικών κοινωνικών σχηματισμών πού προσπαθεί ο Λένιν, έχει σημαντικές θεωρητικές επιπτώσεις για ά δύο κύριους λόγους:

α) οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής στερούνται θεωρητικού περιεχομένου έξω άπ' τό συγκεκριμένο πλαίσιο κοινωνικού σχηματισμού, όπου η ειδικά διαρθρωμένη σχέση κεφαλαίου/έργασίας στηρίζει την παραγωγή υπεραξίας κατά ένα πολύ συγκεκριμένο τρόπο, πού σε τελική άνάλυση προσδιορίζεται από τη συναρμογή των ιδιαίτερων τρόπων παραγωγής αναπτυσσόμενων στό έσωτερικό του⁴⁷.

β) ο τρόπος άρθρωσης του οικονομικού με τό πολιτικό επίπεδο στό Διεθνές Σύστημα διαφέρει ουσιαστικά από εκείνο του κοινωνικού σχηματι-

σμού, δεδομένου ότι η έλλειψη μίας όμογενοϋς οικονομικής δομής στό Διεθνές Σύστημα, όπως στόν κοινωνικό σχηματισμό, κάνει προβληματική άν όχι άδύνατη την κυριαρχία των προσδιορισμών πού πηγάζουν από τό οικονομικό επίπεδο.

Με βάση αυτούς τούς περιορισμούς μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι σε αντίθεση με τόν έθνικό κοινωνικό σχηματισμό, όπου οι οικονομικοί προσδιορισμοί σε συνάρτηση με τις πολιτικές/ιδεολογικές επιδράσεις έχουν ως άποτέλεσμα τό σχηματισμό διακεκριμένων κοινωνικών τάξεων, στό Διεθνές Σύστημα όπου δεν υπάρχει ενιαία παραγωγική δομή ώστε να παράγει συγκεκριμένους οικονομικούς προσδιορισμούς, ο σχηματισμός κοινωνικών τάξεων είναι άδύνατος, εκτός άν η διαδικασία διάλυσης και μορφοποίησης ενός διεθνούς κοινωνικού σχηματισμού έχει προχωρήσει σημαντικά.

Στην περίπτωση όμως πού οι διαδικασίες ολοκλήρωσης του διεθνούς κοινωνικού σχηματισμού/διάλυσης των κοινωνικών σχηματισμών δεν έχει προχωρήσει, όπως συνέβαινε την εποχή πού ο Λένιν έγραφε τό βιβλίο του, η προσπάθεια ταξικής άνάλυσης του Διεθνούς Συστήματος δεν μπορεί να δώσει καρπούς. Οι μοναδικοί δρώντες κοινωνικοπολιτικοί οργανισμοί στό διεθνές πεδίο είναι σε τέτοιες περιόδους τά έθνικά κράτη κι οι στρατηγικές έπιλογές τους ρυθμίζουν τις εξελίξεις του Διεθνούς Συστήματος εκφράζοντας μ' ένα γενικό τρόπο την ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των διαφορετικών έθνικών κοινωνικών σχηματισμών. Ιδιαίτερα σε περιόδους έντονης αστάθειας του Διεθνούς Συστήματος δεν είναι κοινωνικές τάξεις πού συγκρούονται, αλλά ενιαίοι έθνικοί/κρατικοί οργανισμοί πού αντιπροσωπεύουν σε κάθε περίπτωση διαφορετικές άρθρώσεις ταξικών σχέσεων υπό την ήγεμονία μιάς συγκεκριμένης τάξης ή κάποιου σχηματισμού κοινωνικών τάξεων. Χωρίς άμφιβολία κάθε ήγεμονική τάξη επιδιώκει την άναπαραγωγή της κυριαρχίας της διεθνώς, όμως για να πετύχει κάτι τέτοιο πρέπει πρώτα να διατηρήσει την ένότητα του κοινωνικού σχηματισμού στόν όποιο κυριαρχεί. Η ιδεολογία του έθνικισμού ενισχύοντας τη διαταξική ένότητα του κοινωνικού σχηματισμού, δίνει τη δυνατότητα στό έθνικό κράτος να συνθέτει τις λειτουργίες των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων παράγοντας μιά συμπαγή πολιτική δραστηριότητα. Συνεπώς παρά την ιδιαιτερότητα των οικονομικών δεσμών μεταξύ κοινωνικού σχηματισμού, η πολιτική παρέμβαση των έθνικών κρατών μετασχηματίζει τις σχέσεις τους κατά ένα πολύ σαφή τρόπο και τις κάνει τό αντικείμενο άσκησης κρατικής πολιτικής.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η άδυναμία της θεωρίας του Λένιν να θίξει με σαφήνεια τό πρόβλημα της σχέσης οικονομίας/πολιτικής στό Διεθνές Σύστημα, ξεκινά από τη λαθεμένη αντίληψη γι' αυτό με βάση όχι τις σχέσεις μεταξύ κοινωνικού σχηματισμού, αλλά την άρθρωση μονοπωλιακών σχέσεων/δυνάμεων παραγωγής πού τελικά καταλήγει να θεωρεί τό Διεθνές Σύστημα ως ένα άπλό διευρυμένο κοινωνικό σχηματισμό χωρίς καμιά ιδιαιτερότητα. Ός άποτέλεσμα αυτής της έπικίνδυνης άπλούστευσης ο Λένιν εφαρμόζει τη θεωρία του κοινωνικού σχηματισμού στην άνάλυση του Διεθνούς Συστήματος χωρίς να συντρέχουν οι ιστορικοί όροι πού θα δικαιολογούσαν ένα τέτοιο θεωρητικό άλμα. Οι συνέπειες είναι εύλογες. Η κατά τό Λένιν γενικευμένη επίδραση μονοπωλιακού καπιταλισμού στό Διεθνές Σύστημα, δεν ήταν ούτε τόσο ένοποιημένη, ούτε είχε τις συνέπειες πού ο Λένιν προέβλεπε. Οι τάσεις του μονοπωλιακού καπιταλισμού φιλτράρονταν μέσα από τις στρατηγικές επιλογές των έθνικών κρατών προκαλώντας πραγματικά δξυση των ένδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων. Όμως, άποτέλεσμα αυτών των αντιθέσεων δεν ήταν τό βάθεμα των ταξικών σχέσεων μεταξύ διεθνούς προλεταριάτου και χρηματιστικής ολιγαρχίας, αλλά η κλιμάκωση των διαφορών μεταξύ έθνικών κρατών πού όδήγησε σε δύο παγκόσμιους πολέμους.

47. Βλ. I. Roxborough: *Theories of underdevelopment* pp 42-54.

Ό μονοπωλιακός καπιταλισμός

Η φύση των προβλημάτων που πηγάζουν από τη θεωρία του Λένιν για το μονοπωλιακό καπιταλισμό είναι αρκετά διαφορετική. Έχοντας επεξεργαστεί μία κατά βάση σωστή ανάλυση της οικονομικής δομής του μονοπωλιακού καπιταλισμού, ο Λένιν προσπάθησε να τον κατατάξει ως ένα συγκεκριμένο στάδιο στην ιστορική εξέλιξη του καπιταλισμού. Μ' αυτή τη συλλογιστική ο Λένιν κατέληξε ότι αφού οι ενδογενείς αντιθέσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής⁴⁸ στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού είχαν διευρυνθεί και όξυνθεί στο έπακρο μέσα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, ο μονοπωλιακός καπιταλισμός φυσιολογικά ήταν το τελευταίο στάδιο της ιστορίας του καπιταλισμού. Οι λειτουργικές ανάγκες του χρηματιστικού κεφαλαίου προκαλούσαν μία άκραία πόλωση των πολιτικών δυνάμεων των αναπτυσσόμενων κοινωνιών, που αναπόφευκτα, κατά τον Λένιν, οδηγούσαν στην τελική σύγκρουση μεταξύ της χρηματιστικής ολιγαρχίας κι ενός εύρύτετου συνασπισμού κοινωνικών δυνάμεων υπό την ιδεολογική ηγεμονία της εργατικής τάξης.

Η ανάλυση αυτή του Λένιν έχει δύο πολύ σοβαρές θεωρητικές αδυναμίες. Κατ' αρχήν οι ειδικές άρθρωσεις του μονοπωλιακού καπιταλισμού μ' άλλους τρόπους παραγωγής και διαφορετικά στάδια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μέσα σε κάθε αναπτυσσόμενο κοινωνικό σχηματισμό καθόριζαν παραγωγικές δομές, που είχαν ουσιώδεις διαφορές απ' το θεωρητικό πρότυπο της οικονομικής δομής του μονοπωλιακού καπιταλισμού όπως τό είχε επεξεργαστεί ο Λένιν. Συνεπώς η διαδικασία προς την κυριαρχία του μονοπωλιακού καπιταλισμού στις αναπτυσσόμενες κοινωνίες είχε πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε κάθε περίπτωση και δημιουργούσε πρωτότυπα οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα, που δεν ήταν δυνατόν να αναλυθούν μέσα από το γενικό πρότυπο που υιοθέτησε ο Λένιν⁴⁹. Αύτες οι ιδιαιτερότητες των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών κοινωνιών προσδιόριζαν και τις διαφορετικές λειτουργικές τους ανάγκες, που σε συνδυασμό με τις δομικές τους διαφορές καθόριζαν τις θέσεις τους στη διαμάχη για την κυριαρχία μέσα στο Διεθνές Σύστημα. Και τελικά η διαλεκτική σχέση μεταξύ των τάσεων που πήγαζαν από τις ιδιότυπες εσωτερικές άρθρωσεις των διαφόρων κοινωνικών σχηματισμών και των εξωτερικών επιδράσεων του Διεθνούς Συστήματος σ' αυτές, καθόριζαν τα πολύ εξειδικευμένα χαρακτηριστικά του κάθε κοινωνικού σχηματισμού, η ανάλυση των οποίων δεν ήταν δυνατή με τη θεωρία του μονοπωλιακού καπιταλισμού ως αποκλειστικό εργαλείο.

Κατά δεύτερο λόγο, ο Λένιν έπεδίωξε ν' αποδείξει ότι η «διάθρωση» του κρατικού μηχανισμού των αναπτυσσόμενων κοινωνικών σχηματισμών από τις χρηματιστικές ολιγαρχίες και η χρήση του για τις αποκλειστικές ανάγκες του χρηματιστικού κεφαλαίου ενίσχυε τις διαδικασίες πολιτικής πόλωσης, συσπειρώνοντας το σύνολο σχεδόν των κοινωνικών δυνάμεων υπό την ηγεμονία της εργατικής τάξης εναντίον του χρηματιστικού κεφαλαίου και του κράτους του. Σέ κανένα σημείο όμως της ανάλυσής του

ο Λένιν δεν μπόρεσε να εξειδικεύσει τα χαρακτηριστικά αυτού του συνασπισμού και τα στοιχεία που θά εξασφάλιζαν την ηγεμονία της εργατικής τάξης. Ίσως επειδή τέτοιος συνασπισμός με συμμετοχή του συνόλου σχεδόν της άστικής τάξης και με στόχο την εξάλειψη του καπιταλισμού δεν έμφανίστηκε ποτέ ως ιστορική πραγματικότητα.

Η ιστορική εξέλιξη κι οι λειτουργίες του άστικού κράτους στις αναπτυσσόμενες κοινωνίες αντιφάσκουν με τό αναλυτικό σχήμα του Λένιν. Με εξαίρεση τη φασιστική παρέκκλιση, το σύγχρονο άστικό κράτος έχει εξελιχθεί σε πεδίο μίας αδιάκοπης διαμάχης μεταξύ τμημάτων της άστικής τάξης και των πολιτικών μορφών εκπροσώπησης του εργατικού κινήματος. Έτσι και με βάση τους συσχετισμούς μεταξύ των υπάρχοντων πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων παγιώνονται οι συμμαχίες μεταξύ κομμάτων και κινημάτων που καθορίζουν τις κυβερνητικές αλλαγές μέσα σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό. Όμως η δομή του πολιτικού συστήματος στις αναπτυσσόμενες χώρες, που σε τελική ανάλυση εξαρτάται από τον κατακερματισμό της ίδιας της άστικής τάξης κι η ιδιαιτερότητα του άστικού κράτους που λειτουργεί ως μηχανισμός κοινωνικής αναπαραγωγής/συννοχής, δεν επιτρέπουν τη χρήση του ως όργανου που εξυπηρετεί τα αποκλειστικά και στενά συμφέροντα μίας τάξης ή κοινωνικής μερίδας. Όσο αποτέλεσμα αυτών των ιδιομορφιών του άστικού κράτους, πολλές φορές συμβαίνει η κατανομή μεταξύ οικονομικής και πολιτικής δύναμης να είναι ανισόρροπη, καθώς το δυσανάλογο πολιτικό/ιδεολογικό βάρος πολιτικών σχηματισμών, που έχουν πάψει να εκφράζουν τις ισχυρότερες οικονομικές δυνάμεις σ' ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό, μπορεί να τους διατηρήσει στον κυβερνητικό συνασπισμό⁵⁰.

Μπορούμε λοιπόν να πούμε, κάνοντας χρήση της ιστορικής εμπειρίας και των θεωρητικών επεξεργασιών σ' αυτό τον τομέα, ότι αυτές οι ιδιαιτερότητες του άστικού κράτους τό έχουν αναγάγει σ' ένα πολιτικό μηχανισμό αρκετά συμπαγή κι εύελκτο που μικρή σχέση έχει με τό πρότυπο του «παρασιτικού» κι «έτοιμοθάνατου» κράτους όπως τό περιέγραψε ο Λένιν. Η αντιπροσωπευτική δομή του άστικού κράτους κάνει δυνατή την αναπαραγωγή της άστικής κυριαρχίας γενικά, ενώ, ταυτόχρονα, διαφυλάσσει την ιδεολογική εικόνα του ούδέτερου μηχανισμού, που λειτουργεί εξυπηρετώντας τα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου. Κατ' αυτό τον τρόπο οι μετασχηματισμοί του άστικού κράτους ακολουθούν τις ουσιαστικές κοινωνικές/οικονομικές εξελίξεις χωρίς να βρίσκονται σε γραμμική εξάρτηση απ' αυτές.

ΣΤΟ ΔΡΟΜΟ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

Ό θρίαμβος της Όκτωβριανής επανάστασης και τα αποτελέσματα του Α' παγκοσμίου πολέμου έπληρσαν βαθύτατα την αντίληψη του Λένιν για τό Διεθνές Σύστημα. Η καινούρια πραγματικότητα που αναδυόταν από τα έρείπια του πολέμου και οι σημαντικές δυσκολίες μίας γενικευμένης προλεταριακής εξέγερσης στην Εύρώπη δεν είναι δυνατόν να αναλυθούν με βάση τό άρχικό θεωρητικό σχήμα του Λένιν.

Υπάρχουν ουσιαστικές ενδείξεις ότι ο Λένιν συνειδητοποίησε αρκετά γρήγορα την ανάδειξη των καινούριων ιστορικών στοιχείων και προσπάθησε να επεξεργαστεί τά θεωρητικά μέσα που χρειαζόταν για την ανάλυσή τους. Ήδη τό 1918, στη διαμάχη για τή σύναψη χωριστής ειρήνης με τή Γερμανία, ο Λένιν διατύπωσε τις άμφιβολίες του για τή πιθανότητα μίας γενικευμένης ευρωπαϊκής σοσιαλιστικής επανάστασης. Η άποψη του Τρό-

48. Πολύ καθαρή η διάκριση μεταξύ καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και κοινωνικού σχηματισμού γίνεται στα έργα των: A. Cuttler, B. Hindess, P. Hirst and a. Hussain: *Marx's capital and capitalism today*, vol I, II (London 1977) Vol I, σ. 222-43, B. Fine - L. Harris: *Rereaping capital* (London 1979), σ. 12-15.

49. Σάν παράδειγμα θά μπορούσε ν' αναφέρει κανείς τή μεγάλη διαφορά τής ανέλιξης του μονοπωλιακού καπιταλισμού στις δύο πλιό σημαντικές κοινωνίες τής Εύρώπης, τήν Γερμανία και τήν Άγγλία, όχι μόνο από τήν άποψη των καθαρά οικονομικών τάσεων, αλλά και από τις βαθύτατες διαφορές των πολιτικών ιδεολογικών δομών που άποκρυστάλλωθηκαν στις δύο κοινωνίες.

Βλ. L. Hannah: *the rise of the corporate economy* (London 1976) κεφ. 2, I. Nairn, *The break up of Britain* (London 1977) κεφ. 1, M. Kitchen, *The political economy of Germany 1870-1914*, H. Böhme, *Social and economic history of Germany*.

50. Νίκος Πουλαντζάς, «Πολιτική έξουσία...» δ.π., του ίδιου Κοινωνικές τάξεις δ.π. και Κράτος, Έξουσία, Σοσιαλισμός.

τοκου υπέρ της «συνέχισης του επαναστατικού πολέμου» δέν βρήκε ανταπόκριση στη σκέψη του Λένιν, ο οποίος διαφωνώντας με την επικρατούσα άποψη μέσα στους κύκλους της ευρωπαϊκής αριστεράς, δέν είχε πειστεί για την αναπόφευκτη έκρηξη σοσιαλιστικής επανάστασης στη Γερμανία⁵¹. Αντίθετα με τον Τρότσκι, ο Λένιν υποστήριζε τότε ότι οι αντικειμενικές συνθήκες ήταν εναντίον ενός «επαναστατικού» πολέμου και η σύγκρουση με δυνάμεις οικονομικά και στρατιωτικά υπέρτερες θά οδηγούσε σε τελική καταστροφή⁵².

– Μέ αφετηρία του τή χωριστή ειρήνη με τή Γερμανία, ο Λένιν άρχισε νά σχηματίζει μιá νέα αντίληψη για τήν ανάπτυξη τής παγκόσμιας επαναστατικής διαδικασίας πού στηριζόταν σε δύο βασικές διαπιστώσεις:

α) ή όξυνση των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων μέσα στην κομογονία του Α΄ παγκοσμίου πολέμου παρέλυε τίσ δυνατότητες παρέμβασης στην Ιμπεριαλιστικών δυνάμεων στη διαδικασία τής ρωσικής επανάστασης.⁵³

β) Οι ειδικές συνθήκες τής ρωσικής κοινωνίας, όπου οι ρίζες τής άστικής δημοκρατίας ήταν άρκετά αδύνατες, δεικνύονταν τό έργο των επαναστατικών δυνάμεων στό γκρέμισμα του καπιταλισμού⁵⁴.

Όμως, καθώς τό τέρμα του Α΄ παγκοσμίου πολέμου οδηγούσε σε μιá σχετική κάμψη των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων και παίρνοντας υπόψη τά ισχυρά θεμέλια τής άστικής δημοκρατίας στις αναπτυσσόμενες ευρωπαϊκές κοινωνίες, ο Λένιν διέβλεπε ότι ή έξαπλωση τής σοσιαλιστικής επανάστασης στην Ευρώπη θά ήταν πολύ πλιό δύσκολη από τό θρίαμβό της στη Ρωσία. Η Ρωσία, σύμφωνα μ΄ αυτή τή γραμμή σκέψης του Λένιν, ήταν μιá ειδική περίπτωση, ή πλιό αδύνατη Ιμπεριαλιστική δύναμη πού φυσικά δέν μπορούσε νά διατηρήσει τή θέση της στό Διεθνές Σύστημα και, ταυτόχρονα, στό έσωτερικό της ή λιγότερο συμπαγή ταξικά και έθνικά κοινωνία. Φυσιολογικά λοιπόν, áκολουθώντας τή σκέψη του Λένιν, δέν θά μπορούσε κανείς νά περιμένει ότι ή ανάπτυξη τής επαναστατικής διαδικασίας σε παγκόσμια κλίμακα θά ήταν τόσο εύκολη όσο στην περίπτωση τής Ρωσίας. Ίδιαίτερα οι ειδικές συνθήκες τής Δυτικής Ευρώπης έκαναν δύσκολη τή γρήγορη έξάπλωση του επαναστατικού κινήματος και, παρά τή γενικευμένη κρίση του Διεθνούς Συστήματος, οι δομικές ανισότητες των διαφόρων κοινωνιών προσδιόριζαν διαφορετικά πρότυπα κοινωνικού μετασχηματισμού.

Στό άμεσο μέλλον, κατέληγε ο Λένιν, θά έπρεπε νά αναμένεται όχι τό ξέσπασμα σοσιαλιστικών επαναστάσεων στη Δυτική Ευρώπη αλλά ή συντονισμένη Ιμπεριαλιστική επίθεση εναντίον τής Σοβ. Ένωσης. Συνεπώς, τή σωστή πολιτική των σοσιαλιστικών δυνάμεων σε διεθνή κλίμακα θά ήταν εκείνη πού θά προσπαθούσε νά κερδίσει χρόνο πολύτιμο για τήν άμυνα τής Σοβιετικής Ένωσης.

Áκολουθώντας προσεκτικά τούς συλλογισμούς του Λένιν, μπορούμε νά διαπιστώσουμε ότι ή έννοια του διεθνισμού άποκτά μιá καινούρια και πολύ σημαντική για τήν εξέλιξη του κομμουνιστικού κινήματος διάσταση. Η άφηρημένη ως τότε έννοια τής σύγκρουσης διεθνούς άστικής τάξης/διεθνούς προλεταριάτου εξειδικεύεται στους διακεκριμένους στόχους τής έξωτερικής σοβιετικής πολιτικής και των σοσιαλιστικών δυνάμεων στις καπιταλιστικές χώρες, οι όποιες, από τακτική τουλάχιστον άποψη, δέν είναι αναγκαστικά ταυτόσημες. Έτσι, ή δυνατότητα άσκησης κρατικής πολιτικής σε αντιδιαστολή με τήν ταξική πολιτική παρουσιάζεται, για πρώτη φορά, διατυπωμένη με άρκετή σαφήνεια.

Ή Νέα εικόνα του Διεθνούς Συστήματος

Τά δείγματα μετασχηματισμού πού εμφανίστηκαν στην αντίληψη του Λένιν για τό Διεθνές Σύστημα, στην περίοδο 1918-19, έγιναν κυρίαρχα στοιχεία των αναλύσεων του μετά τό 1920, καθώς οι έλπίδες για τήν επιτυχία τής έξάπλωσης τής σοσιαλιστικής επανάστασης στη Δυτική Ευρώπη λιγότευαν και ενώ ή διεθνής περικύκλωση τής Σοβιετικής Ένωσης από έχθρικές δυνάμεις ένίσχυε τούς κινδύνους άνατροπής του σοβιετικού καθεστώτος. Η ανάπτυξη των έθνικών άπελευθερωτικών κινήματων στις άποικίες ανάδεικνε ένα νέο στοιχείο άνισορροπίας μέσα στό Διεθνές Σύστημα υποδηλώνοντας τή δυνατότητα μεταφοράς τής έστιας των επαναστατικών έκρήξεων στις παραμελημένες περιφερειακές κοινωνίες⁵⁵.

Τό καλοκαίρι του 1920 ο Λένιν ήταν ήδη σε θέση νά μορφοποιήσει πολύ πλιό συγκεκριμένα τίσ σκέψεις για τά καινούρια χαρακτηριστικά του Διεθνούς Συστήματος⁵⁶. Σύμφωνα με τό νέο αναλυτικό σχήμα πού έπεξεργάστηκε ο Λένιν, στη θέση των δύο βασικών αντιθέσεων πού κυριαρχούσαν μέσα στη θεωρία του Ιμπεριαλισμού και έφερναν αντιμετώπιες άφενός, τίσ Ιμπεριαλιστικές δυνάμεις μεταξύ τους και άφετέρου, τή διεθνή άστική τάξη με τό διεθνοποιημένο προλεταριάτο, μιá δέση τεσσάρων αντιθέσεων σε ειδική άρθρωση άποτελούσε τό σκελετό του Διεθνούς Συστήματος.

Η έπερχόμενη και αναπόφευκτη σύγκρουση μεταξύ των Ιμπεριαλιστικών δυνάμεων και τής Σοβιετικής Ένωσης ήταν, κατά τον Λένιν, ένα νέο ποιοτικό στοιχείο με τεράστια σημασία για τίσ διεθνείς εξελίξεις⁵⁷. Εάν οι Ιμπεριαλιστικές δυνάμεις πετύχαιαν τή συντριβή τής Σοβιετικής Ένωσης όχι μόνο οι επαναστατικές δυνατοότητες του προλεταριάτου τής Δύσης θά περιοριζόνταν ουσιαστικά, αλλά και ή ανάπτυξη των έθνικοαπελευθερωτικών κινήματων στις άποικίες θά άδυνατούσε άφου, και για τίσ δύο περιπτώσεις, ή άποτυχία του πειράματος κοινωνικής ή έθνικής άπελευθέρωσης πού είχε έπιχειρηθεί στη Σοβιετική Ένωση πιθανότατα θά είχε καταλυτικά άποτελέσματα.

Όμως από τήν άλλη μεριά, ή Ιμπεριαλιστική συσπείρωση εναντίον τής Σοβ. Ένωσης και τό τέλος του Α΄ παγκοσμίου πολέμου δέν οδηγούσαν αναγκαστικά στην έξάλειψη των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων. Αντίθετα, οι τελευταίες είχαν όξυνθεί άκόμη περισσότερο, καθώς οι ρυθμίσεις τής συνθήκης των Βερσαλλιών και οι οικονομικές επιπτώσεις του πολέμου στις σπουδαιότερες οικονομίες άποσταθεροποιούσαν αντί νά σταθεροποιούν τίσ σχέσεις μεταξύ των σημαντικότερων Ιμπεριαλιστικών δυνάμεων. Οι άδυνατισμένες οικονομικά έμπόλεμες χώρες τής Ευρώπης βρέθηκαν, κατά τον Λένιν, με τό τέλος του πολέμου σε σχέση άμεσης οικονομικής έξάρτησης από τίσ ούδέτερες ΗΠΑ, οι όποιες, άκριβώς έπειδή παρέμειναν άνέπαφες από τίσ καταστροφές του πολέμου, ήταν σε θέση νά παίξουν, για πρώτη φορά, ρόλο ήγεμονικό. Φυσιολογικά λοιπόν, κατά τον Λένιν, όχι μόνο ή νικήτρια Γαλλία και ή ήττημένη Γερμανία έπαυαν νά είναι δυνάμεις πρώτου βαθμού άπέναντι στις ΗΠΑ, αλλά και ή μέχρι τήν έναρξη του πολέμου παντοδύναμη Βρετανία αντιμετώπιζε μεταπολεμικά τόν ανταγωνισμό ενός οικονομικά υπέρτερου αντίπαλου, στον όποιο κατά περιέργη σύμπτωση τύχαινε νά είναι και υπερχρεωμένη. Μέσα σ΄ αυτό τό πλαίσιο ο θαρύτατος έξωτερικός δανεισμός των ευρωπαϊκών οικονομιών οδηγούσε σε αναπόφευκτες ύπο-

51. Βλ. I. Deutscher: *The prophetarmed* (Oxford 1954).

52. Λένιν, «Θέσεις για τήν άμεση σύναψη χωριστής ειρήνης» και «Σοβαρό διδάγμα και σοβαρή ευθύνη», *Διαλεχτά Έργα*, τόμ. II, μ. Α. σ. 353 και 375.

53. Λένιν, «7ο Έκτακτο Συνέδριο του Κ.Κ.(μπ), Εισήγηση για τόν πόλεμο και τήν ειρήνη», *Διαλεχτά Έργα*, τόμ. II, μ. Α. σ. 381.

54. Βλ. Λένιν στο ίδιο.

55. Η Ιστορική διαδικασία άνάδειξης των αντιθέσεων μεταξύ αναπτυσσόμενων/υπανάπτυκτων κοινωνιών σε ρυθμιστικές για τήν εξέλιξη του Διεθνούς Συστήματος παρουσιάζεται με άρκετή σαφήνεια στο έργο του G. Barraclough: *An introduction to contemporary history* (London 1979).

56. Λένιν, «Β΄ συνέδριο τής Κομμουνιστικής Διεθνούς. Εισήγηση για τή Διεθνή κατάσταση» Ιουλ. Αύγ. 1920, *Διαλεχτά Έργα*, τόμ. III.

57. Βλ. Λένιν, στο ίδιο.

τιμήσεις των ευρωπαϊκών νομισμάτων και περιορίζει τις δυνατότητες ανάπτυξης του διεθνούς εμπορίου, ενώ η άποσύνθεση των δυνάμεων της βρετανικής οικονομικής ηγεμονίας καθιστούσε αδύνατη την ομαλή λειτουργία του υπάρχοντος συστήματος των διεθνών συναλλαγών. Έχοντας υπόψη όλες αυτές τις αντιθέσεις που άρχισαν να παγιώνονται μέσα στο Διεθνές Σύστημα, ο Λένιν κατέληγε με τό παράδοξο φαινόμενο της αμερικανικής οικονομίας ή όποια εξαιτίας των συνεχών υποτιμήσεων των ξένων νομισμάτων και των μειώσεων της παραγωγής των κυριότερων χωρών προκαλούσε μία κατάσταση παράλυσης των διεθνών οικονομικών σχέσεων όντας άδικα να πουλήσει ή να αγοράσει στις διεθνείς αγορές⁵⁸.

Περνώντας από την αστάθεια του Διεθνούς Συστήματος στις αντιθέσεις που λειτουργούσαν στο έσωτερικό των καπιταλιστικών οικονομιών, ο Λένιν παρατήρησε ότι οι υποτιμήσεις των ευρωπαϊκών νομισμάτων έπηρέαζαν σημαντικά τό άνοιγμα μεταξύ τιμών και μισθών. Καθώς τό κόστος των πρώτων ύλων διογκωνόταν λόγω των υποτιμήσεων των νομισμάτων, οι καπιταλιστές περνούσαν τις αύξεις κόστους στις τιμές, ενώ οι μισθοί δέν μπορούσαν να παρακολουθήσουν την ταχύτητα αυτής της κλιμάκωσης και οδηγούσαν σε ούσιαστικές υποτιμήσεις του πραγματικού εισοδήματος των εργαζομένων. Μέ βάση αυτή τή χειρότερηση των οικονομικών όρων διαβίωσης του προλεταριάτου, αλλά και των εργαζομένων γενικότερα, ο Λένιν προέβλεπε τήν αναπόφευκτη δξυση τής ταξικής πάλης στις αναπτυγμένες οικονομίες⁵⁹.

Τέλος, ο Λένιν υποστήριζε ότι ή συμπύκνωση των ένδοιμπεριαλιστικών αντιθέσεων στο διεθνές πεδίο και οι δυσκολίες τής καπιταλιστικής συσσώρευσης μέσα στις έθνικές κοινωνίες οδηγούσαν σε πίο έντατική έκμετάλλευση των άποικιών. Ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος είχε αύξεισει τόν αριθμό των περιφερειακών κοινωνιών που βρίσκονταν υπό Ιμπεριαλιστική έκμετάλλευση και καθώς οι ρυθμοί αυτής τής έκμετάλλευσης έντεινονταν, οι αντιθέσεις μεταξύ Ιμπεριαλιστικών δυνάμεων έντικο-απελευθερωτικών κινημάτων θα άκολουθούσαν μία άνάλογη διαδικασία άναπόφευκτης δξυσης⁶⁰.

Βασισμένος στη νέα εικόνα του Διεθνούς Συστήματος που είχε σχηματίσει, ο Λένιν προχώρησε στη διατύπωση μιάς ιστορικής υπόθεσης σχετικά με τις διεθνείς εξελίξεις: α) τό Διεθνές Σύστημα βρισκόταν στην άρχή μιάς καινούριας περιόδου αστάθειας που είχε τις ρίζες της στις αντιθέσεις που άναφέραμε. Η συμπύκνωση όλων αυτών των αντιθέσεων θα δημιουργούσε τις τάσεις που θα κατέστρεφαν, για μία άκόμη φορά, τις Ισορροπίες που στόηριζαν τό δίκτυο των Ιμπεριαλιστικών σχέσεων⁶¹.

β) ή ένδογενής αστάθεια του Διεθνούς Συστήματος θα δημιουργούσε τις συνθήκες για τήν άνάπτυξη τής επαναστατικής διαδικασίας σε παγκόσμια κλίμακα. Όμως οι μορφές αυτής τής διαδικασίας, σε διαφορετικές κοινωνικές / έθνικές συνθήκες και τά επαναστατικά ρήγματα που θα πραγματοποιούνταν, τελικά δέν θα μπορούσαν να κατανοηθούν μέσα στο άφηρημένο πλαίσιο τής γενικής αντίθεσης μεταξύ διεθνούς άστικής τάξης/διεθνούς προλεταριάτου. Άντίθετα, τά επαναστατικά ρήγματα θα πραγματοποιούνταν πιθανότατα στους «πιο αδύνατους κρίκους τής Ιμπεριαλιστικής άλυσίδας» και σε τελική άνάλυση θα είχαν έπικαθοριστεί από τό σύνολο των αντιθέσεων του Διεθνούς Συστήματος⁶².

Νέα θεωρία;

Άκολουθώντας τή συλλογιστική των κειμένων του Λένιν, που γράφτηκαν μετά τό 1917 και μέχρι τό θάνατό του, θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει τή γνώμη ότι, ιδιαίτερα μετά τό 1920, ο Λένιν είχε άρχισι να έπεξεργάζεται ένα νέο θεωρητικό σχήμα άνάλυσης του Διεθνούς Συστήματος που είχε ούδιώδεις διαφορές από τή θεωρία του Ιμπεριαλισμού, όπως έκτίθεται στο έργο του «Ο Ιμπεριαλισμός, άνώτατο στάδιο του καπιταλισμού». Η τομή αυτή στην εξέλιξη τής λενινιστικής θεωρητικής άνάλυσης του Διεθνούς Συστήματος δέν έχει γίνει μέχρι τώρα ξεκάθαρη, με άποτέλεσμα τήν αύξανόμενη ασάφεια του σχήματος που χωρίς έπαρκείς προσδιορισμούς ονομάζουμε «λενινιστική θεωρία του Ιμπεριαλισμού». Κατά συνέπεια και τά δύο θεωρητικά σχήματα χρησιμοποιούνται άνεξέλεγκτα στην άνάλυση του Διεθνούς Συστήματος με τελικό άποτέλεσμα ή «λενινιστική θεωρία του Ιμπεριαλισμού» να εφαρμόζεται για τήν έρμηνεία των πάντων και άλλων τιών, με βάση ένα μωσαϊκό από έννοιες χωρίς λογική και μεθοδολογική συνοχή.

Άν θελήσουμε να κάνουμε μία πρώτη προσέγγιση των κυριότερων στοιχείων του θεωρητικού σχήματος που έπεξεργάστηκε ο Λένιν, μετά τό 1920, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι ρίζες του βρίσκονται στη δεύτερη γραμμή σκέψης που διατρέχει τήν άρχική άνάλυση του Λένιν για τόν Ιμπεριαλισμό. Τά μέρη τής άνάλυσης που στηρίζονται στο νόμο τής άνισόμερης άνάπτυξης μπορούν να θεωρηθούν ως σπέρματα τής εξέλιξης τής σκέψης του Λένιν όπως διαμορφώνεται, άν και χωρίς ολοκληρωμένη μορφή, στα μετά τό 1920 έργα του. Καί κατά περίεργο τρόπο είναι αυτή ή ίδια ή εξέλιξη που ούσιαστικά λύνει τήν πίο σημαντική θεωρητική αντίφαση τής άρχικής άνάλυσης του Λένιν. Περνώντας από τήν άφηρημένη θεώρηση του Ιμπεριαλισμού ως μονοπωλιακού καπιταλισμού στη σύλληψη του Διεθνούς Συστήματος, ως άρθρωσης άνισα αναπτυγμένων κοινωνικών σχηματισμών, ο Λένιν ήταν σε θέση να έπεξεργαστεί ένα θεωρητικό πρότυπο που άφορούσε ένα συγκεκριμένο ιστορικό/θεωρητικό αντικείμενο, παρακάμπτοντας τήν παγίδα του άδόκιμου μετασχηματισμού του Διεθνούς Συστήματος σε μία υπεραπλουστευμένη καπιταλιστική οικονομία. Αυτή ή ούσιαστική μεθοδολογική μετατόπιση/τομή στη σκέψη του Λένιν έπισημαίνεται καλύτερα σε δύο κύρια σημεία.

Ο τρόπος που ο Λένιν προσεγγίζει τή διεθνή οικονομική κρίση, μετά τόν Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, υποδηλώνει ότι οι οικονομικές δομές του Διεθνούς Συστήματος δέν θα μπορούσαν πιά να θεωρηθούν ως μεγεθυμένα στοιχεία του μονοπωλιακού καπιταλισμού χωρίς ούσιώδεις ποιοτικές διαφορές. Οι υποτιμήσεις των έθνικών νομισμάτων και ή παράλυση των ροών του διεθνούς εμπορίου δέν ένσωματώνονται στο θεωρητικό πρότυπο του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Κι άκόμη, ξεκινώντας από τό νόμο τής άμισόμερης άνάπτυξης και θεωρώντας τό Διεθνές Σύστημα ως σύνολο σχέσεων μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών σχηματισμών, ο Λένιν έκλαμβάνει τό άντικείμενό του ως μία ιδιαίτερη και πρωτότυπη πολιτικο-οικονομική ένότητα που συγκροτείται χωρίς τήν ύπαρξη μιάς έντοποιημένης παραγωγικής δομής. Καί είναι άκριβώς αυτή ή έλλειψη τής έντοποιημένης παραγωγικής δομής που προσδιορίζει τήν Ιδιαιτερότητα τής οικονομικής κρίσης στο Διεθνές Σύστημα, καθώς οι δομικές άνισότητες και οι διαφορετικές παραγωγικές δυνατότητες των κοινωνικών σχηματισμών που περιέχει καθιστούν άδύνατο τόν άποτελεσματικό έλεγχο των κυριότερων στοιχείων

58. Στο ίδιο.

59. Στο ίδιο.

60. Λένιν, Στο ίδιο και στο «Γιά τό έθνικό και άποικιακό ζήτημα», τόμ. ΙΙΙ Διαλεχτά Έργα, τόμ. ΙΙΙ.

61. Στο ίδιο.

62. Είναι άλήθεια ότι στα έργα του, αυτής τής περιόδου, ο Λένιν δέν άναφέρθηκε άπευθείας και ρητά στους «αδύνατους κρίκους». Όμως πρέπει να λάθουμε υπόψη τήν έπιμονή του Λένιν στο να άποδείξει τήν έξαιρετική δυσκολία επαναστατικών εκρήξεων στις αναπτυγμένες χώρες, τή σημασία που απέδιδε στις έπα-

ναστατικές δυνατότητες των άποικιών και τήν αντίληψη του για τή Σοβιετική Έπανάσταση. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, χωρίς να παραποιήμε τήν ούσία τής αντίληψής του, ότι τά συμπεράσματα των άναλύσεων του υπέδειχναν τή δυνατότητα έθνικών μάλλον παρά γενικευμένων/διεθνών επαναστατικών ρημάτων, τά όποια φυσικά έντάσσονταν στην ευρύτερη διαδικασία εξέλιξης προς τόν παγκόσμιο θρίαμβο του σοσιαλισμού.

του, όπως είναι οι νομισματικές ισοτιμίες και οι ροές του διεθνούς εμπορίου⁶³. Επίσης οι σχετικά αυτόνομες λειτουργίες των ροών κεφαλαίου και του διεθνούς δανεισμού συχνά βαθαίνουν τις οικονομικές ανισότητες μεταξύ των κοινωνικών σχηματισμών και, αντί να διευκολύνουν τό διεθνές εμπόριο, πιέζουν πιά πολύ τά αδύνατα έθνικά νομίσματα μέ τελική συνέπεια τήν παράλυση των ροών του διεθνούς εμπορίου, καθώς οι εισαγωγές και ή παραγωγή των ασθενέστερων οικονομιών μειώνεται ούσιαστικά. Μ' αυτή τή συλλογιστική ό Λένιν φαίνεται ν' αποδέχεται ότι οι οικονομικές κρίσεις του Διεθνούς Συστήματος δέν είναι άμεσα παράγωγα των αντιθέσεων πού πηγάζουν από τήν έκμετάλλευση τής εργατικής δύναμης, αλλά επικαθορίζονται από τους διαφορικούς τρόπους και τς διαβαθμίσεις των ρυθμών έντασης μέ τους όποιους γίνεται ή έκμετάλλευση τής εργατικής δύναμης στους ποιοτικά διακεκριμένους κοινωνικούς σχηματισμούς. Φυσιολογικά θά μπορούσε κάποιος νά ισχυριθεί ότι στό δεύτερο αναλυτικό σχήμα του Λένιν τό Διεθνές Σύστημα δέν προσεγγίζεται μέ βάση τή συναρμογή σχέσεων παραγωγικών/δυνάμεων παραγωγής, αλλά ως μιά ιδιότυπη ιστορική ένότητα πού περιέχει σχέσεις μεταξύ ολοκληρωμένων κοινωνικών σχηματισμών. Συνεπώς, άκολουθώντας λίγο πιά πέρα τήν ίδια συλλογιστική, τό Διεθνές Σύστημα δέν περιέχει τήν άρθρωση των διαφόρων τρόπων παραγωγής, αλλά τήν άρθρωση σχέσεων ένιαίων οικονομικών συστημάτων πού πρέπει ν' αναλυθεί σ' ένα χαμηλότερο από τς έννοιες του τρόπου παραγωγής και του κοινωνικού σχηματισμού επίπεδο άφαίρεσης.

Τέλος, οι συνέπειες του μετασχηματισμού τής θεωρίας του Λένιν είναι επίσης έμφανείς στον τρόπο προσέγγισης των πολιτικών αντιθέσεων του Διεθνούς Συστήματος. Αντί των δύο βασικών αντιθέσεων του άρχικού σχήματος ό Λένιν παρουσιάζει στήν καινούρια του άνάλυση, του Διεθνούς Συστήματος, τέσσερις αντιθέσεις ειδικά άρθρωμένες μεταξύ τους. Άκόμη, άφού οι τρεις σημαντικότερες από τς άναφερόμενες αντιθέσεις δέν θεωρούνται γραμμικά παράγωγα κάποιας μονοδιάστατης οικονομικής αντίθεσης και όξύνονται μόνο από τή γενίκευση τής διεθνούς οικονομικής κρίσης, θά μπορούσε κανείς νά υποθέσει, χωρίς κίνδυνο παραποίησης τής σκέψης του, ότι στό μεταγενέστερο σχήμα του ό Λένιν προβάλλει μιά πολύ πιά έκλεπτυσμένη αντίληψη για τό δεσμό μεταξύ οικονομίας και πολιτικής πού συνδέονται μεταξύ τους αναγκαστικά μέ μιά σχέση αίτιού/αίτιατου.

63. Μιά πιά πλήρης άνάλυση των περιόδων 1850-70 και 1870-1914 μέ βάση τό θεωρητικό σχήμα του Λένιν, όπως μορφοποιείται στή μετά τό 1918 περίοδο, υπάρχει στήν άδημοσίευτη μελέτη μου: Some problems in the classical marxist theories of imperialism (διδασκατορική διατριβή Πανεπιστημίου του Λονδίνου).

ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΩΝ

Κλείνοντας τόν κύκλο πού άνοιξε στό πρώτο μέρος αυτού του άρθρου, μπορούμε νά παρατηρήσουμε ότι οι άσάφειες, τά λάθη και οι διαστρεβλώσεις τής λενινιστικής θεωρίας του Ιμπεριαλισμού από τήν κριτική δέν είναι τυχαίες. Φυσικά κατά ένα μεγάλο μέρος αντικατοπτρίζουν τς έγγενείς αδυναμίες, τς συνειδητές παραποιήσεις και ίσως τήν άνωριμότητα των διαφόρων σχολών και θεωρητικών πού πήραν μέρος σ' αυτή τή θεωρητική διαμάχη. Από τήν άλλη μεριά όμως, όλες αυτές οι προβληματικές άπόψεις βρήκαν πρόσφορο έδαφος στις σημαντικές άσάφειες, τς αντιθέσεις και τόν ήμιτελή χαρακτήρα τής ίδιας τής λενινιστικής θεωρίας.

Ξεκινάμε μέ τό διαχωρισμό του έργου του Λένιν για τόν Ιμπεριαλισμό σε δύο κύρια μέρη. Στο θεωρητικό σχήμα άπ' τή μιά, πού περιέχεται στό πασίγνωστο βιβλίο του «Ιμπεριαλισμός...» κι άπ' τήν άλλη, στή διαφοροποιημένη άνάλυση πού προκύπτει μέσα από τά, μετά τό 1917, έργα του, μπορούμε νά διακρίνουμε και τήν ειδική φύση των προβλημάτων πού χαρακτηρίζουν τό κάθε στάδιο εξέλιξης τής θεωρίας του Λένιν. Στο πρώτο στάδιο ή άνάλυση του Ιμπεριαλισμού, όπως έπιχειρείται από τόν Λένιν, έχει τρεις ουσιαστικές αδυναμίες. Είναι διχασμένη ως προς τό θεωρητικό της αντικείμενο και μέ τά μέσα πού χρησιμοποιεί για τήν άνάλυσή του άποτυγχάνει νά ξεδιεικύνει μέ επάρκεια τή σχέση οικονομίας/πολιτικής στο Διεθνές Σύστημα και τέλος χρησιμοποιεί ένα θεωρητικό πρότυπο του μονοπωλιακού καπιταλισμού πού είναι άτελες και προβληματικό.

Στό δεύτερο στάδιο τής άνάλυσης του Ιμπεριαλισμού πού αποτελείται από άποσπάσματα πού γράφτηκαν σε διαφορικές χρονικές περιόδους και φυσιολογικά στερείται άύστηρης μεθοδολογικής συνοχής. Ο Λένιν φαίνεται νά συνειδητοποιεί τς αδυναμίες του έργου του, πρίν τό 1917, για τόν Ιμπεριαλισμό και νά επεξεργάζεται ένα νέο, πιά ολοκληρωμένο, αλλά και πιά εύέλικτο, θεωρητικό σχήμα του Διεθνούς Συστήματος.

Όμως καθώς ή τομή στο έργο του Λένιν, πρίν και μετά τό 1917, για τόν Ιμπεριαλισμό δέν έχει γίνει άποδεκτή άπό τή συντριπτική πλειοψηφία των θεωρητικών πού άσχολούνται μ' αυτά τά προβλήματα και άφού τς περισσότερες φορές ή λενινιστική θεωρία του Ιμπεριαλισμού άπορρίπτεται ή γίνεται άποδεκτή στο σύνολό της χωρίς προηγούμενη προσπάθεια εξέιδίκευσής της, ή πιά πειστική έναλλακτική λύση, πού θά μπορούσε νά προτείνει ή άριστερά, περνάει αναγκαστικά μέσα από τό δίπτυχο τής κριτικής θώρησης/άπορριψης, σημαντικού μέρους του πρώτου σταδίου του έργου του Λένιν, πού σε τελική άνάλυση θά προετοιμάσει τό έδαφος για μιά πιά προσεκτική οικόδομη του ήμιτελούς θεωρητικού σχήματος πού υπάρχει στο δεύτερο στάδιο του λενινιστικού έργου για τόν Ιμπεριαλισμό.

Στήν παραπάνω μετονια
σ' αυτήν εδω τή **ΡΟΥΓΑ**

ΘΑ ΒΡΕΙΤΕ

ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΑ κοσμήματα,
κεραμικά, φυσικά γυαλιά, ταμπλιώ,
καδρέφτες, κορνίζες και ρούχα
σε πολύ καλές τιμές

Πλουτάρχου 43
Τελεφερίκ Λυκαβηττού τηλ. 7235827

νεται παράλογη. Ἡ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν εἶναι ἓνα ἀπό τὰ βασικά κλειδιά γιά τήν κατανόηση τῆς διαμόρφωσης καί μετεξέλιξης τῶν περισσότερων σύγχρονων ἀξιών, καθώς μάλιστα μᾶς μεταφέρει συνήθως σέ ἱστορικές περιόδους, ὅπου δέν ἦταν δεδομένο οὔτε τό χάσμα ἀνάμεσα στόν ἐπιστήμονα ἀπ' τή μιά καί τόν ἀπλό ἄνθρωπο ἢ τόν καλλιτέχνη ἀπό τήν ἄλλη, οὔτε ὁ ἐρμητικός διαχωρισμός τῶν διαφόρων κλάδων τῆς ἐξειδικευμένης γνώσης.

Ἡ γνωριμία μέ βασικά κείμενα τῆς ἱστοριογραφίας τῆς ἐπιστήμης μπορεῖ νά ἔχει, εἰδικά στή σημερινή Ἑλλάδα, καί κάποιες ἐπιπλέον εὐεργετικές συνέπειες. Μπορεῖ νά βοηθήσει στό ξεπέραςμα τῆς αὐτάρχειας ἐπαρχιώτικης ἀπώθησης τοῦ νεοέλληνα διανοοῦμενου πρὸς τίς δυτικές ἐπιστήμες. Ἡ κυρίαρχη σήμερα στάση εἶναι νά ἀπορρίπτουμε τήν ἐπιστήμη χωρὶς νά μποῦμε στόν κόπο νά τήν μελετήσουμε. Πολύ πιό εὐκολα χαρακτηρίζεται ἀστοιχείωτος ὁποῖος δέν ἔχει ἐνημερωθεῖ γιά τό τελευταῖο βραβεῖο τοῦ Φεστιβάλ κινηματογράφου τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό κάποιον πού δέν ξέρει πῶς λύνεται μιά ἐξίσωση πρώτου βαθμοῦ. Ἴσως κάποια ἱστορικά κείμενα νά φανερώσουν ἐπιτέλους ὅτι ἡ δημιουργική πνοή, ἡ γοητεία καί ἡ εὐγένεια τῆς Μεγάλης Ἐπιστήμης δέν ὑστεροῦν σέ τίποτα ἀπό τίς ἀντίστοιχες ιδιότητες τῆς Μεγάλης Τέχνης.

Συνοπτική Ἱστορία Μαθηματικῶν τοῦ Dirk Struik

Μετάφραση Ἄννα Φερεντίνου-Νικολακοπούλου, ἐκδ.
«Ι. Ζαχαρόπουλος», Σύγχρονη Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη,
Ἀθήνα 1982.

1

Στόν τόπο μας σήμερα ἡ ἱστορία τῆς ἐπιστήμης θά πρέπει νά εἶναι ὁ πιό περιφρονημένος κλάδος τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Γιά τή διαπίστωση αὐτή ἀρκεῖ μιά ἀπλή ματιά στά πανεπιστημιακά προγράμματα – δέν θά βροῦμε οὔτε μιά αὐτόνομη ἔδρα ἱστορίας τῶν ἐπιστημῶν – καί στά τεράστια κενά τῆς ἐλληνικῆς βιβλιογραφίας. Ἡ ἱστορική ἐπιστημονική παιδεία ἔχει ἀφεθεῖ στά εἰσαγωγικά κεφάλαια τῶν γυμνασιακῶν καί πανεπιστημιακῶν ἐγχειριδίων, ὅπου, εἴτε διαστρεβλώνεται εἴτε ἀναιρεῖται ὀλοκληρωτικά. Αὐτό ὀφείλεται στό ὅτι οἱ «ἱστορικές ἐπισκοπήσεις» τῶν ἐγχειριδίων εἶναι κατά κανόνα γραμμένες πρόχειρα καί ἄχαρα ἀλλά, κυρίως, στό ὅτι ὁ σκοπός τῶν ἐγχειριδίων δέν εἶναι ἡ ἀνάπλαση τῶν λοξοδρομήσεων ἢ τῶν ἀποκαλυπτικῶν λαθῶν, πού χαρακτηρίζουν, τήν ἱστορική διαδρομή τῶν ἐπιστημονικῶν ἰδεῶν, ἀλλά ἡ εὐρεση τῆς συντομότερης ὁδοῦ πρὸς τό «γράμμα» τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης.

Στήν ἀτελή εἰκόνα τῶν διδακτικῶν ἐγχειριδίων ὀφείλεται καί ἡ διαδεδομένη ἀποψη ὅτι ἡ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν εἶναι περιθωριακή ἢ αὐστηρά ἀκαδημαϊκή ἐνασχόληση. Ἄν ὅμως δεχτοῦμε ὅτι ἡ θεσμοποιημένη γνώση εἶναι ἓνας ἀπό τοὺς κεντρικούς ἄξονες – γιά νά μὴν πούμε – ὁ κεντρικός ἄξονας – τοῦ πολιτισμικοῦ πλαισίου πού ὀνομάζουμε Δυτικό, τότε μιά παρόμοια ἀποψη φαί-

2

Τό βιβλίο πού ἐξετάζουμε εἶναι, ἂν δέν κάνω λάθος, τό ὅσο τῆς «Σύγχρονης Φιλοσοφικῆς Βιβλιοθήκης», πού ἐπιμελεῖται ὁ Εὐτύχης Μπιτσάκης στίς ἐκδόσεις Ι. Ζαχαρόπουλου. Ἀπό τὰ βιβλία πού ἤδη ἔχουν ἐκδοθεῖ στήν ἴδια σειρά προκύπτει ὅτι ὁ ἄξονας αὐτῆς τῆς ἀξιόλογης ἐκδοτικῆς πρωτοβουλίας θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στή μαρξιστική προσέγγιση τῶν σχέσεων ἐπιστήμης-φιλοσοφίας. Θά ἤθελα νά ἐπισημάνω δύο στοιχεῖα πού καταγράφονται στό ἐνεργητικό τῆς σειράς : τῆ φροντίδα γιά τήν ἀψογή «ὕλικο-τεχνική» μορφή τῶν βιβλίων (ὁμολογῶ ὠστόσο, ὅτι κρίνω κυρίως μέ βάση τό βιβλίο τοῦ Struik) καί τόν ταχύ ρυθμό, μέ τόν ὁποῖον ἐμφανίστηκαν οἱ πρῶτοι τίτλοι, στοιχεῖο πού φανερώνει τήν ὑπαρξη προγραμματισμοῦ καί ἐπιτελείου. Καί μιά εὐχή : ἡ «Σύγχρονη Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη» νά ἐπιμείνει στήν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν ὥστε νά ἐμπλουτιστεῖ κάποτε καί ἡ ἐλληνική βιβλιογραφία μέ ἔργα τοῦ Κογρέ, τοῦ Needham ἢ τοῦ Mamford.

Ὁ Dirk Struik δέν εἶναι «ἐπαγγελματίας» ἱστορικός.¹ Τό κύριο δημιουργικό του ἔργο εἶναι ἀφιερωμένο στά θεωρητικά Μαθηματικά καί ἰδίως στή διαφορική Γεωμετρία. Ὡστόσο, μεγάλο μέρος τῆς φήμης του ὀφείλεται

καί γράμματα γνωρίζω

στis μελέτες του για την ιστορία και την κοινωνιολογία των Μαθηματικών. Η πρωτοτυπία του ιστορικού του έργου έγκειται στην προσπάθεια εφαρμογής της μαρξιστικής θεωρίας στο πεδίο της διαμόρφωσης και της εξέλιξης των μαθηματικών ιδεών.²

Η Συνοπτική *Ίστορία των Μαθηματικών* (*A Concise History of Mathematics*) είναι αναμφισβήτητο το πιο επιτυχημένο έργο του Στρούικ, στον τομέα αυτόν των ενδιαφερόντων του. Κυκλοφορεί για πρώτη φορά το 1948 και σε αναθεωρημένες εκδόσεις το 1951 και το 1967, απ' όπου και η ελληνική μετάφραση. Ένδεικτικό της επιτυχίας του βιβλίου είναι ότι, μέχρι το 1974, έχει μεταφραστεί σε 12 γλώσσες. Στις 300 περίπου σελίδες του βιβλίου καλύπτεται η ιστορία των μαθηματικών ιδεών από τις πρώτες στοιχειώδεις αριθμητικές συλλήψεις μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα.

Στή σύντομη Εισαγωγή υποδεικνύονται ορισμένες μεθοδολογικές επιλογές του συγγραφέα και καταγράφονται οι χρησιμότερες από τις υπάρχουσες γενικές ιστορίες των Μαθηματικών (με σύντομο σχολιασμό). Θά πρέπει να επισημάνουμε ότι οι μεθοδολογικές επιλογές της Εισαγωγής αναφέρονται σε επιμέρους ιστοριογραφικά προβλήματα και επομένως δεν θίγουν τις γενικές αρχές της μεθόδου που διέπει την παρουσίαση και την έρμηνεία του ύλικού.

Τό κύριο μέρος του βιβλίου χωρίζεται σε 8 κεφάλαια : *Οί άπαρχές, Η Αρχαία Ανατολή, Η [αρχαία] Ελλάδα, Η Ανατολή μετά την παρακμή της Ελληνικής κοινωνίας, Οί άπαρχές στη Δυτική Ερώπη, ό 17ος αιώνας, ό 18ος αιώνας, ό 19ος αιώνας*. Στο τέλος του κάθε κεφαλαίου, ακολουθεί έκτενης βιβλιογραφία. Τό ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των βιβλιογραφικών αναφορών είναι ότι δεν περιορίζονται στα αγγλοσαξωνικά έργα αλλά καλύπτουν όλες τις βασικές γλώσσες, ακόμη και τή ρωσικά. Τό βιβλίο κλείνει με εύρετήρια όρων και όνομάτων που είναι διαχωρισμένα κατά λειτουργικό τρόπο, ανάλογα με τήν αναφορά τους άπενός στο κυρίως κείμενο και άφετέρου στις βιβλιογραφικές σημειώσεις. Η προσπάθεια του Στρούικ είναι ιδιαίτερα επίπονη. Θά πρέπει μέσος σε έλάχιστες (σε σχέση με τό θέμα του) σελίδες να καταφέρει να δώσει μιά αντιπροσωπευτική εικόνα όλων των βασικών μαθηματικών ιδεών και προβλημάτων χωρίς να καταφύγει σε υπεραπλουστεύσεις. Τό έργο γίνεται ακόμη πιο δύσκολο καθώς συνειδητά άποφεύγει να θέσει στον έαυτό του κάποιους περιορισμούς, που θά διευκόλυναν τήν κατάταξη του ύλικού : τό βιβλίο άπευθύνεται τόσο στους μαθηματικούς όσο και τόν γενικά μορφωμένο άναγνώστη · δίνεται ίσο βάρος στις σχετικά γνωστές ελληνικές και ευρωπαϊκές επιτεύξεις και τις άγνωστες ανατολικές · τέλος επιδιώκεται ό συσχετισμός των μαθηματικών εξέλιξεων με τις κοινωνικές και πολιτιστικές εξελίξεις τής κάθε εποχής. Άπό τις εύκολες λύσεις, ό Στρούικ προτιμά τήν άσταθή ίσορροπία. Καί τά καταφέρει πραγματικά θανμάσια.

Τό βασικό του έφόδιο για τήν επιτέλεση ενός τόσο σύνθετου έγχειρήματος είναι ή άπλή και συνεκτική έκθεση. Για να φτάσεις στην άπλότητα δεν άρκει ό πλήρης έλεγχος του ύλικού σου · χρειάζεται επιπλέον μιά ιδιαίτερα άνεπτυγμένη έκφραστική δυνατότητα και, τό κυριότερο, μιά σπάνια, διαισθητική θά έλεγε κανείς, ικανότητα διάκρισης του σημαντικού άπό τό έποουσιώδες. Η διάκριση αυτή είναι ακόμη πιο δύσκολη στην ιστορία, καθώς συσκοτίζεται τόσο άπό τις ιδεολογικές προκαταλήψεις του παρόντος όσο και άπό τήν παραπλανητική φύση των μαρτυριών του παρελθόντος.

Τό κυριότερο προτέρημα του βιβλίου του Στρούικ είναι ότι είναι «άνοικτό», ότι εισάγει σε προβλήματα. Υπάρχουν ορισμένες αντίστιξεις - αντιθέσεις ιδεών - που διατρέχουν όλο τό βιβλίο, αλλάζουν μορφή άνάλογα με τό επιστημονικό επίπεδο κάθε εποχής, δέν παύουν όμως να είναι παρούσες. Τέτοιες αντιθέσεις είναι : ό άλογος άπέναντι στο γεωμετρικό τρόπο έκφρασης των προβλημάτων · ή «εύρετική» άπέναντι στην άποδεικτική μέθοδο λύσεων · ή συνέχεια άπέναντι στην άσυνέχεια των μαθηματικών παραδόσεων · τά μαθηματικά ως άφαιρέση και τά μαθηματικά ως έκφραση του πνεύματος τής εποχής, κ.δ.κ. Η έπισήμανση αυτών των μοτίβων «δένει» τό βιβλίο και τό άπαλλάσσει άπό τόν άκαδημαϊκό τόνο των περισσότερων κλασικών ιστοριών. Ίσως είναι χρήσιμη ή αντιπαραβολή τής Συνοπτικής *Ίστορίας* του Στρούικ με τήν *Ίστορία των Μαθηματικών* του G. Loria, τής όποίας έχουμε επίσης ελληνική μετάφραση³. Παρά τόν τετραπλάσιο όγκο τής, ή ιστορία του Λόρια είναι πολύ λιγότερο λειτουργική, καθώς έξαντλείται κυρίως στη σχολαστική παράθεση όνομάτων και θεωριών (έχει βέβαια σημασία ότι είναι γραμμένη το 1928). Στή λειτουργικότητα τής Συνοπτικής *Ίστορίας* συμβάλλουν ιδιαίτερα οι βιβλιογραφικές σημειώσεις, που άποτελούν στην ουσία συνέχεια του κειμένου. Όπως λέει ό ίδιος, «συχνά μιά ιστορική άνάλυση αντικαθίσταται άπό μιά βιβλιογραφική αναφορά» (σ. 20) και , μ' αυτόν τόν τρόπο, τό βιβλίο μπορεί να άποτελέσει πρώτο δήμα για κάποιον που θέλει να προχωρήσει περισσότερο στην μελέτη τής ιστορίας των μαθηματικών.

3

Τό πρώτο μέρος κάθε κεφαλαίου άφιερώνεται στην κοινωνική δομή των αντίστοιχων ιστορικών περιόδων. Η έκταση και ή φύση των αναφορών στην κοινωνική όργάνωση δέν είναι παντού ή ίδια. Υπάρχει μιά φθίνουσα κλιμάκωση άπό τό πρώτο στο τελευταίο κεφάλαιο. Έτσι στο πρώτο κεφάλαιο («Οί Άπαρχές»), άπό τήν αρχή μέ-

1. Γεννημένος τό 1894 στο Ρότερνταμ, ό Struik έγκαθίσταται τό 1926 στις Ηνωμένες Πολιτείες. Άπό τό 1926 μέχρι τό 1960 εργάζεται στο Μ.Ι.Τ. όπου, περνώντας όλες τις βαθμίδες τής ακαδημαϊκής κλίμακας, γίνεται καθηγητής των μαθηματικών. Στην περίοδο των Μακκαρθικών διώξεων χάνει προσωρινά τήν έδρα του στο πανεπιστήμιο (1951-1956) εξαιτίας των δεδηλωμένων προοδευτικών του άντιλήψεων.

2. Ό ίδιος εξηγεί ότι τό ενδιαφέρον του για τήν ιστορία των Μαθηματικών, και γενικά τής επιστήμης, δημιουργήθηκε βαθμιαία όχι μόνο άπό τό έγγενές ενδιαφέρον που παρουσιάζει αυτός ό τομέας αλλά και άπό τήν πρόκληση που ποσφέρει στή μαρξιστική έρευνα.

Έκτός άπό τό βιβλίο που εξετάζουμε σημαντικά κείμενα του Struik σ' αυτούς τούς τομείς είναι : τό βιβλίο *Yarkee Science in the Making* Boston 1949 και τά άρθρα «On the Sociology of Mathematics», *Science and Society* 1942 σ. 58-70 και «Mathematics σ. 125-152 στο Sellars, McGill, Farber (eds) *Philosophy for the Future The Quest of Modern Materialism* N. York 1949

Πλήρης βιβλιογραφία του Struik και ένα γράμμα του ίδιου όπου αναφέρεται στή διανοητική του εξέλιξη βρίσκονται στο Cohen, Stachel and Wartofsky *For Dirk Struik* Dordrecht 1974 (ευχαριστώ τό Ν. Καστάνη που μου προμήθευσε τό χρήσιμο αυτό βιβλίο).

3 Gino Loria : *Ίστορία των Μαθηματικών* τόμοι I, II, III, μετάφραση άπό τό Ιταλικό πρωτότυπο του 1928 : Μ. Κωβαίου. Έκδοση ελληνικής Μαθηματικής Έταιρίας Άθήνα 1972.

καί γράμματα γνωρίζω

χρη τό τέλος του, υπάρχει συνεχής αλληλεξάρτηση των κοινωνικών, πολιτιστικών και των καθαρά μαθηματικών εξελίξεων, ενώ στο τελευταίο («Ο 19ος αιώνας») υπάρχει μία άπλη αναφορά στην κοινωνική δομή της επιστημονικής έρευνας. Η ίδια ανισότητα, που κυριαρχεί στην έκταση των κοινωνικών αναφορών, διαπιστώνεται και στη φύση τους. Στα πρώτα κεφάλαια οι αναφορές αυτές έχουν σαφώς αιτιολογικό χαρακτήρα. «Η πρόοδος προς την κατανόηση των μαθηματικών άποτιμήσεων και σχέσεων στο χώρο ήταν ελάχιστη, ως την εποχή που συντελέστηκε ή μετάβαση από την άπλη συλλογή τροφής στην παραγωγή της, από τό κυνήγι και τό ψάρεμα στη γεωργία» (σ. 27) : «Τά ανατολικά μαθηματικά... απέβλεπαν στο να καταστήσουν ευχερέστερους τους υπολογισμούς του ημερολογίου και να διευκολύνουν τή διαχείριση τής σοδειάς, τήν όργάνωση των δημοσίων έργων και τή συλλογή των φόρων» (σ. 43). «Αυτή ή αντιμετώπιση [άπό τους Έλληνες] γραμμών και αριθμών δέν είναι δυνατόν παρά να ήταν έσκεμμένη. Αντανακλούσε τήν υπερίσχυση του Πλατωνικού ιδεαλισμού σ' εκείνα τά ελληνικής άρχουσας τάξης που ενδιαφέρονταν για τά μαθηματικά»⁴ (σ. 107).

Αντίθετα, στα 2-3 τελευταία κεφάλαια, οι κοινωνικές αναφορές δέν έχουν αιτιολογικό χαρακτήρα άλλα άρκοούνται στην κατάδειξη κάποιων συσχετισμών. Λ.χ. ή περίοδος μετά τή Γαλλική Έπανάσταση ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή για τήν περαιτέρω ανάπτυξη των Μαθηματικών (σ. 227).

Η ανισότητα που διαπιστώσαμε είναι βέβαια συνετή και αναμενόμενη. Είναι αυτονόητο ότι, καθώς ή επιστημονική σκέψη αυτονομείται και εξειδικεύεται, ή επίδραση των κοινωνικών παραγόντων γίνεται έμμεση και άδιόρατη. Ειδικότερα στην περίπτωση των μαθηματικών, ή προσπάθεια επισήμανσης των κοινωνικών επιδράσεων είναι σχεδόν άδύνατη μετά από κάποια χρονικά όρια. Αυτό όφείλεται άφενός στην αφαιρετική φύση τής μαθηματικής σκέψης και άφετέρου στο γεγονός ότι τά μαθηματικά και ή άστρονομία είναι οι επιστήμες που ξεπερνούν πρώτες τό προ-επιστημονικό τους στάδιο, διαχωρίζονται από τόν κοινό νοΰ και όρίζουν οι ίδιες τίς αυστηρές μεθοδολογικές τους επιταγές. Τά προβλήματα μίας κοινωνικής ιστοριογραφίας τής επιστήμης γίνονται ιδιαίτερα κρίσιμα στις ενδιάμεσες περιόδους. Δεχόμαστε εύκολα τίς κοινωνικές έρμηνείες στα πρώτα στάδια γένεσης μίας επιστήμης και πολύ δύσκολα στις έσωτερικές εξελίξεις των σύγχρονων επιστημονικών θεωριών. Τί γίνεται όμως με εκείνες τίς περιόδους, όπου σέ ελάχιστο χρόνο συντελούνται άλματώδεις εξελίξεις, που στη διάρκειά τους μία επιστήμη φαίνεται να προσλαμβάνει τά βασικά, όριστικά χαρακτηριστικά της.

Δύο τέτοιες περιόδους γνώρισε ό Δυτικός Πολιτισμός. Τή γέννηση του Όρθου λόγου στην κλασική αρχαιότητα, με τήν ολοκλήρωση τής γεωμετρίας στα Στοιχεία του Ευκλείδη και τής άστρονομίας στη Μεγάλη Σύνταξη (Almagest) του Πτολεμαίου. Καί τή γέννηση τής σύγχρονης φυσικής επιστήμης, τόν 16ο και 17ο αί., που ολοκληρώνεται στη Νευτώνια σύνθεση. Καί στις δύο περιπτώσεις είναι εμφανές ότι συμβάλλουν άρμονικά ποικίλοι πολιτικοί, κοινωνικοί και διανοητικοί παράγοντες. Η άκριτής όμως συμβολή του καθενός είναι ένα έργο τόσο πολύπλοκο, ώστε, σήμερα, παρά τήν πληθώρα των κριτικών μελετών εξακολουθούμε να μιλούμε για άνοιχτό πρόβλημα. Οι περισσότεροι ιστορικοί τής επιστήμης ακολουθήσαν τήν ασφαλέστερη όδό : περιορίστηκαν στις καθαρά διανοητικές εξελίξεις δηλώνοντας είτε τήν αντίθεσή τους

στον συνυπολογισμό των κοινωνικών παραγόντων είτε τήν άδυναμία τους. Από τίς πρώτες προσπάθειες, αντίθετα, τής κοινωνικής (ή «έξωτερικής» όπως ονομάζεται) ιστοριογραφίας μπορούμε να μιλήσουμε με ασφάλεια μόνο για επισήμανση σημαντικών προβλημάτων⁵. Είμαστε ακόμη στα πρώτα στάδια ανάπτυξης μίας συνεπούς κοινωνικής ιστοριογραφίας τής επιστήμης και αναμφίβολα τά όριστικά συμπεράσματα θα άργήσουν να έρθουν.

Ο Στρούικ δέν κρύβει τήν αντίθεσή του για τήν αυστηρά «έσωτερική» ιστοριογραφία. Δηλώνει ότι ό περιορισμένος χώρος του βιβλίου δέν του επέτρεψε μιά πιο έκτεταμένη διαπραγμάτευση «τής γενικής πολιτισμικής και κοινωνικής άτμόσφαιρας των διαφόρων περιόδων, μέσα στις όποιες τά μαθηματικά ώρίμαζαν ή έφθιναν» (σ.19) Δέν χάνει ώστόσο τήν ευκαιρία να τονίζει, όπου μπορεί, κάποιες άλληλεπιδράσεις. Καί τό κάνει συνήθως με τήν ίδια σύνθεση που χαρακτηρίζει κάθε στοιχείο του βιβλίου. Υπάρχουν όμως και φορές, στις περιόδους που χαρακτηρίσαμε ως κρίσιμες ή «ενδιάμεσες», που δέν ξεφεύγει από επικίνδυνες άπλουστεύσεις.

Θά αναφέρω ένα παράδειγμα. Στίς σ. 79 αιτιολογεί τήν μεγάλη ανάπτυξη των μαθηματικών στην εποχή του Πλάτωνα και του Άριστοτέλη (στην Άθήνα δηλ. μετά τόν Πελοποννησιακό πόλεμο) ως εξής : «Ο άργόσχολος κύριος περιφρονούσε τήν εργασία των δούλων και των τεχνικών και άναζητούσε τήν ανακούφιση από τίς έγνοιες στη μελέτη τής φιλοσοφίας και τής προσωπικής ήθικης... Μιά τέτοια διανοητική άτμόσφαιρα προσφερό-

4. Οι υπογραμμίσεις στο τελευταίο εύγλωττο απόσπασμα είναι δικές μου.

5. Για μιά άνάλυση των βασικών τάσεων στη σύγχρονη ιστοριογραφία τής επιστήμης δές τά άρθρα T.S. Kuhn The History of Science ό. 74-83 στην *International Encyclopedia of the Social Sciences* New York 1968.

Gr. Hill «Debate Puritanism, Capitalism and the Scientific Revolution» *Past and Present* no 29 1965 σ. 68-97.

Ar Trackay «History of Science Has its Present Past a Future» σ. 112-127 στο R. Stuewer (ed) : *Minnesota Studies in the Philosophy of Science* vol V Minneapolis 1970

M. Hesse «Reasons and Evaluation in the History of Science» 1973 σ. 1-2 στο M. Hesse, *Revolutions and Reconstructions in the Philosophy of Science* Sussex 1980.

Στό άρθρο του Kuhn μπορεί να βρει κανείς και μιά αντιπροσωπευτική βιβλιογραφία των κυριότερων συνθετικών ιστορικών έργων και έμμεση κατάδειξη των μεθοδολογικών τους κατευθύνσεων. Τό μόνο που μπορούμε να κάνουμε εδώ είναι να αναφέρουμε ενδεικτικά όρισμένα αντιπροσωπευτικά έργα που αποτέλεσαν υποδείγματα για τίς αντίστοιχες ιστοριογραφικές σχολές. Για τή διανοητική ιστορία τής επιστήμης : Al. Koyre, *Etudes Galiléennes* Paris 1939, ed. Dijksterhuis *The Mechanization of the World Picture*, Oxford 1961 (πρώτη δημοσίευση στα Όλλανδικά τό 1950), B. Cohen *Francis and Newton* Philadelphia 1956, και ειδικότερα για τήν ιστορία των μαθηματικών, C. Boyer *The History of the Calculus and its Conceptual Development* N. York 1962, P.H. Michel *De Pythagore a Euclide*, Paris 1950.

Άπ' τήν άλλη μεριά, για τήν κοινωνική ιστοριογραφία τής επιστήμης : R. Merton *Science, Technology and Society in Seventeenth Century England* [1938] New York 1967. J. Needham : *Science and Civilisation in China* 4 vols Cambridge 1954-65, L. Mamford : *The Mgh of the Machine*, Vol I New York 1967, Vol II New York 1970

6. Άλλάζω έλαφριά τήν ελληνική άπόδοση τής μεταφράστριας. Είναι από τά ελάχιστα σημεία του βιβλίου που βρίσκω άστοχη τή λύση που επιλέγεται ιδίως στην άπόδοση του speculative (άφηρημένος, θεωρησιακός) με τό σκοτεινό «επιστολογικός».

καί γράμματα γνωρίζω

ταν για την ένασχόληση με τα θεμέλια των μαθηματικών και για την άφηρημένη κοσμογονία»⁶. Προσέξτε τώρα πώς αιτιολογεί την παρακμή της μαθηματικής σκέψης στη ρωμαϊκή περίοδο: «Η εξάπλωση μίας οικονομίας δουλκτοκτητικής σε μία τέτοια κοινωνία στάθηκε μοιραία για κάθε πρωτότυπη επιστημονική εργασία. Οι ιδιοκτήτες δούλων, σάν τάξη, σπάνια ενδιαφέρονταν για τεχνικές ανακαλύψεις, επειδή οι δούλοι μπορούσαν να κάνουν κάθε δουλειά φτηνά και επειδή φοβούνταν να δώσουν στα χέρια των δούλων εργαλεία, που θα μπορούσαν να αξύνουν τη νοημοσύνη τους. Πολλά μέλη της άρχουσας τάξης περιδιάβαζαν στις τέχνες και τις επιστήμες. Αυτό όμως δεν γινόταν σε βάθος παρά, μάλλον, στην μετριότητα και δεν οδηγούσε στην παραγωγική σκέψη» (σ. 99). Βλέπουμε λοιπόν ότι η ίδια ακριβώς αιτιολογία – δουλκτοκτησύννη, σχολή της άρχουσας τάξης – χρησιμοποιείται για να στηρίξει αντιδιαμετρικά αντίθετα συμπεράσματα.

4

Ο Στρούικ έχει πλήρη επίγνωση της «ιδιοτέλειας» κάθε ιστορικής έρμηνείας. Δηλώνει στην Εισαγωγή ότι ελπίζει «δτι κατόρθωσε να παρουσιάσει μία αρκετά έντιμη περιγραφή των κύριων κατευθύνσεων που ακολούθησε η εξέλιξη των μαθηματικών» παρά τό γεγονός ότι «ή επιλογή του υλικού δεν βασίστηκε αποκλειστικά σε αντικειμενικά στοιχεία». Έπηρεάστηκε από τις συμπάθειες και τις αντιπάθειες του συγγραφέα, τις γνώσεις του και την άγνοιά του» (σ. 20) Πιστεύω ότι ο εξοικειωμένος με την ιστορία των μαθηματικών αναγνώστης θα συμφωνήσει μαζί μου ότι στο ΙΙΙ κεφάλαιο, τό άφιερωμένο στην Άρχαία Έλλάδα, ή «ιδιοτέλεια» του συγγραφέα είναι αρκετά εμφανής.

Ο Στρούικ φαίνεται να αποδέχεται την καθιερωμένη διάκριση περιόδων στά Έλληνικά Μαθηματικά: πρώτες ήρωϊκές προσπάθειες των Ίώνων και των Πυθαγορείων που καταλήγουν στη διατύπωση των τριών περίφημων προβλημάτων της αρχαιότητας (τριχοτόμηση της γωνίας, τετραγωνισμός του κύκλου, διπλασιασμός του κύβου)· «κρίση» των έλληνικών μαθηματικών που προήλθε από την ανακάλυψη των ασύμμετρων μεγεθών και των παραδόξων του Ζήωνα· ξεπέραςμα της «κρίσης» με τη θεωρία των αναλογιών και τη μέθοδο της «εξάντλησης» του Εϋδόξου· άκμή των αρχαίων μαθηματικών (Εϋκλείδης, Άρχιμήδης, Άπολλώνιος)· και τέλος, παρακμή στη ρωμαϊκή περίοδο. Ός αποφασιστική, καμπή σ' αυτή την πορεία εξέλιξης θεωρεί τό ξεπέραςμα της «κρίσης», που σύμφωνα μ' όλες τις ιστορικές μαρτυρίες, συνδέεται με την Πλατωνική Άκαδημία. Τό νέο πνεύμα που φέρνουν στά Έλληνικά Μαθηματικά οι «Πλατωνικοί» Θεαίτητος, Άρχύτας και Εϋδόξος, βρίσκει την ολοκλήρωσή του στά *Στοιχεία* του Εϋκλείδη. Τό πλατωνικό ιδεώδες χαρακτηρίζεται από την άξιωματική, παραγωγική δομή των προτάσεων, από την υιοθέτηση αυστηρών αποδεικτικών μεθόδων, από την πρωτοκαθεδρία της γεωμετρικής έκφρασης σε σχέση με την αριθμητική. Ο Στρούικ θεωρεί τόν πλατωνικό «ιδεαλισμό» άντανάκλαση των κοινωνικών συνθηκών που επικράτησαν στην Άθήνα μετά τό τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου (σ. 79). Η μεγάλη άκμή των έλληνικών μαθηματικών συνδέεται με τις τροοπτικές που άνοιγε τό πλατωνικό ιδεώδες για τόν «παγγελματία» επιστήμονα της έλληνιστικής περιόδου (σ. 87). Στις έσωτερικές όμως άδυναμίες του ίδιου ιδεώδους – κυρίως στην περιφρόνηση των «έυρετικών» μεθό-

δων και της άλγεβρικής έκφρασης – θά πρέπει να αναζητηθούν και τά αίτια της παρακμής των έλληνικών μαθηματικών.⁷

Είμαι εμφανής ή πρόθεση του Στρούικ να ανακαλύψει ένδειξεις για την ύπαρξη άνταγωνιστικών προς τό πλατωνικό ιδεώδες τάσεων στην αρχαιότητα. Έτσι δίνει δυσανάλογο βάρος σε μία υπόθεση του Λόρια σύμφωνα με την όποία, ή «Μέθοδος» του Άρχιμήδη⁸ άντανάκλα τρόπους μαθηματικής συλλογιστικής αντίθετους με την κυρίαρχη σχολή του Εϋδόξου. Η τάση αυτή θά πρέπει να συνδεθεί με την άτομική θεωρία του Δημόκριτου και «είχε τό πλεονέκτημα, σε σύγκριση με την [πλατωνική] “μέθοδο της εξάντλησης”, ότι διευκόλυνε την εύρεση νέων άποτελεσμάτων» (σ. 84). Ο Στρούικ ξεπερνά έμμεσα τις αρχικές του επιφυλάξεις και φαίνεται να δέχεται ότι «ή άρχαιότητα είχε τη δυνατότητα επιλογής μεταξύ μίας μεθόδου αυστηρής, αλλά σχετικά στείρας και μίας άλλης, χαλαρά θεμελιωμένης, αλλά πολύ γονιμότερης» (σ. 84). Τό ότι επικράτησε ή αυστηρή μέθοδος «δέν φαίνεται να είναι άσχετο με τό ότι τά μαθηματικά είχαν καταστεί ένα εύχάριστο πάρεργο για μία άργόσχολη τάξη, που μόνο στις θεωρητικές αναζητήσεις έδουσκε ενδιαφέρον. Μπορεί, επίσης ή πρακτική αυτή να όφειλεται στην άντανάκλαση, μέσα στο βασίλειο της μαθηματικής φιλοσοφίας, της νίκης του πλατωνικού ιδεαλισμού πάνω στον ύλισμό του Δημόκριτου» (σ. 85). Στη συνέχεια, μιλώντας πάλι για τόν Άρχιμήδη, τονίζει ότι διαφοροποιείται από τούς περισσότερους Έλληνες μαθηματικούς γιατί έπιδίδεται σε ύπολογισμούς με μεγάλους αριθμούς, πράγμα που μπορεί να θεωρηθεί ένδειξη ότι «ή πλατωνική παράδοση ούδέποτε κυριάρχησε άπόλυτα πάνω στα έλληνιστικά μαθηματικά» (σ. 94)⁹. Όσο για την παρακμή των έλληνικών μαθηματικών, ό Στρούικ φαίνεται να πιστεύει ότι θά μπορούσε να επιβραδυνθεί άν οι Έλληνες δέν είχαν «έσκεμμένα επιλέξει» (σ. 107) τό γεωμετρικό, αυστηρό τρόπο έκφρασης.

Έχω ήδη έκφράσει τις επιφυλάξεις μου για μία άστοχαστη χρησιμοποίηση της θεωρίας της άντανάκλασης ιδεών και κοινωνικών συνθηκών. Όταν μάλιστα επιχειρείται ή άντιστοίχιση του πλατωνικού ιδεαλισμού με τις κοινωνικές συνθήκες της παρακμής τους, μετά τόν Πελοποννησιακό πόλεμο, Άθήνας, τά άποτελέσματα είναι καταστρεπτικά. Πιστεύω ότι τό πλατωνικό ιδεώδες, στη γενικότερη έκφρασή του – προτεραιότητα των ιδεατών μορφών άπέναντι στα δεδομένα της έμπειρίας – είναι τό πιο γόνιμο και άνθεκτικό «μοτίβο» στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού. Τό ότι είναι άπλοϊκή ή γραμμική του σύνδεση με τις κοινωνικές δομές μίας ιστορικής περιόδου άποδεικνύεται τόσο από τό γεγονός ότι τό ιδεώδες

7. «Στην προσπάθεια να κατανοηθεί ή θαυμαία παρακμή των έλληνικών μαθηματικών, πρέπει να ληφτεί ύπόψη και ή τεχνική τους πλευρά. Ο γεωμετρικός τρόπος έκφρασης με την έπίμονη άπόρριψη του άλγεβρικού συμβολισμού, ήταν στερημένος εύλυγισίας και καθιστούσε σχεδόν άδύνατη κάθε πρόοδο πέρα από τις κωνικές τομές. Η άλγεβρα και οι ύπολογισμοί είχαν άφεθεί στους περιφονημένους Άνατολικούς» (σ. 100).

8. δες σμ. 14

9. Η ίδια παρατήρηση γίνεται άργότερα για τό έργο του Διόφαντου (σ. 103). Ο άνατολικός χαρακτήρας του έργου αυτού είναι εμφανής, δέν μπορεί όμως να θεωρηθεί άντιπροσωπευτικός κάποιας τάσης γιατί ό Διόφαντος ζει γύρω στο 250 μ.Χ. (6 αιώνας δηλ. μετά την περίοδο της «κρίσης») και ύπάρχουν ένδειξεις ότι ήταν έξελληνισμένος Βαβυλώνιος.

καί γράμματα γνωρίζω

αυτό μπορεί να άνιχνευτεί στην Έλληνική σκέψη πολύ πριν την ύπαρξη του Πλάτωνα (όπως παραδέχεται και ο Στρούικ όταν αναφέρεται στα «Στοιχεία» του Ίπποκράτη στη σ. 72), όσο και από τον καταλυτικό ρόλο που έπαιξε η αναγέννηση του Πλατωνισμού στην Ευρώπη του 16ου και 17ου αι. Η μεγάλη θεωρητική καινοτομία του Γαλιλαίου, ή περίφημη «μαθηματικοποίηση της φύσης», είναι πάνω απ' όλα η ιδιοποίηση του Αρχιμήδους-Πλατωνικού ιδεώδους και η μεταφορά του στη μελέτη της Φύσης¹⁰. Η νέα Φυσική είναι «μιά Φυσική της μαθηματικής υπόθεσης· μιά Φυσική, όπου οι νόμοι της κίνησης, ο νόμος της ελεύθερης πτώσης παράγονται «άφηρημένα», χωρίς προσφυγή στην έννοια της δύναμης, χωρίς προσφυγή στην εμπειρία των πραγματικών σωμάτων»¹¹. Όσο για την ιστορία των θεωρητικών μαθηματικών τό πλατωνικό ιδεώδες είναι έξισου παρόν στον Εϋκλείδη και στον Hilbert.

Οι αντίρροφεις μου όμως στό σημείο αυτό της ανάλυσης του Στρούικ δέν περιορίζονται στην κοινωνιολογική έρμηνεία του Πλατωνισμού. Πιστεύω ότι στην προσπάθειά του να αντιταχτεί στην άκριτη άποδοχή του λεγόμενου «Έλληνικού θαύματος» φτάνει στην άλλη άκρη. Στέκεται περισσότερο στον τονισμό της σπουδαιότητας των παράλληλων εξελίξεων των ανατολικών λαών και έτσι χάνει την ευκαιρία να θέσει τό κρίσιμο έρώτημα, πού δηλαδή έγκειται η ιδιαιτερότητα του Έλληνικού πνεύματος σε σχέση με κάθε άλλη γνωστή πολιτισμική δομή. Ύπερτονίζοντας εξάλλου την πλαστή αντίθεση πλατωνικού ιδεαλισμού – δημοκρατίου υλισμού – χαρακτηριστική περίπτωση, κατά τή γνώμη μου, αναδρομικής προβολής σημερινών αντιθέσεων σε μιά εποχή πού της ήταν ξένες – μειώνει την πύο δημιουργική στιγμή της πορείας των αρχαίων μαθηματικών, την επίλυση δηλ. της «κρίσης», πού προαναφέραμε, με την αποφασιστική υιοθέτηση του γεωμετρικού τρόπου έκφρασης των μαθηματικών προβλημάτων.

Γιά να γίνω πύο σαφής θά μείνω για λίγο, στην κύρια αίτια της κρίσης, την ανακάλυψη δηλ. των ασύμμετρων αριθμών από τους Πυθαγορείους. Οι σύγχρονοι έρευνήτες τείνουν να συμφωνήσουν με τή γνώμη των αρχαίων σχολιαστών ότι η ανακάλυψη πρέπει να έγινε σ' ένα πρώιμο στάδιο των Έλληνικών μαθηματικών, γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.¹². Καί θά πρέπει να προκάλεσε άληθινό σκάνδαλο καθώς ερχόταν σε αντίθεση με την ίδια αρχή της Πυθαγόρειας φιλοσοφίας, ότι τά πάντα μπορούσαν να έκφραστούν με μορφή (άκέραιων) αριθμών.

Η ανακάλυψη των ασύμμετρων αριθμών δημιουργεί δύο σημαντικά έρωτήματα στον ιστορικό της επιστήμης. Τό πρώτο, πώς είναι δυνατό να έφτασαν οι Έλληνες τόσο γρήγορα σε μιά τέτοια ανακάλυψη, πού οι Αιγύπτιοι και οι Βαβυλώνιοι, παρά τίς αναπτυγμένες τεχνικές τους, δέν κατάφεραν να υποψιαστούν μέσα σε πολλούς αιώνες ένασχόλησης με τή μελέτη των μαθηματικών; Έρώτημα, πού άν ήθετε ο Στρούικ, θά οδηγούνταν φυσιολογικά στη διαπραγμάτευση των διακριτικών χαρακτηριστικών της Έλληνικής μαθηματικής σκέψης. Τό δεύτερο έρώτημα είναι πώς κατάφεραν οι Έλληνες να μετασηματίσουν ταχύτατα τό «λογικό σκάνδαλο» σε δημιουργικό έρέθισμα. Οι ασύμμετροι όχι μόνο δέν αποτέλεσαν φραγμό για τά Έλληνικά μαθηματικά αλλά, δέν θά ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι όλες σχεδόν οι μεγάλες έπιτευξεις της άλεξανδρινής περιόδου πηγάζουν από τίς λύσεις πού προτάθηκαν για τό ξεπέραςμα της αρχικής άντινομίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι τά Στοι-

χεία του Εϋκλείδη πιστεύουμε ότι γράφτηκαν για να συνωψίσουν σ' ένα κείμενο «τρεις μεγάλες ανακαλύψεις του πρόσφατου παρελθόντος: τή θεωρία των λόγων του Εϋδόξου, τή θεωρία των άρρητων του Θεαίτητου και τή θεωρία των πέντε κανονικών στερεών» (σ. 90). Όσο για τή «συνειδητή έπιλογή» του γεωμετρικού τρόπου έκφρασης, δέν χωράει άμφιβολία ότι συνδέεται με αυτή με την ανακάλυψη των ασύμμετρων, αφού προσέφερε μιά ιδιαίτερα ιδιοφυή λύση στη σύλληψη των ασύμμετρων μεγεθών. Αν δεχτούμε τήν αρχική αντίληψη των Πυθαγορείων για τήν πληρότητα της σειράς των διακριτών αριθμών (και των ρητών κλασμάτων τους) πού θά τοποθετούσαμε τον αριθμό πού αντιπροσωπεύει τή διαγώνιο ενός όρθογωνίου ίσοσκελούς τριγώνου με πλευρά 1, δηλ. τον $\sqrt{2}$; «Πουθενά... Μπορεί όμως εύκολα να αντιπροσωπευτεί με όρους των γραμμών ή των συνεχών μεγεθών τής γεωμετρίας... Η μεγαλύτερη πληρότητα μιάς γεωμετρίας συνεχών μεγεθών μπορεί κάλλιστα να αποτελέσει έναν από τους αποφασιστικούς παράγοντες για τήν πρόσδοό της ανάμεσα στους Έλληνες»¹³.

Καί όμως ο Στρούικ αναλύει ελάχιστα αυτήν τήν εκπληκτική πορεία. Αντίθετα μάλιστα, έπιλέγει αυτήν άκριτώς τή στιγμή για να τονίσει τά πλεονεκτήματα της «άνταγωνιστικής» άτομικής μεθοδολογίας. Όταν βέβαια, φτάνει άργότερα στη χρυσή εποχή των Έλληνικών μαθηματικών, δείχνει ξεκάθαρα τό θαυμασμό του για τήν πρωτοτυπία και τή δημιουργική δύναμη του Εϋκλείδη, του Αρχιμήδη ή του Απολλώνιου. Χάνεται όμως, μ' αυτό τον τρόπο, η δυνατότητα να προσδιοριστούν όρισμένα στοιχεία του Έλληνικού πνεύματος, πού χαρακτηρίζουν τά μαθηματικά από τή γέννηση μέχρι τήν ολοκλήρωση και πού υπερεβαίνουν τό πλαίσιο των κοινωνικών συνθηκών μέσα στις όποιες δημιουργήθηκαν.

5

Θά πρέπει να όμολογήσω ότι τό πρώτο μου έρέθισμα για τό γράψιμο αυτής της διβλιοκριτικής ήταν η έκπληξη μου μπροστά στη μεταφραστική και τεχνική πληρότητα της Έλληνικής έκδοσης. Όταν κανείς γνωρίζει τό μόχθο πού χρειάζεται για να ολοκληρωθεί τυπογραφικά ένα βιβλίο αλλά και τίς συνθήκες προχειρότητας (όπως και

10. Η λατινική μετάφραση των έργων του Αρχιμήδη (άπό τον Tartaglia) θά πρέπει να είχε έξισου μεγάλη επίδραση στην επιστημονική επανάσταση με τό De Revolutionibus του Κοπέρνικου. Καί ο Αρχιμήδης, για όλη τή δοξογραφική παράδοση είναι «ένας πλατωνικός φιλόσοφος» – στοιχείο πού δέν τονίζει όσο θά έπρεπε ο Struik. Στα έργα του Γαλιλαίου ο Πλάτωνας αναφέρεται με τό επίθετο «θείος» και ο Αρχιμήδης με τό επίθετο «υπεράνθρωπος». Ο Πλατωνισμός εξάλλου του Κέπλερ είναι τόσο γνωστός πού δέν χρειάζεται σχολιασμό. Για τήν Αρχιμήδεια Πλατωνική διάσταση της Ευρωπαϊκής επιστημονικής επανάστασης βλ. Al. Koyré : A l' aube de la Science Classique» σ. 11-82 στό *Etudes Galiléennes* Paris 1966 και B. Cohen : *The Birth of a New Physics*, Garden City 1960.

11 Al. Koyré δ.π. σ. 79

12. Για μιά ιδιοφυή διαπραγμάτευση του προβλήματος δές K. von Fritz : «The Discovery of Incommensurability by Hippasus of Metapontum», σ. 382-412 στό Furley Allen (eds) *Studies on Presocratic Philosophy*, vol I London 1970. Μέχρι τελευταία, η άποψη πού φαινόταν να κυριαρχεί στους ιστορικούς ήταν ότι η ανακάλυψη πρέπει να έγινε άργότερα.

13. M. Clagett : *Greek Science in Antiquity*, New York 1955 σ. 76.

καί γράμματα γνωρίζω

τό ύψος τῆς ἀμοιβῆς) πού χαρακτηρίζουν *κατά κανόνα* τίς ἑλληνικές μεταφράσεις, δέν μπορεῖ παρά νά συγχαρεῖ τήν Ἄννα Φερεντίνου-Νικολακοπούλου, πού μετέφρασε τό βιβλίο καί τίς ἐκδόσεις «Ζαχαρόπουλος», πού τό ἐξέδωσαν.

Παρά τήν ἐπιμονή μου δέν κατάφερα νά βρῶ τυπογραφικά λάθη. Τά εὐρητήρια καί οἱ βιβλιογραφικές σημειώσεις ὄχι μόνο δέν παραλείφθηκαν – ὅπως συχνά συμβαίνει γιά νά μήν «κουραστεῖ» ὁ καθημένος ὁ ἀναγνώστης – ἀλλά δέχτηκαν κι αὐτά τήν ἐπεξεργασία τῆς μεταφράστριας προκειμένου νά γίνουν λειτουργικότερα. Ἔτσι τό πρῶτο εὐρητήριο ἀκολούθησε τό ἑλληνικό ἀλφάβητο, σύμφωνα μέ τήν τακτική τῆς ἑλληνικῆς ἀπόδοσης ὄλων τῶν ὀνομάτων, πού συναντῶνται στό κυρίως κείμενο, ἐνῶ τό δεύτερο, τό λατινικό ἀλφάβητο, ἀφοῦ ἀναφέρεται στή βιβλιογραφία. Διατηρήθηκε μέχρι καί ἡ κυριλλική γραφή τῶν ρωσικῶν ὀνομάτων καί τίτλων. Προστέθηκαν καί ὀρισμένες ἐπιπλέον σημειώσεις, ὅταν χρειάστηκε ἡ ἐπισημάνση ἑλληνικῶν βιβλίων καί μεταφράσεων (ἀκόμη κι αὐτές ἔγιναν μέ ἰδιαίτερη διακριτικότητα, πράγμα πού δέν εἶναι πάντοτε εὐκόλο). Γιά τήν ἀπόδοση τῶν ξένων ὀνομάτων υἰοθετήθηκε ἕνα πρωτότυπο φωνητικό ἀλφάβητο, πού ἀποδίδει πλήρως καί τούς φθόγγους πού λείπουν ἀπό τῆ νεοελληνική γλώσσα. Προσωπικά, βρῶσκω τό ἐγχείρημα αὐτό ἰδιαίτερα χρήσιμο, ἀφοῦ γιά πρώτη φορά κατάφερα νά προσφέρω σωστά τό ὄνομα τοῦ Dijksterhuis (ἡ ἀπόδοση, γιά ὄσους ἐνδιαφέρονται εἶναι Ντεϊκστερχούις).

Θά τελειώσω μέ ὀρισμένες ἐπιμέρους μεταφραστικές παρατηρήσεις, πού δέν γίνονται γιά νά μετριάσουν τή θετική εἰκόνα πού προσπάθησα νά δημιουργήσω ἀλλά ἀπό σεβασμό στόν ἴδιο τόν κόπο τῆς μεταφράστριας.

Ἐπάρχουν λοιπόν περιπτώσεις, ὅπου υἰοθετοῦνται ἀδόκιμες ἐκφράσεις στήν κατεύθυνση μιᾶς «τραδηγμένης» δημοτικῆς [λ.χ. «παραξένεμα» ἀντί ἐκπλήξη (σ. 59), «ύστερότερα» ἀντί ἀργότερα (70), «μέ συμπερίληψη» τοῦ ἀντί συμπεριλαμβανομένου τοῦ (σ.212), «ἐξηγοῦσε ἔντονα» ἀντί τόνιζε (σ. 293), «Ε.Π.Α» ἀντί Η.Π.Α (σ. 205) «ἐκπῆγαζε» (σ. 133) κ.ο.κ.] Ἴσως ἀπό παρόμοια τάση νά υἰοθετοῦνται οἱ ὄροι «ἀριθμοθεωρία», «διαφορεξίσωση», «ἐνοδικά κλάσματα (unit fractions), ἐδῶ ὅμως ἀρμοδιό-

τεροι εἶναι οἱ ἐπαγγελματίες μαθηματικοί. Ἄκόμη, ἐνῶ ἡ γενική τάση εἶναι ἡ φωνητική ἀπόδοση τῶν ξένων ὀνομάτων, λ.χ. Ντεκαρτ καί ὄχι Καρτέσιος, δέν καταλαβαίνω γιὰτί υἰοθετοῦνται τά Βράχιος (γιά τόν Tycho Brahe), Τορρικέλλης (γιά τόν Torricelli) καί Βολωνία (γιά τή Bologna). Ἄτυχο θεωρῶ καί τόν ὄρο «ἐνεστωτικό ἀπειρο» πού ἀποδίδει τό «ἐνεργεῖα ἀπειρον» τοῦ Ἀριστοτέλη ἢ τό «infinitum actum» τῶν σχολαστικῶν. Πιστεύω ὅτι θά μποροῦσε κάλλιστα νά διατηρηθεῖ ἡ ἴδια ἡ Ἀριστοτελική ὀρολογία.

Τέλος μιά ἀκόμη παρατήρηση. Στή σελ. 94 συναντοῦμε τό ἔξης : «Ἡ μέθοδος [τοῦ Ἀρχιμήδη] ἦταν κατά τό μεγαλύτερο μέρος τῆς εὐρετικῆς («ἐκτιμώντας» τά ἀπειροστά).» Ἡ ἐκφραση τοῦ πρωτοτύπου εἶναι «...in a more heuristic way (by «weighing infinitesimals»). Πιστεύω ὅτι ὁ Στρούικ διάλεξε προσεκτικά τό by «weighing» δηλ. ζυγίζοντας, ἀφοῦ ἡ εὐρετικῆ μέθοδος τοῦ Ἀρχιμήδη δέν ἦταν τίποτε ἄλλο ἀπό τό «ζύγισμα» τῶν σχημάτων καί τῶν στερεῶν προκειμένου νά ἀνακαλύψει τό ἀκριβές ἐμβαδόν ἢ τόν ὄγκο τῆς. Προσδιόριζε δηλ. τό κέντρο βάρους μιᾶς ἐπιφάνειας (ἢ ἐνός ὄγκου) καί θεωροῦσε ὅτι ὄλο τό βάρος τῆς ἦταν συγκεντρωμένο στό σημεῖο αὐτό· χρησιμοποιώντας στή συνέχεια τόν ἤδη γνωστό νόμο τοῦ μοχλοῦ ἐξισσοροποῦσε τό ἀγνωστο βάρος (ἢ ἐμβαδόν) τῆς ἐπιφάνειας μέ τό βάρος (ἐμβαδόν) κάποιου γνωστοῦ σχήματος. Μ' αὐτόν τόν τρόπο ἔφτανε σέ πολύ ἀκριβεῖς προσδιορισμούς, δέν δημοσίευε ὅμως τίς ἀποδείξεις του γιὰτί τίς θεωροῦσε ἀτυπες. Ἐδῶ ἔγκριται τό εὐρετικό τῆς μεθόδου του, κάτι πού συσκοτίζεται ἀπό τό οὐδέτερο «ἐκτιμώντας» τῆς ἑλληνικῆς ἐκδόσης¹⁴.

14. Ἡ ἀτυπη αὐτή μέθοδος τοῦ Ἀρχιμήδη βρῶσκειται σέ μιά ἐπιστολή του στόν Ἐρατοσθένη, πού ἀνακαλύφθηκε πρόσφατα καί ἔμεινε μέ τόν τίτλο «περὶ Μεθόδου» (Archimedes : *Method*. Μετάφραση T.L. Heath Cambridge 1912) δές ἀκόμη τό προαναφερθὲν ἔργο τοῦ Clogett σ. 81-83.

Βασίλης Κάλφας

Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 1982

Ἀθλητισμός, κουλτούρα
καί καταπίση

ΦΡΑΝΣΟΥΑ ΤΣΑΝΤΕΡ, ΠΙΕΡ ΛΑΓΚΙΤΟΜΙ
ΣΤΗΤ ΜΠΕΡΤΟ, ΖΑΝ-ΜΑΡΙ ΜΠΕΡΟΜ

BAUTER MENTHAMIN

• ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ

• ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΠΡΟΥΣΤ

• Ο ΣΟΥΡΡΕΑΛΙΣΜΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΥΤΟΠΙΑ

Νικηταῖ 8-10

τηλ. 3638696

Ἡ καταγγελία μᾶς ιδεολογίας ὡς φιλοσοφική κριτική

Λούτσιο Κολέτι

Οἱ ιδεολογίες ἀπό τό '68 μέχρι σήμερα

Ἐκδόσεις Ὀδυσσεάς, Ἀθήνα 1982, πρώτη ἰταλική ἔκδοση 1979 (;

Τό πρόσφατο καί, ταυτόχρονα, επίκαιρο βιβλίο τοῦ Λούτσιο Κολέτι, ἑνός ἰταλοῦ φιλόσοφου ἀρκετά γνωστοῦ στήν Ἑλλάδα¹, ἀποβλέπει στήν κατάδειξη (καί τήν καταγγελία) τῆς μηδενιστικῆς καί ἀνορθολογικῆς ιδεολογίας πού κυριαρχεῖ στό δυτικό κόσμο ἀπό τό 1968 ἕως σήμερα μέ φορεῖς καί θύματα τοῦς ἀριστεροῦς διανοούμενους καί, ἀπ' αὐτούς, ιδιαίτερα τοῦς νέους.

Ἡ μικρή ἔκταση τοῦ βιβλίου, σέ συνάρτηση μέ τήν οὐσία (ἀλλά ὄχι ἀπαραίτητα οὐδερική) κριτική του δημιουργεῖ μίαν ἀρχική ἀπορία: πῶς μπορούμε νά μιλήσουμε γιά τίς «ιδεολογίες» πού κυριαρχοῦν σέ μιά ὁλόκληρη δεκαετία μέσα σέ ὀγδόντα σελίδες; Μιά τέτοια ἀξίωση (ἢ ἐπίτευγμα) προϋποθέτει τρία πράγματα: ἢ ὅτι τό θέμα μας εἶναι εὐκολα ἐντοπίσιμο (ἀν μπορεῖ νά γίνει κάτι τέτοιο μέ ὀποιοδήποτε θέμα πού θέλει νά εἶναι συγκεκριμένη ἀνάλυση), ἢ ὅτι ἐπιλέγουμε τόν εὐκολό δρόμο (τῆς σχηματοποίησης, τῆς ἐξομοίωσης, τίς ἐπιφανειακές αἰτιολογίες) ἢ, τέλος, ὅτι στηριζόμαστε σέ κάποιο εὐρύτερο ἀλλά συναφές νοητικό σῶμα πού θά λειτουργοῦσε ὡς πλαίσιο ἀναφορᾶς, σύγκρισης (ἀκόμη καί αὐτοκριτικῆς). Μόνο ἢ τρίτη περίπτωση μπορεῖ νά δικαιολογήσει, κατά τήν ἀποψή μας, ἕνα κείμενο πού θέλει νά εἶναι σύντομο καί περιεκτικό (δηλ. ἀντίθετο στόν πλαταιασμό ἢ τήν ὑπεραπλουστευση) καί ταυτόχρονα, γενικό (δηλαδή, ποιοτικά ἀνάλογο μέ τήν εὐρύτητα καί τή γενικότητα τοῦ ἀντικειμένου του).

Στήν περίπτωση πού μᾶς ἐνδιαφέρει, ἰσχύει, νομίζουμε, ἡ δεύτερη ἐκδοχή: κάτι ἀναπόφευκτο, ἀφοῦ οἱ διαπιστώσεις τοῦ Κολέτι προσπαθοῦν ν' ἀποκτήσουν πολιτικό βάρος στηριζόμενες σ' ἕνα βίαιο τρόπο ἐκφορᾶς πού κρύβει μιά θε-

μελιακή, ἀλλά ὄχι καί συνειδητοποιημένη ἀναγκαιότητα: αὐτήν τῆς φιλοσοφικῆς καί ἱστορικῆς τεκμηρίωσης κάθε πολιτικῆς πρότασης ἢ κριτικῆς.

Ἡ βασική θέση τοῦ Κολέτι εἶναι ἡ ἐξῆς: ὁ δυτικός μαρξισμός (ὡς φιλοσοφία, ἀνάλυση τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας καί πολιτικῆς πρακτικῆς) ὑφίσταται μιά ριζική ἀναθεώρηση, ἡ ὁποία ἐπιβάλλεται ἀπό πολιτικά γεγονότα πού συμβαίνουν στίς «ὑπανάπτυκτες χώρες» (στίς χώρες τῆς «περιφέρειας»). Ἡ ρωσική καί ἡ κινέζικη ἐπανάσταση ἐπικαλοῦνται τό μαρξισμό ἀλλά, ταυτόχρονα, ἐπιβάλλουν τόσο στή θεωρία (μέ τόν φιλοσοφικό ἢ πολιτικό λόγο) ὅσο καί τήν πράξη νέα πρότυπα ἀλλά τά πρότυπα αὐτά ὑφίστανται, στόν τόπο τῆς γέννησής τους ἀλλαγές πού παρεμποδίζουν τίς δυτικές προσπάθειες ἐπαναπροσδιορισμοῦ τοῦ μαρξισμοῦ (ἀφοῦ τό πρότυπο καταρρέουν σάν τέτοια) καί καθορίζουν τήν ἐξέλιξη τῶν πολιτικῶν γεγονότων πού λαμβάνουν χώρα στή Δύση (μέ ἀποκορύφωμα τήν ἐξέγερση τοῦ '68). Ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἐξουδετέρωση τῶν προοδευτικῶν κινήματων καί ἡ ἐπικράτηση μιάς μηδενιστικῆς ιδεολογίας – ἐκείνης τῆς «μεγάλης ἀρνήσης» –, καί μιάς ἀντίστοιχης ἀρχαϊκῆς, ἀνορθολογικῆς κουλτούρας.

Μιά ἐξέταση τῆς θέσης τοῦ Κολέτι θά μᾶς πῆγαινε πολύ μακριά. ἀρκεῖ, ὡστόσο, νά σημειώσουμε τά ἐξῆς:

α) Ὑπῆρχε (πρὶν τό 1960 τουλάχιστον) ἕνα πρότυπο τοῦ δυτικοῦ μαρξισμοῦ μέ καθολική ἰσχύ καί ἐγκυρότητα; Ἄν ναι (καί ὑποψιαζόμαστε ὅτι πρόκειται γιά τό λεβινιστικό μαρξισμό) τί σήμαιναν οἱ προσπάθειες ἐπαναπροσδιορισμοῦ του; Ὁ ἐπαναπροσδιορισμός εἶχε ἐπιβληθεῖ ὡς θεοδικία σ' ἕνα κατά

τά ἄλλα συμπαγές σῶμα ἢ ὀφειλόταν σέ ἐγγενεῖς ἀντιφάσεις τοῦ τελευταίου ἢ σέ μιά ἀνεπάρκειά του ἀπέναντι στίς ἱστορικές ἐξελίξεις;

β) Ἄν ἔγιναν προσπάθειες (φιλοσοφικές ἢ πολιτικές) παρεμπόδισης τοῦ ἐπαναπροσδιορισμοῦ ποιές ἦταν καί γιατί ἀπέτυχαν; (Ὁ Κολέτι δέν μπορεῖ νά μιλάει γιά τήν εἰσβολή ξένων ιδεῶν στήν Ἰταλία, ὅπως π.χ. τῶν ιδεῶν τοῦ Μαρκοῦζε, χωρίς νά τίς ἀντιπαραβάλλει μέ τίς γηγενεῖς ιδέες, ἐκεῖνες π.χ. τῆς σχολῆς τοῦ Ντέλα Βόλπε στήν ὁποία ἀνήκει καί ὁ ἴδιος).

γ) Πῶς ἐντοπίζεται, πού φαίνεται τά σημάδια τῆς κυρίαρχης ιδεολογίας στό στρώμα τῶν προοδευτικῶν διανοουμένων; Ἄν τό στρώμα αὐτό εἶναι ὄντως διακριτό ιδεολογικά, τότε πῶς μπορούμε νά γενικεύσουμε λέγοντας ὅτι «τό πῶς πετυχημένο προϊόν ἀπό τό '68 καί μετὰ εἶναι ὁ homo ideologicus»; (σελ. 58).

δ) Πῶς ἐξηγεῖται ἡ ταύτιση τῆς ἀρχαϊκῆς κουλτούρας – πού ἀντιπροσωπεύεται, κατά τόν Κολέτι, ἀπό τή σχολή τῆς Φραγκφούρτης (ἀπό τόν Χορκχάιμερ, τόν Ἀντόρνο καί, ἰδίως, τόν Μαρκοῦζε) μέ τήν ιδεολογία τοῦ '68; Αὐτή ἡ «εὐτυχή σύμπτωση» (καί μοναδική ἀπ' ὅ,τι φαίνεται ἀπό τά λεγόμενα τοῦ ἴδιου τοῦ Κολέτι) δέν μπορεῖ νά περιέχει ὀρισμένα σπέρματα ἀλήθειας; Ἄν πράγματι ὑπάρχει ταύτιση, ὀφείλεται σέ μιά κοινή παραδοχή τῶν δύο πλευρῶν, στήν παραδοχή τῆς μιάς μόνο πλευρᾶς (καί ἐδῶ θά μεσολαβοῦσε ἡ παρεξήγηση, ἡ παρερμηνεία) ἢ εἶναι μιά θεωρητική κατασκευή τοῦ Κολέτι;

Αὐτές εἶναι μερικῆς μόνο ἀπό τίς ἀπορίες πού προκαλεῖ τό φιλόδοξο αὐτό βιβλίο. Ἄλλά ἂς περάσουμε στό κύριο θέμα μας πού εἶναι ἡ ἐξέταση μᾶς συγκεκριμένης πλευρᾶς τῆς ιδεολογίας τῆς «μεγάλης ἀρνήσης», αὐτῆς τῆς ἀνορθολογι-

κῆς ἀπόρριψης τῆς δυτικῆς ἐπιστήμης καί τεχνολογίας. Ἀπό τὴν ἀρχὴ θὰ πρέπει νὰ πούμε ὅτι ὁ Κολέτι προσπαθεῖ νὰ «ἀναγνώσει» τὴν ἰδεολογία αὐτὴ κυρίως μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο δύο σύγχρονων φιλόσοφων, τοῦ Χέρμπερτ Μαρκουῦζε καί τοῦ Τόμας Κούν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι προβαίνει σὲ μιά σταχυολόγηση ὀρισμένων μόνο ἀπόψεων τους γιὰ ν' ἀποδείξει τὴ συνάφειά τους. Ἀλλὰ ἡ ἐπιλογή αὐτὴ (πού δὲν δικαιολογεῖται θεωρητικὰ στὸ βιβλίον) σκοντάφει στὸ ἐξῆς ἐρώτημα: πῶς μπορούμε νὰ συσχετίσουμε δύο συγγραφεῖς μὲ φανερὴ ἀνομοιογένεια (ἀφοῦ ἀνήκουν σὲ ἐντελῶς διαφορετικὲς σχολές καί ἔχουν διαφορετικούς σκοπούς καί ἐνδιαφέροντα); Μ' ἄλλα λόγια, πῶς μπορούμε νὰ ξεπεράσουμε τὸ ἐμπόδιο τῆς διαφορᾶς τῶν ἐννοιολογικῶν ἐξοπλισμῶν καί τῶν μεθόδων τους; Νομίζουμε ὅτι ἡ ἐπιλογή αὐτὴ σχετίζεται μὲ τὸ σκοπὸ τοῦ Κολέτι: τὴν καταγγελία μιᾶς ἰδεολογίας. Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ σκοπὸς τῶν ὀδηγῶν νὰ διαβάσει (ἐσκεμμένα ἢ ὄχι) τὸ ἔργο τῶν δύο συγγραφέων ὅπως θὰ τὸ διάβαζε ἕνας μέσος ἀναγνώστης (μὲ ἐνδιαφέρον ἀλλὰ χωρὶς ἰδιαίτερες γνώσεις). Ἀλλὰ αὐτὸ θὰ σήμαινε ὅτι ἀναγνωρίζουμε κάποια ἐγκυρότητα στὸν «κοινὸ νοῦ», ὅτι κρίνουμε τὶς ἰδέες ὅπως διαθλώνται μέσα στὴν κοινὴ λογικὴ κι ὄχι ὅπως ἐκφράζονται ἀπὸ τοὺς δημιουργοὺς τους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲν νομίζουμε ὅτι μιὰ ἰδεολογία² μπορεῖ νὰ ταυτίζεται μὲ τὶς ἀντιλήψεις κάποιων φιλοσόφων, ὅσο μεγάλη κι ἂν εἶναι ἡ ἐπιτυχία τους (ἡ «μόδα» δὲν μπορεῖ νὰ ἀξιολογήσει, θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ, τὸ περιεχόμενο ἑνὸς βιβλίου. ὅσο, γιὰ τὴν ἐπιτυχία, αὐτὴ πρέπει νὰ μετρίεται σὲ σχέση μὲ τὶς λίγο πολὺ καθορισμένες δυνατότητες διάδοσης τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου). Ἔτσι ὁ Κολέτι δὲν καταλήγει, κατὰ τὴν ἂποψή μας, στὴν περιγραφή μιᾶς ἰδεολογίας ἀλλὰ σὲ μιὰ μεταμφιεσμένη καί ἀσφαλῆ κριτικὴ δύο φιλοσοφικῶν θεωριῶν (τοῦ Μαρκουῦζε καί τοῦ Κούν ἀντίστοιχα). Κάτω ἀπὸ τὸ προσωπεῖο τῆς κριτικῆς τῆς ἰδεολογίας κρύβεται ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ. Καί εἶναι ἀσφαλῆς γιατί στηρίζεται στὴ σταχυολόγηση, στὴν παράκαμψη τῶν διεξοδικῶν ἀναλύσεων, στὴν ἀναιτιολόγητη ἐπιλογή.

Θὰ περιοριστοῦμε, στὴ συνέχεια, στὸν ἐντοπισμὸ τῶν συντεταγμένων τῆς κριτικῆς αὐτῆς (ἀντίθετα,

ἡ ἀνάλυσή τους ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὶς δυνατότητες τοῦ ἀρθροῦ αὐτοῦ):

1. Ὁ Κολέτι κατηγορεῖ τὸν Μαρκουῦζε ὡς ἱρρασιοναλιστὴ ἐπειδὴ ὁ τελευταῖος προβαίνει, κυρίως στὸ *Μονοδιάστατο ἄνθρωπο*³, σὲ μιὰ ἀπόρριψη τῆς ἐπιστήμης καί τῆς ὀρθολογικότητος. Παραλείπει ὅμως νὰ τονίσει ὅτι γιὰ τὸν Μαρκουῦζε, ὅπως καί γιὰ τοὺς Χορκχάιμερ-Ἀντόρνο⁴, ἡ ἐπιστῆμη εἶναι μιὰ μορφή γνώσης διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία (καί τὶς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου). Ἐπομένως, τὸ πρόβλημα τῆς ὀρθολογικότητος, τῆς ἀλήθειας, τῆς μεθόδου κ.λπ. θὰ πρέπει νὰ τίθεται χωριστὰ. Ὁ ὑπονοούμενος (καί συχνὰ καλυμμένος στόχος) τῶν στοχαστῶν αὐτῶν εἶναι ἡ ὑπογράμμιση τῆς ἐγκαθίδρυσης δύο διαφορετικῶν γνωσιοθεωριῶν. Θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε ὅμως καί τὴν ἐλάχιστη συνεισφορά τους πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση: ἡ πεποιθησὴ τους γιὰ τὴ διακριτικὴ ἐπιστῆμη καί φιλοσοφία μορφοποιεῖται μέσα στὸ πνευματικὸ κλίμα τῆς Γερμανίας τοῦ μεσοπολέμου ὅπου κυριαρχεῖ ὁ Ντίλτεϋ πού ὑποστήριζε ὅτι οἱ ἐπιστῆμες τοῦ πνεύματος (Geisteswissenschaften) πρέπει νὰ διακρίνονται ἀπὸ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες. Ἡ ἀπήχηση τῶν ἀπόψεων τοῦ Ντίλτεϋ φαίνεται στὸ πρῶτο σημαντικό μαρξιστικὸ ἔργο τοῦ 20οῦ αἰῶνα, τὴν *Ἱστορία καί ταξικὴ συνείδηση* τοῦ Γκέοργκ Λούκας⁵. Γράφει ὁ τελευταῖος: «τὸ ἐπιστημολογικὸ ἰδανικὸ τῶν ἐπιστημῶν τῆς φύσης, πού ὅταν ἐφαρμόζεται στὴ φύση ὑπηρετεῖ τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης σάν ἕνα ἰδεολογικὸ πολεμικὸ ὄργανο τῆς ἀστικῆς τάξης... Ἡ μέθοδος τῶν ἐπιστημῶν τῆς φύσης δὲν γνωρίζει ἀντίφαση, ἀνταγωνισμὸ στὸ ἀντικείμενό της... ἀντίθετα, στὴν περίπτωση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος οἱ ἀντιφάσεις (οἱ ὁποῖες εἶναι, στίς ἐπιστῆμες τῆς φύσης, τὸ σύμπτωμα τοῦ ἀνολοκλήρωτου χαρακτῆρα τοῦ βαθμοῦ γνώσης στὸν ὁποῖο ἔχουμε

φτάσει μέχρι αὐτὴ τὴ στιγμή), ἀνῆκουν στὴν οὐσία τῆς ἴδιας τῆς πραγματικότητος, στὴν οὐσία τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας»⁶. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ἐκφράζουν καί τοὺς φιλόσοφους τῆς «σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης»: παράδειγμα ἡ κριτικὴ τοῦ Μαρκουῦζε, στὸ *Λόγος*

2. Ἄν ὑπάρχει κάποια ἀντιτεχνολογικὴ ἢ ἀντι-ἐπιστημονικὴ ἰδεολογία στὴ σημερινὴ ἐποχὴ αὐτὴ θὰ ὀφείλεται στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θεομοιοποιεῖται φαντασιακὰ ἡ ἐπιστῆμη ἢ ἡ τεχνολογία ὄντας, δεδομένου τοῦ κυρίαρχου ρόλου τους, στὴν παραγωγή (πρόκειται γιὰ τὶς μεγαλύτερες παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς σύγχρονης ἐποχῆς). Μιὰ «ἀρνητικὴ» (δηλαδὴ ἀπορριπτικὴ) θεομοιοποίησις θὰ ἐπρεπε νὰ ἐντοπιστεῖ στὸν καθημερινὸ λόγο, στὴν καθημερινὴ πρακτικὴ (ἰδίαιτερα στὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας), στὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης (ὅλες οἱ ἐφημερίδες ἀσκούν, τὰ τελευταῖα χρόνια, ἕναν «ψυχρὸ πόλεμο» γύρω ἀπὸ τὴν ἐπιστῆμη καί τὴν τεχνολογία καί τὶς ὀλέθριες ἢ εὐεργετικὲς ἐπιπτώσεις τους), στὴν τέχνη (ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἡ πρῶτη ἀντίδραση κατὰ τῆς δημιουργικότητος ἐπιτελεῖται στὴν Εὐρώπη μὲ τὴν ἐλευσὴ τῆς πρῶτης βιομηχανικῆς ἐπανάστασης: παραδείγματα, ὁ Hölderlin – πού χρησιμοποιεῖ στὸ Archipelagus τὴν εἰκόνα τῶν ἐργαστασίων γιὰ νὰ ἀναφερθεῖ σὲ μιὰ ἀνθρωπότητα ἀποξενωμένη ἀπὸ τὴν ἁρμονία καί τὴ δημιουργικότητα –, ὁ W. Blake πού ὑποστηρίζει, στὸ Vala, ὅτι ἡ ἁρμονία καταστρέφεται ἀπὸ τὸ μηχανιστικὸ ὀρθολογισμὸ τοῦ ἀργαλειοῦ τοῦ Locke καί τοῦ ὑδροτροχοῦ τοῦ Newton, ὁ T. Carlyle πού γράφει στὸ *The Signs of the Times* ὅτι «ἡ ἐποχὴ μας δὲν μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ ἥρωικὴ, εὐσεβὴς, φιλοσοφικὴ ἢ ἠθικὴ, ἀλλὰ μηχανικὴ»), στὴ φιλοσοφία κ.λπ..

3. Δὲς τὴν καλὴ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ Μ. Λυκούδη, Παπαζήσης, 1971 (πρῶτη ἀγγλικὴ ἐκδοσις 1964).

4. Ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Μαρκουῦζε, οἱ στοχαστῆς αὐτοὶ μένουν οὐσιαστικὰ ἀγνωστοὶ στὴν Ἑλλάδα. Τὸ βιβλίον πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι τὸ μόνον πού γράφουν ἀπὸ κοινού: πρόκειται γιὰ τὴ *Διαλεκτικὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ* (Dialektik der Aufklärung, πρῶτη ἐκδοσις Querido, Amsterdam, 1947, δευτέρη ἐκδοσις S. Fischer Verlag, Frankfurt, 1969). Χρησιμότητα εἶναι ὡστόσο καί ἡ *Ἐκλειψὴ τοῦ Λόγου* τοῦ Χορκχάιμερ, πού θὰ κυκλοφορήσει σύντομα στὰ ἑλληνικά (Eclipse of Reason, πρῶτη ἐκδοσις Oxford University Press, New York, 1947).

5. Τὸ βιβλίον δημοσιεύεται στὰ 1923.

6. Ἡ ἐπιλογή τῶν ἀποσπασμάτων αὐτῶν εἶναι τοῦ Ἰδίου τοῦ Κολέτι. Δὲς: L. Coletti, *Le marxisme et Hegel* (γαλλικὴ μετάφρασις), Champ Libre, Paris, 1976, σελ. 183.

1. Ἐχει μεταφραστεῖ τὸ βιβλίον τοῦ *Ἰδεολογία καί κοινωνία* (σὲ μετάφραση Μ. Ζορμπά, Ἐκδόσεις Ὀδυσσεύς, 1975) καί ἡ συμμετοχὴ του στὸ συλλογικὸ *Ὁ Μαρξισμὸς σήμερα* (1973 – στίς ἴδιες ἐκδόσεις καί ἀπὸ τὴν ἴδια μεταφράστρια). Δυστυχῶς, ἀπὸ τὸ πρῶτο βιβλίον λείπει τὸ ἰδιαίτερα ἀξιόλογο καί συναφές δοκίμιον πού φέρει τὸν τίτλον «Ἀπὸ τὸν Χέγκελ στὸν Μαρκουῦζε».

καί γράμματα γνωρίζω

καί 'Επανάσταση⁷, ενάντια στον Κόντ που επιχείρησε να διαμορφώσει την κοινωνιολογία σύμφωνα με το πρότυπο των φυσικών επιστημών και ιδιαίτερα της βιολογίας.

Έκείνο όμως που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι οι φιλόσοφοι της Φραγκφούρτης επιχειρούν να επιβάλλουν μια διάκριση φιλοσοφίας-επιστήμης υιοθετώντας, χωρίς συζήτηση, τα επιστημονικά πρότυπα που προβάλλουν άλλοι: π.χ. οι λογικοί θετικιστές του κύκλου της Βιέννης (Κάρναπ, Σλίκ, κ.ά.) προσπάθησαν να κατασκευάσουν μια αντικειμενική, εμπειρική και συστηματική θεμελίωση της γνώσης στηριζόμενοι αποκλειστικά στη μελέτη των φυσικών επιστημών. Οι Χορκχάιμερ, 'Αντόρνο και Μαρκούζε επιτίθενται στη γνωσιολογία των θετικιστών αλλά ποτέ δεν εξετάζουν το πρότυπο της επιστήμης που εμπεριέχεται στις επιστημολογικές απόψεις των θετικιστών· αντίθετα το υιοθετούν: η ολοκληρωτική εξάρτησή τους από τις έρμηνείες άλλων για την επιστήμη, η άσημαντη επαφή τους με τις εξελίξεις στο χώρο της φιλοσοφίας της επιστήμης και το χώρο των ιδίων των επιστημών (π.χ. στο χώρο της φυσικής) εξουδετερώνουν την προσπάθειά τους να επιβάλλουν μια γνωσιολογική διάκριση φιλοσοφίας και επιστήμης. Όπως λέει ο Τσάρλς Ταϊϋλορ «το σφάλμα των ντυλεϊκικών ήταν ότι δέχτηκαν πολύ εύκολα μια θετικιστική σύλληψη των φυσικών επιστημών»⁸. Έτσι, το αρχικό τους έγγραφο αδρανοποιείται από τη στιγμή που εξαφανίζεται σχεδόν, στην αγγλοσαξονική φιλοσοφική σχολή, ο λογικός εμπειρισμός ως θεωρία της επιστήμης⁹. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να νοηθεί η λειτουργικότητα των διακρίσεων γύρω από την τυπική λογική (όπου ισχύει ο νόμος της μη-αντίφασης) και τη διαλεκτική λογική (όπου συμβαίνει το αντίθετο), γύρω από την υιοθέτηση της έγγελιανης διάκρισης Vernunft (Λόγος, διαλεκτική λογική, αντίφαση) και Verstand (αναλυτικό λογικό, τυπική [ή συμβολική] λογική, μη-αντίφαση). Οι υποστηρικτές μιας τέτοιας διάκρισης (όπως π.χ. ο Μαρκούζε)¹⁰ όσο και οι αντίπαλοί της (όπως ο Κολέτι) συζητούν χρησιμοποιώντας τα ίδια δεδομένα: έτσι, ο Κολέτι, δεν μπορεί να θεμελιώσει μια θεωρία της επιστήμης αφού αγνοεί την τελευταία-

γι' αυτό περιορίζεται σε μια άτονη κριτική των απόψεων του Μαρκούζε, υιοθετώντας, με τη σειρά του, ένα όρισμένο, αλλά όχι κατονομαζόμενο πρότυπο της επιστήμης. Έν ονόματι της επιστήμης απορρίπτει απλώς τις έγγελιανές διακρίσεις: στο δοκίμιο του *Μαρξισμός και διαλεκτική*¹¹ προσπαθεί ν' αποδείξει ότι «η θεμελιώδης αρχή του υλικού και της επιστήμης... είναι η αρχή της μη-αντίφασης. Η πραγματικότητα δεν μπορεί να περιέχει διαλεκτικές αντιφάσεις αλλά μόνο πραγματικές αντιθέσεις...»¹². 'Αλλά ο Κολέτι δεν διαθέτει μια θεωρία της επιστήμης¹³ ούτε μās πληροφορεί αν δανείζεται ή υιοθετεί τη θεωρία κάποιου άλλου. 'Ως μαρξιστής διακατέχεται από τη φο-

7. *Reason and Revolution*, Beacon, Boston, 1960, σελ. 341 κ.ε.. Δέξ και την πρόσφατη ελληνική μετάφραση.

8. Charles Taylor: «Les sciences de l'homme» στο αφιέρωμα του γαλλικού περιοδικού *Critique* (no. 399-400, 1980) στην αγγλοσαξονική φιλοσοφία, σελ. 848.

9. Όπως λέει και πάλι ο Taylor «οι εργασίες του Kuhn (*Structure of Scientific Revolutions*, 1962) και του Hanson (*Patterns of Discovery*, 1958) έδειξαν ότι η θεωρία δεν μπορεί να συνοψιστεί σ' ένα σύνολο προτάσεων, ότι το υποκείμενο μοντέλο του πραγματικού που περικλείει αυτή, παίζει επίσης έναν κυρίαρχο ρόλο. Η επαρκής επιστημονική εξήγηση δεν μπορεί λοιπόν να οριστεί μόνο από τη λογική της δομής. Το παραγωγικό-νομολογικό μοντέλο αρχίζει να παραμερίζεται ως μοντέλο εξήγησης» (στο ίδιο, σελ. 848).

10. Δέξ π.χ. στον *Μονοδιάστατο Άνθρωπο*, σελ. 137-154.

11. Δημοσιεύτηκε στο αγγλικό περιοδικό *New Left Review* (τεύχος 93, 1975).

12. 'Ο. π., σελ. 29.

13. Έτσι, αν η τυπική λογική ισχύει στις φυσικές επιστήμες αυτό θα πρέπει να αποδειχτεί με μια συγκεκριμένη εξέταση των τελευταίων.

14. Βεβαίως δεν περιφρονούμε καθόλου τη σκέψη του Μάρξ, που είναι αληθινά επαναστατική σε όρισμένους τομείς: αναφερόμαστε εδώ σ' ένα πνευματικό σύμπτωμα αυτού του άνομοιογενούς συνόλου που είναι ο δυτικός μαρξισμός.

15. Ο Hegel είναι, κατά την άποψή μας, ακατάλληλος ως σημείο εκκίνησης για μια προβληματική στη θεωρία της επιστήμης, παρά την προσπάθειά του να συστήσει μια φιλοσοφία της φύσης που θα ξεκινούσε από τα πορίσματα των φυσικών επιστημών (δέξ Charles Taylor, *Hegel*, Cambridge University

Press, 1975, σελ. 350-365). Έκείνος που άσκησε μια τεράστια επίδραση στην εξέλιξη της φιλοσοφίας της επιστήμης ήταν ο Kant (δέξ π.χ. Gottfried Martin, *Kant's Metaphysics and Theory of Science*, 1955).

16. Βέβαια, οι φιλόσοφοι της σχολής έχουν ελάχιστη εξοικείωση με την ιστορία της επιστήμης και την ιστορία της τεχνολογίας. Το επιχείρημά τους σχετικά με τον έγγενή τεχνολογικό χαρακτήρα της σύγχρονης (μετά το 17ο αιώνα) επιστήμης διατηρεί τη λογικοφάνειά του ακόμη και μετά τη διαπίστωση της αυτόνομης σχετικής πορείας της τεχνολογίας και της επιστήμης μέχρι την ολοκληρωτική ύποταξη της πρώτης κατά τα τέλη του 19ου αιώνα. Ιστορικοί όπως ο Thomas Kuhn διαπίστωσαν την ύπαρξη μιας αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην επιστήμη και την τεχνολογία (δέξ T. Kuhn, «Mathematical versus Experimental Traditions in the Development of Physical Science» στο *The Essential Tension*, 1977). 'Ας αναφέρουμε μερικά παραδείγματα: ο Γαλιλαίος δεν θα μπορούσε να πραγματοποιήσει την επιστημονική του επανάσταση χωρίς το τηλεσκόπιο που είχε ήδη κατασκευαστεί από τους «τεχνίτες» της εποχής του. Η ανακάλυψη της ατμόσφαιρας (από τους Galileo, Torricelli, Viviani, Pascal) οδήγησε στη σύσταση της μετεωρολογίας, της χημείας των αερίων και της φυσικής των αερίων (που οδήγησαν στην ατομική θεωρία του John Dalton για τη φυσική και τη χημεία), σε μελέτες για την αναπνοή (και, κατά συνέπεια, τη φυσιολογία), στις πρώτες πρακτικές μηχανές θερμότητας και την πρώτη κατάκτηση του άερα (αεροναυτική). [δέξ D. S. L. Cardwell, *Technology, Science and History*, Heinemann, London, 1972, σελ. 52]. Και ο Dennis Gabor λέει: «Τό πάντρεμα της επιστήμης και της τεχνολογίας δεν έγινε άμεσως, αλλά βαθμιαία, στην πορεία τριών αιώνων... Ο Heinrich Hertz παρήγαγε στα 1887 τα ηλεκτρομαγνητικά κύματα που εμπεριέχονταν στις εξισώσεις του Maxwell από το 1868, αλλά ο Marconi ήταν εκείνος που χρησιμοποίησε στα 1887 την αντίνα που η πλήρης θεωρία της περιεχόταν στις εξισώσεις του Hertz. Αυτό το χάσμα των είκοσι ή σαράντα χρόνων ανάμεσα στην επιστημονική ανακάλυψη και την τεχνολογική εκμετάλλευση ήταν τυπική στο 19ο και τον 20ο αιώνα. Μειώθηκε δραματικά μόνο στην εποχή μας. Μόνο έξη χρόνια μεσολάβησαν ανάμεσα στην ανακάλυψη της πυρηνικής τήξης από τον Otto Hahn ως την πρώτη ατομική βόμβα στα 1945». (D. Gabor, *Innovations*, Oxford University Press, 1970, σελ. 5).

Τό επιχείρημα των φραγκφουρτιανών θα ήταν ίσως ότι δεν μās ενδιαφέρει τόσο τό πότε έγινε η τελική συνένωση επιστήμης και τεχνολογίας ή οι τύποι αλληλεπίδρασης αλλά η μοναδική ικανότητα της δυτικής επιστήμης (αντίθετα με την κινέζικη π.χ.) να παράγει τεχνολογία.

βερή άγωνία πού τόσο χαρακτηρίζει ορισμένους σύγχρονους στοχαστές (όπως π.χ. τόν Άλτουσέρ): τήν καθιέρωση του μαρξισμού ως επιστήμης (ισάξιας μέ τις φυσικές επιστήμες)¹⁴. Η συζήτηση άφορά λοιπόν και πάλι τό μαρξισμό και όχι τις φυσικές επιστήμες. Ο Κολέτι μιλάει για τις τελευταίες μόνο μέσα από μία κριτική των έγγελιανών διακρίσεων Verstand-Vernunft¹⁵. δέχεται τό νόμο της μη-άντιφασης στην επιστήμη παραπέμποντας στον Μάρξ κι όχι στο Νεύτωνα¹⁶.

2. Η σημαντικότερη συμβολή των φιλοσόφων της σχολής της Φραγκφούρτης πού διαφεύγει από τόν Κολέτι, είναι μία προβληματική για τή σύγχρονη επιστήμη πού έχει ως άφετηριακό σημείο τήν άνωτερότητα της τελευταίας σέ σχέση μ' όλες τις μορφές επιστήμης (όπως π.χ. τήν άριστοτελική φυσική) πού υπήρχαν πριν από τό 17ο αιώνα. Η άνωτερότητα αυτή διαπιστώνεται από τήν επίτευξη ενός στόχου πού ήταν μέχρι τότε άδραμα: τήν κυριαρχία του άνθρώπου στη φύση. Έπομένως, ή επιστημονική επανάσταση του 17ου αιώνα πιστοποιείται, για τους φιλοσόφους αυτούς, από τόν έγγενή τεχνολογικό χαρακτήρα της σύγχρονης επιστήμης: ή βιομηχανική επανάσταση πού άρχίζει από τό 17ο αιώνα (μέ τήν άτμομηχανή) δέν θά μπορούσε να είναι άποτέλεσμα μιας άνεξάρτητης εξέλιξης της τεχνολογίας. Η ιστορία της τεχνολογίας είναι, μέχρι και τήν Άναγέννηση, εξέλιξη των έμπειροτεχνικών μεθόδων: δσες διαφορές κι αν υπάρχουν ανάμεσα στις τεχνολογίες των διαφόρων λαών (γνωρίζουμε π.χ. τήν άνωτερότητα της κινέζικης και της Ινδικής τεχνολογίας σέ σχέση μέ τήν άρχαία έλληνική και τό σημαντικότατο γεγονός της μεταφύτευσης της κινέζικης τεχνολογίας στη Δύση γύρω στο 1500 μ.Χ.) πρόκειται για διαφορές ανάμεσα σέ έμπειρο-τεχνικές μεθόδους: ή έλευση της δυτικής επιστήμης καταργεί τό χαρακτήρα της τεχνολογίας ως έμπειροτεχνικής μεθόδου. Η καινούρια τεχνολογία δέν είναι ή συνέχεια της παλιάς αλλά ή θάνατός της. Έπομένως, δέν μπορούμε πιά να μιλάμε για τεχνολογία αλλά μόνο για «εφαρμοσμένη επιστήμη». Όσο για τή σύγχρονη επιστήμη αυτή είναι «a priori τεχνολογία» όπως θά πει ή Μαρκοϋζε.

Η φιλοσοφική ένασχόληση μέ

τήν έσωτερική σύνδεση επιστήμης και τεχνολογίας είναι γερμανικό προνόμιο: ή Μάξ Σέλερ, ή Έντμουντ Χούσερλ, ή Έρνστ Κάσιρρερ, ή Χέρμπερτ Μαρκοϋζε προσπάθησαν να δώσουν μία έρμηνεία στο πρόβλημα αυτό. Όσο για τόν τελευταίο, αυτός στηρίζεται στις άπόψεις του Χούσερλ όπως εκφράζεται στο έργο του *Η κρίση των ευρωπαϊκών επιστημών*¹⁷. Κατά τόν Χούσερλ, ή σύγχρονη επιστήμη άφαιρεί από τόν άπειρο κόσμο μία μορφή γνώσης κατάλληλη για τεχνική εκμετάλλευση. Συλλαμβάνει τό χώρο του άντικειμένου της σύμφωνα μέ γεωμετρικά σχήματα και υπολογίζει τις σχέσεις μεταξύ των άντικειμένων μέ μαθηματικές φόρμουλες πού επιτρέπουν άκριθή μέτρηση της κίνησης. «Άπό τή στιγμή πού κατέχει κανείς τις φόρμουλες», λέει ή Χούσερλ, «μπορεί να προβλέψει τις κανονικότερες του πρακτικού έμβιου κόσμου (Lebenswelt) και, συνεπώς, να τόν συντονίσει καλύτερα»¹⁸. Κατά τόν Άντόρνο, τόν Χορκχάιμερ και τόν Μαρκοϋζε, ή άνάλυση του Χούσερλ άποκαλύπτει τόν παραπλανητικό χαρακτήρα της αξίωσης της ουδετερότητας της επιστήμης: ή μέριμνα της άκρίβειας και της δυνατότητας υπολογισμού προδιαθέτει τήν επιστήμη στην άναζήτηση μιας ιδιαίτερης μορφής γνώσης, μιας γνώσης κατάλληλης για πρόβλεψη και, συνεπώς, για τεχνικό έλεγχο. Η μετατόπιση του ένδιαφέροντος και της έρευνας από τό «γιατί» των πραγμάτων (άπό τήν εξέταση των τελικών αίτιων) στο «πώς»¹⁹, ή καθιέρωση του πειράματος στην επιστημονική έρευνα (πού άνέτρεψε τις μεσαιωνικές φιλοσοφικές διαμάχες γύρω από τις «ουσίες» των φυσικών φαινομένων και τις άντικατέστησε μέ περιγραφικές αναλύσεις πού απέθλεπαν στη διατύπωση των φυσικών νόμων), ή κατάργηση του άνθρωποκεντρισμού κ.λπ. οδήγησαν στην κυριαρχία του άνθρώπου στη φύση.

Βέβαια, δέν μπορούμε να εξετάσουμε έδώ αναλυτικά τήν επιχειρηματολογία (και τις διαφορές) των στοχαστών αυτών σχετικά μέ τό πρόβλημα του έγγενους τεχνολογικού χαρακτήρα της επιστήμης: έκείνο πού πρέπει να υπογραμμίσουμε είναι ότι πρώτοι αυτοί άρχίζουν μία φιλοσοφική συζήτηση για ένα πρόβλημα σημαντικότατο και άγνωστο στους φιλόσοφους της

επιστήμης²⁰ και άκόμη περισσότερο στον Κολέτι).

3. Η έλευση κι ή επικράτηση της σύγχρονης επιστήμης συνοδεύτηκε, κατά τους φιλοσόφους της σχολής της Φραγκφούρτης, από ένα φαινόμενο πού θά μπορούσε να ονομασθεί «ιδεολογική άντανάκλαση της επιστήμης». Η άνάπτυξη μιας καθολικής, μαθηματικά διατυπωμένης επιστήμης λειτούργησε ως πρότυπο κάθε γνώσης από τό Διαφωτισμό και μετά: στοχαστές της εποχής αυτής, όπως ή Κοντιγκιάκ, ή ντ' Άλαμπέρ και ή Κοντορσέ, γοητευμένοι από τήν επιστήμη, προώθησαν τήν ιδέα της εφαρμογής μιας και μόνο μεθόδου σ' όλες τις επιστήμες, μιας μεθόδου έγκυρης τόσο για τή μελέτη της κοινότητας όσο και για τήν έρευνα της φύσης. Μόνο τά μαθηματικά μπορούν να έξασφαλίσουν τήν έγκυρότητα της μεθόδου: πρώτη άπόδειξη οί χαρακτηρισμοί «κοινωνική μαθηματική», «γεωμετρία της πολιτικής». Η ιδεολογική άντανάκλαση της επιστήμης δέν χαρακτηρίζει μόνο τό Διαφωτισμό, αλλά και τό

17. Edmund Husserl: Die Krisis der Europäischen Wissenschaften und die Transzendente Phänomenologie, Martinus Nijhoff, 1954. Έκτός από τόν Μονοδιάστατο Άνθρωπο δές και τό δοκίμιο του Marcuse, «On Science and Phenomenology», στο M. Wartofsky, R. Cohen (ed.), Boston Studies in the Philosophy of Science, 1965, σελ. 279-290.

18. Δές Marcuse, «On Science and Phenomenology», δ.π.

19. Οί «μοντέρνοι» του 17ου αιώνα κατεύθυναν τήν πολεμική τους ενάντια στην άριστοτελική επιστήμη και σ' έκείνη τή θεώρηση του σύμπαντος πού είχε συνδεθεί μ' αυτή στη μεσαιωνική και άναγεννησιακή σκέψη. «Τά τελικά αίτια και ή θέαση του σύμπαντος ως μιας μεστής νοήματος τάξης ποιοτικά διαφοροποιημένων έπιπέδων άντικαθίστανται πρώτα από μία μαθηματική -πυθαγόρεια θέαση της μαθηματικής τάξης (όπως στον Bruno, στον Kepler και, ένμέρει τον Galileo) και, μετά, από τή «μοντέρνα» αντίληψη ενός κόσμου τυχαίων συσχετίσεων πού πρέπει να χαρτογραφηθούν ύπομονετικά από τήν έμπειρική παρατήρηση» (Taylor, Hegel, δ.π., σελ. 4).

20. Μία από τις λίγες εξαιρέσεις είναι ή Maria Bunge (δές τό άρθρο του «Technology as Applied Science», στο Technology and Culture, τόμος 7 (1966), σελ. 329-347).

21. Δές τόν Μονοδιάστατο Άνθρωπο τή Διαλεκτική του Διαφωτισμού, τήν Έκλειψη του Λόγου.

καί γράμματα γνωρίζω

θετικισμό του 19ου αιώνα (Κόντ), τό λογικό θετικισμό της σχολής της Βιέννης, τόν άμερικάνικο πραγματισμό, τόν όπερασιοναλισμό...²¹

Μιά άλλη μορφή ιδεολογικής άντανάκλασης φαίνεται στην άνομολόγητη ή όμολογημένη ταύτιση της ανθρώπινης προόδου μέ την πρόοδο της έπιστήμης και της τεχνολογίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ό Σαινσιμονισμός: οι όπαδοί του είναι οι πίο ένθουσιώδεις προπαγανδιστές της ιδέας της ποιοτικής βελτίωσης της ανθρώπινης ζωής, της ριζικής άλλαγής της ιστορίας χάρη στην πρόοδο της έπιστήμης και της βιομηχανίας. Έγραφαν: «Η εκμετάλλευση του ανθρώπου από τόν άνθρωπο έχει φτάσει στό τέλος της... Έπομένως, ή εκμετάλλευση της γήινης σφαιρας, της έξωτερικής φύσης γίνεται ό μόνος στόχος της δραστηριότητας του ανθρώπου»²². Οι Σαινσιμονιστές πίστευαν ότι ή βιομηχανική μορφή παραγωγής οδηγεί, από τή φύση της, στην κοινωνική άρμονία, εξαφανίζει τόν άνταγωνισμό και έπιβάλλει τή συνεργασία ως χαρακτηριστικό της ανθρώπινης δραστηριότητας, καταργεί την εκμετάλλευση της ανθρώπινης εργασίας κ.λπ.. Άπέναντι στην προμηθειική αυτή άντίληψη ό Μαρκουζέ π.χ. θά άντιτάξει τό έπιχείρημα του διφορούμενου χαρακτήρα της προόδου: ή τελευταία μπορεί νά είναι, κατά την άποψη του, «ποσοτική και / ή ποιοτική· τεχνική πρόοδος και / ή έλευση της αυτοδιάθεσης ως ύλικού και πνευματικού τρόπου ζωής, μιας νέας όρθολογικότητας και άίσθαντικότητας»²³.

4. Τό τελευταίο μοτίβο πού παρουσιάζεται σταθερά στό έργο των φιλοσόφων της σχολής της Φραγκφούρτης είναι ή έγγενής σύνδεση της κυριαρχίας στη φύση (μέσω της έπιστήμης και της τεχνολογίας) μέ την κυριαρχία στον άνθρωπο. Σ' αυτό τό σημείο έπιμένει σ' όλα τά κείμενά του ό Κολέτι κι έχει άπόλυτο δίκιο στην κριτική πού άσκει. Γράφει π.χ. ό Μαρκουζέ στον *Μονοδιάστατο άνθρωπο*: «στόχος μου είναι ν' άποδείξω τόν έσωτερικό ίνστρουμентаλιστικό χαρακτήρα αυτής [της σύγχρονης] έπιστημονικής όρθολογικότητας, χάρη στον όποιο είναι α priori τεχνολογία, και τό a priori μιας ιδιαίτερης τεχνολογίας - συγκεκριμένα, της τεχνολογίας ως μορφής κοινωνικού έλέγχου και κυριαρχίας»²⁴.

«Η έπιστημονική μέθοδος πού έπιτρέπει μια όλο και περισσότερο άποτελεσματική κυριαρχία στη φύση, προμήθευσε τις καθαρές έννοιες αλλά και ταυτόχρονα τό σύνολο των μέσων για την έπίτευξη μιας όλο και περισσότερο άποτελεσματικής κυριαρχίας του ανθρώπου στον άνθρωπο, μέσω της κυριαρχίας στη φύση»²⁵. Η έμμονή του Μαρκουζέ στην νεποίηση αυτή, ή άδυναμία του νά ξεετάσει την έννοια της κυριαρχίας της φύσης σε σχέση μέ την έπιστήμη και, χωριστά, μέ την τεχνολογία²⁶, ή άνικανότητά του ν' άποφύγει μια εύκολη, νατουραλιστική ταύτιση ανθρώπου και φύσης τόν οδηγούν σε μια άνορθολογική άπόρριψη της έπιστήμης και της τεχνολογίας. Άλλά, ό Μαρκουζέ δέν έπαγγέλλεται μια έπιστροφή σε μια ρομαντική, προ-έπιστημονική κοινωνία όπως αφήνει νά νοηθεί ό Κολέτι: προτείνει (έντελώς άφηρημένα και συνοπτικά) την άναγκαιότητα σύστασης μιας νέας έπιστήμης και μιας νέας τεχνολογίας. Βέβαια, ή πρόταση πέφτει στό κενό: δείχνει μόνο την άγωνία του Μαρκουζέ μπρός στην άποτυχία του ν' άποδείξει κάτι ιδιαίτερα σημαντικό (άφου θά ήταν ένας από τούς κύριους άξονες της κριτικής του στη «βιομηχανική κοινωνία»). Ό Κολέτι έχει δίκιο λοιπόν νά τόν κατηγορεί ως ίρρασιοναλιστή ή σύγχρονο Λουδίτη²⁷: όμως, άκόμη κι αυτός ό χαρακτηρισμός είναι κάπως υπερβολικός και, σίγουρα, μονομερής γιατί ό Μαρκουζέ εξέφρασε, τόσο πριν από τό *Μονοδιάστατο άνθρωπο* όσο και μετά άπ' αυτόν, άντίθετες άπόψεις: Στο δοκίμιό του «Όρισμένες κοινωνικές έπιπτώσεις της σύγχρονης τεχνολογίας» υποστηρίζει ότι ή τεχνολογία «παρεμποδίζει την άτομική άνάπτυξη μόνο στο μέτρο πού διαιωνίζει τή σπάνη»²⁸. Έπομένως ή τεχνολογία δέν είναι έγγενώς καταπιεστική. Η διαπίστωση αυτή συνοδεύεται από μια έξαιρετη άνάλυση της άντιτεχνολογικής ιδεολογίας στο φασισμό: ό τελευταίος πρόβαλε, κατά τόν Μαρκουζέ, μια τέτοια ιδεολογία για νά κρύψει τή συμμαχία των προηγμένων βιομηχανικών τεχνολογιών μέ την τρομοκρατική πολιτική έξουσία. Όπως σωστά λέει ό Γ. Λής, «τό λάθος δέν βρίσκειται μέσα στην ίδια την τεχνολογική όρθολογικότητα, αλλά στους καταπιεστικούς κοινωνικούς θεσμούς πού εκμεταλλεύονται τά έπι-

τεύγματα αυτής της όρθολογικότητας για νά διατηρήσουν άδικες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων»²⁹.

Τό δεύτερο σκέλος της φιλοσοφικής κριτικής του Κολέτι έχει ως στόχο τόν άμερικάνο ιστορικό και φιλόσοφο της έπιστήμης Τόμας Κούν³⁰. Βέβαια, ό Κολέτι δέν κάνει τό λάθος νά υποστηρίξει την ύπαρξη κάποιας θεωρητικής συγγένειας του Κούν μέ τόν Χούσερλ ή τόν Μαρκουζέ. Άντίθετα, προσπαθεί νά τούς συνδέσει από την άποψη του ιδεολογικού άντίκτυπου του έργου τους: έτσι και ό Κούν γίνεται, μέ τή σειρά του, ένας από τούς αίτιους της έδραίωσης της άνορθολογικής ιδεολογίας. Ό Κολέτι πι-

22. *Doctrine Saint-Simonienne: Exposition*, Librairie Nouvelle, Paris, 1854, σελ. 463.

23. Η γόνιμη και έρεθιστική αυτή άποψη του Μαρκουζέ διατυπώνεται στό άρθρο του: «Freedom and the Historical Imperative» (1969), στό *Studies in Critical Philosophy*, Beacon Press, Boston, 1972, σελ. 214.

24. Έλληνική μετάφραση, σελ. 167.

25. Κολέτι, *Οι ιδεολογίες...*, σελ. 54.

26. Προσπάθησα νά δείξω την άναγκαιότητα μιας τέτοιας χωριστής εξέτασης στό άρθρο μου «Έπιστήμη, τεχνολογία και κυριαρχία πάνω στη φύση», *Σύγχρονα θέματα*, τεύχος 15, Σεπτέμβριος 1982.

27. Οι πρώτοι Λουδίτες ήταν Άγγλοι εργάτες πού κάτω από την ήγεσία ενός υποιθόμενου Ned Ludd, κατέστρεφαν, γύρω στά 1811, τούς μηχανικούς ξύλινους άργαλειούς των πρώτων εργοστασίων πού είχαν καταστήσει άχρηστη την εργασιακή τους δύναμη (έπειδή ήταν ειδικευμένοι τεχνίτες πού έκτοπίστηκαν από τόν εκμηχανισμό). Δές τό έξαιρετο βιβλίο του E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, London, 1963, σελ. 446, 552.

28. «Some Social Implications of Modern Technology» στό *Studies in Philosophy and Social Science*, IX, 1941, σελ. 923, 429, 436.

29. William Leiss, *The Domination of Nature*, Beacon Press, Boston, 1974, σελ. 203.

30. Δές τό βιβλίο του, *Η δομή των έπιστημονικών επαναστάσεων*, μέ εισαγωγή και μετάφραση του Β. Κάλφα, *Σύγχρονα θέματα*, Θεσσαλονίκη, 1981 (πρώτη άμερικάνικη έκδοση 1962), φ., Ό. π., σελ. 55-56. Οι ύπογραμμίσεις δικές μου.

στεύει ότι η επίκληση της ιδεολογίας μπορεί να του δώσει το δικαίωμα, ν' αποφύγει μία έκτεταμένη θεωρητική συζήτηση. Έτσι, ούτε λίγο ούτε πολύ, πιστεύει ότι δύο σελίδες του άρκουν για να αποκαλύψει τη «βασική θέση» ενός στοχαστή που εγκαινίασε, με το έργο του, μία νέα προβληματική στο χώρο της φιλοσοφίας της επιστήμης. Γράφει ο Κολέτι: «Ο Κούν λέει ότι η επιστήμη δεν αποτελεί γνωστική δραστηριότητα, δεν είναι κριτική απόπειρα να συζητηθούν και να μπουν σε δοκιμασία οι κυρίαρχες θεωρίες, τα «παραδείγματα» που έχουν υιοθετηθεί, το πλαίσιο των συλλογισμών μέσα στο οποίο κινούμαστε. Αντίθετα, η «φυσιολογική επιστήμη» είναι απλά μία δραστηριότητα επίλυσης γρίφων, δηλαδή προτιθέμενη να λύσει τους «γρίφους» που προέρχονται από το «παραδείγμα» που κυριαρχεί στην επιστημονική κοινότητα τη συγκεκριμένη στιγμή. *Η γνωστική αξία της δραστηριότητας αυτής είναι μηδέν.* Όταν ο Κούν πηγαίνει από την εξέταση της «φυσιολογικής επιστήμης» στην παρατήρηση των «επιστημονικών» φάσεων, λέει ο Κολέτι, τα πράγματα αλλάζουν: «οι επαναστάσεις στην επιστήμη ήταν *έξωεπιστημονικής* προέλευσης. Το νέο παράδειγμα γεννιόταν από μεταφυσικές και θρησκευτικές όπτικές». Καί συνεχίζει ο Κολέτι: «τό σημαντικό στο βιβλίο του Κούν ήταν η σκοταδιστική του φόρτιση. Για τον Κούν, οι θεωρητικοί νεωτερισμοί παράγονται *μόνο* έξω από την επιστήμη»³¹.

Ακόμη κι ένας επιπόλαιος αναγνώστης του έργου του Κούν θα καταλάβαινε ότι δεν έχουμε να κάνουμε εδώ με μία ακόμη έρμηνεία, αλλά με μία παραποίηση. Ο Κούν συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του στην επιστημονική δραστηριότητα όχι ως διαδοχή μοναδικών και μη-ανάδρομικών συμβάντων, αλλά ως σύνολο φυσιολογικών ή κανονικών δραστηριοτήτων. Έπομένως, όταν εξετάζει τις μεγάλες επιστημονικές ανακαλύψεις έχει ως πλαίσιο αναφοράς και σημείο εκκίνησης τη δραστηριότητα του «τυπικού», «φυσιολογικού» επιστήμονα.

Ο Κολέτι λέει ότι η γνωστική αξία της δραστηριότητας μέσα στη «φυσιολογική» επιστήμη είναι μηδέν. Αυτό δεν είναι καθόλου σωστό: ο Κούν πιστεύει ότι μέσα στην καθοδηγούμενη από το παράδειγμα

φυσιολογική επιστήμη υπάρχουν τρεις έστιες έρευνας: ο καθορισμός εκείνης της τάξης γεγονότων που αποκαλύπτουν, όπως απέδειξε το παράδειγμα, τη φύση των πραγμάτων, το συνταίριασμα των γεγονότων με τη θεωρία του παραδείγματος και η συναρμολόγηση της θεωρίας του παραδείγματος. Η έρευνα στη φυσιολογική επιστήμη είναι «έσωτερική» και κατανοητή πλήρως μόνο σ' αυτούς που μοιράζονται το παράδειγμα. Άλλα με την ενάσκηση της φυσιολογικής επιστήμης έχουμε πρόοδο, ανάπτυξη και άνθιση της επιστήμης.

Όστόσο, η ύπαρξη «άνωμαλιών», δηλαδή «διαψεύσεων» (μέ μορφή αναπάντητων παλιών προβλημάτων, νέων πειραμάτων ή παρατηρήσεων) του καθιερωμένου παραδείγματος και η συσσώρευση τους μπορεί να οδηγήσει σε μία κατάσταση κρίσης, στην «ιδιόρρυθμη επιστήμη» (όπου συνυπάρχουν διάφορα παραδείγματα). Η τελική επικράτηση ενός απ' αυτά (επιστημονική επανάσταση) οδηγεί στην καθιέρωσή του και την έναρξη μίας νέας φυσιολογικής επιστήμης.

Άλλα ο Κολέτι, που άγνοεί ακόμη και αυτή την απλή σχηματοποίηση, μπορεί να λέει ότι η δραστηριότητα της φυσιολογικής επιστήμης είναι «μηδέν από γνωστική άποψη» και ότι οι επαναστάσεις στην επιστήμη είναι «έξωεπιστημονικής προέλευσης». Όμως για τον Κούν, η φυσιολογική επιστήμη είναι εκείνη που συντελεί αποτελεσματικά στην ανάδυση των καινοτομιών στην επιστήμη αν και δεν επιδιώκει κάτι τέτοιο και, μάλιστα, επιχειρεί, στην αρχή, να τις εξαφανίσει³² (άγνοώντας τις ανωμαλίες ή συμφυλιώνοντας τις με το παράδειγμα που επικρατεί, επαναδιατυπώνοντας τις ως γρίφους που πρέπει να λυθούν μέσα σ' αυτό).

Με την αποκλειστική συσχέτιση των επιστημονικών επαναστάσεων με τη δράση έξω-επιστημονικών (μεταφυσικών ή θρησκευτικών παραγόντων) (που κατά τον Κούν μεσολαβούν από τη στιγμή που υπάρχει μία «άνωμάλια» μέσα στη φυσιολογική επιστήμη) ο Κολέτι προσπαθεί να κατοχυρώσει την αρχική του επιδίωξη³³: την καταγλία του Μαρκούζε και του Κούν ως ιρρασιοναλιστών φιλοσόφων εξαιτίας της αδυναμίας τους να διακρίνουν την επιστήμη από την ιδεολογία³⁴. Άλλα πίσω απ' αυτήν την επιδίωξη κρύβεται η αδυναμία

καί γράμματα γνωρίζω

του ίδιου του Κολέτι: η άνικανότητά του να υποστηρίξει θεωρητικά το άκαμπο ρασιοναλιστικό μοντέλο που προβάλλει.

32. Δες την ελληνική μετάφραση, σελ. 135.

33. Θά ήταν ίσως πιο πειστικός αν συγκέντρωνε την προσοχή του στην «άσυμμετρότητα» των παραδειγμάτων.

34. Στη συμμετοχή του στο συλλογικό έργο «Ο Μαρξισμός σήμερα», ο Κολέτι έγραφε ότι «η μαρξιστική επιστήμη δεν είναι καθαρή επιστήμη, είναι επιστήμη που διαπνέεται από ένα ιδεολογικό στοιχείο, δηλαδή έχει ένα τελικό σκοπό, ένα επαναστατικό σχέδιο που την έμψυχώνει βαθιά» (ελληνική μετάφραση, δ. π., σελ. 27). Τί να μεσολάβησε ως την τωρινή του απόλυτη διάκριση επιστήμης και ιδεολογίας;

Ζησης Σαρίκας

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
«ΚΟΜΜΟΥΝΑ»

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

Κομμούνα - Αντιπαραθέσεις 2

ΒΙΑΤΣΕΣΛΑΒ ΣΥΣΣΟΪΕΦ

Η ζωή έγινε καλύτερη

Η καθημερινή ζωή στη Ρωσία, η καταπίεση, τα στρατόπεδα, η υποκρισία της Δύσης, δοσμένα από ένα μεγάλο σκιτσογράφο που ζει παράνομα στη Ρωσία.

«Κομμούνα» - Σουλίου 9

τηλ. 3602.644

Κομμούνα - Θεωρη 3

Γ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ

Η μικρομεσαία

δημοκρατία

Τό «παράδοξο» μιας χώρας του καπιταλιστικού κόσμου με διατήρηση και επέμβαση των μικρομεσαίων στρωμάτων, μέχρι και την έξουσία. Οι αντιφάσεις και τά όρια του ΠΑΣΟΚ. Πραγματικότητες και προοπτικές της ελληνικής κοινωνίας.

«Κομμούνα» - Σουλίου 9

τηλ. 3602.644

Τροχοθανατηφόρα

Ο μέσος όρος θανάτων την ημέρα, από αυτοκινητιστικά δυστυχήματα, έφτασε τόν τελευταίο καιρό τους 7 έναντι τών 5 πού ήταν προηγουμένως. Έτσι, χρόνος μπαίνει χρόνος βγαίνει, ή χώρα έχει περισσότερους νεκρούς, αναλογικά και μέ τόν πληθυσμό της, από ένα μέσης διάρκειας και έντασης τοπικό πόλεμο. Τίς ατίεις τίς κατατάσεις σχολαστικά και συστηματικά κάθε χρόνο ή Τροχαία! υπερβολική ταχύτητα, προσπεράσματα, μεθύσι. Όχι, ή κατάσταση τών δρόμων, τών υποδομών, τής σήμανσης, τών αυτοκινήτων και του έλέγχου όλων αυτών δέν αναφέρονται. Όχι, οι πυαρίθμες υπηρεσίες πού ασχολούνται μέ τά πάντα και μέ τίποτε, δέν είναι υπεύθυνες. Ναι, ή Τροχαία είναι παντελώς άπούσα στους δρόμους, είναι όμως γιατί έχει άλλες δουλειές. Φυσικά, τούς κανονισμούς, τό σχεδιασμό, τίς διατάξεις, τίς χαράξεις και τίς κατατάξεις, τίς κάνουν άνθρωποι πού, προφανέστατα, δέν έχουν οδηγήσει ποτέ στή ζωή τους, κι αυτό γιατί δέν είχαν αυτοκίνητο. Όχι, όχι, οι πολυποίκιλες ενώσεις και σύλλογοι αυτοκινητιστών πού όργάνωσαν τίς διαδηλώσεις στήν Άθήνα δέν σκοπεύουν καθόλου νά έντρυφήσουν στά θέματα αυτά, διότι δέν είναι δυνατόν νά θιγούν τά άτομικά δικαιώματα του πολίτη-οδηγού. Δέν φτάνει πού τόν ξεγέλασε τό κράτος και άκριβαίνει τά τέλη κυκλοφορίας, ενώ δέν του τό είχε πεί όταν αγόραζε τό ΙΧ του, θά τόν ξαναεγγελάσει τώρα μέ άυστηρότερους έλέγχους και περιοριστικά μέσα; Όταν τό αγόραζε τό όχημα, όταν έπαιρνε τήν άδεια οδηγησης (κάπως άκριβότερα, καθότι δύσκολες οι έξετάσεις και πολλοί οι μεσάζοντες μέχρι νά τούς αποφύγεις...), κανείς δέν του είχε πεί ότι κάποτε ίσως χρειαστεί νά τόν έμποδίσουν νά τό χρησιμοποιεί όπως γουστάρει. Πολύ περισσότερο φυσική είναι και ή άνάλογη αντίδραση τών αγροτών μας μέ τά «έργαλεια» τους, τών φορτηγατζήδων μας πού ό,τι κάνουν είναι για τό «μεροκάματο», τών ταξιτζήδων πού άγωνιούν για τό άν «έξυπηρετούμεθα». Άσε πού όλοι τους ψηφίζουν. Βίβα λά μουέρτε λοιπόν...

Μπόρις Πονομαριόφ

Μπόρις Πονομαριόφ, μέγας ήγέτης του διεθνούς προλεταριάτου, πρωτοπαθάριος του σοβιετικού καθεστώτος και έκλεκτός προσκεκλημένος του Χ. Φλωράκη στο 11ο συνέδριο του ΚΚΕ. Αυτά σήμερα.

Μπόρις Πονομαριόφ, άνερχόμενος ραβδόυχος του σταλινικού καθεστώτος, νεαρός τότε, ξιφουλκών κατά τών «έχθρών τής επανάστασης». Αυτά τότε, τό 1935, λίγο μετά τή δολοφονία του Κύροφ. Έγραφε λοιπόν τότε στο περιοδικό *Πόντ Ζνάμανεν Μαρξίσμα* (Κάτω από τή σημαία του μαρξισμού), τεύχ. 1 Άπρίλης.

«Η δικογραφία στήν υπόθεση Νικολάγιεφ και άλλων, δείχνει ότι οι σκοποί και οι μέθοδες τής πάλης τής άντεπαναστατικής τρομοκρατικής ομάδας στο Λένινγκραντ ταυτίζονται άπόλυτα μέ τούς σκοπούς και τίς μέθοδες τών άνοιχτών έχθρών του λαού - τών λευκοφρουρήτικων, μεγαλοτσιφλικαδικο-κεφαλαιοκρατικών έμικρέδικων όργανώσεων - "Ρωσικός Γενικός Στρατιωτικός Σύνδεσμος" και "Άδελφότητα τής Ρωσικής Άλήθειας" (άνθρωποι του Ντενίκιν), πού προπαγανδίζουν άνοιχτά τήν τρομοκρατία και διοχετεύουν συστηματικά τούς πράκτορές τους στή Σοβ. Ένωση για τήν όργάνωση και έκτέλεση τρομοκρατικών ένεργειών ενάντια στους εκπρόσωπους τής Σοβ. κυβέρνησης και πού πραγματοποίησαν τή δολοφονία του συντρόφου Β. Β. Βορόφσκι και του συντρόφου Π. Α. Βόικοφ».

Τά μέλη τής πρώην Ζηνοβιεφικής άντισοβιετικής ομάδας συνδέθηκαν μέ τή διεθνή άντεπανάσταση και μέ τό σεσημασμένο άντεπαναστάτη Τρότσκι και συντάχθηκαν έτσι μέ τό σύνολο τών έχθρών του προλεταριάτου. Τά άντεπαναστατικά ζηνοβιεφικά κατάλοιπα στο «Κέντρο του Λένινγκραντ» ποθούσαν τήν επέμβαση μέ τήν ένοπλη εισβολή τών ίμπεριαλιστών στή Σοβ. Ένωση, παίρνοντας ψίχουλα χρημάτων από τούς πράκτορες τών ίμπεριαλιστικών κυβερνήσεων.

Τά διαπαιδαγωγημένα από τή Ζηνοβιεφική Άντιπολίτευση μέλη βρίσκονται λοιπόν πλάι-πλάι μέ τούς χειρότερους έχθρους τής σοσιαλιστικής μας πατρίδας, πλάι-πλάι μέ τούς κυνηγημένους και εκμηδενισμένους από τήν προλεταριακή δικτατορία τόν Όχτώβρη (1917) μεγαλογαιοκτήμονες και καπιταλιστές.

Δέν υπάρχει PARDON γι' αυτούς τούς έχθρους! Περισσότερη προσοχή και έπαγρύπνηση στήν καθημερινή δουλειά του κόμματος και τής προλεταριακής δικτατορίας!»

«Άξιός ό μισθός του! Τί σημασία έχει άν τό ίδιο τό ΚΚΣΕ άποκάλυψε ότι ή «Ζηνοβιεφική Άντιπολίτευση» δέν είχε καμιά σχέση μέ τή δολοφονία του Κύροφ, κι ότι οι κατηγορίες σε βάρος τής εκ μέρους τής σταλινικής ήγεσίας δέν ήταν παρά τό μέσο για νά έδραιώσει τήν έξουσία της (βλ. Ν. Σ. Χρουστόφ, *Τελικός Λόγος* στο XXII Συνέδριο του ΚΚΣΕ).

(Σημ. Η μετάφραση του άποσπάσματος από τό άρθρο του Μπ. Πονομαριόφ «Η Ζηνοβιεφική Άντιπολίτευση κι ό άντεπαναστατικός της συρφετός» έγινε από τή γερμανική έκδοση του περιοδικού UNTER DEM BANNER DES MARXISMUS, τεύχ. 1, Άπρ. 1935, σελ. 45).

Έπαναστατικός προστατευτισμός

Άντιπροσωπεία του Δ.Σ. τής ΕΣΗΕΑ έπισκέφθηκε τήν ΕΡΤ και ζήτησε, μεταξύ άλλων, από τό γενικό διευθυντή κ. Ρωμαίο νά μεταδίδεται νωρίτερα τό τελευταίο δελτίο ειδήσεων, ώστε νά μή συναγωνίζεται ή ΕΡΤ τίς πρωινές εφημερίδες πού «κλείνουν» τίς τελευταίες ειδήσεις τους άρκετά πριν από τά μεσάνυχτα. (Καθημερινή 7/11/82). Δηλαδή, τό επαγγελματικό όργανο τών δημοσιογρά-

Πάθη τά πολιτικά

φων, λειτουργιών τής πληροφόρησης όπως αυτοαποκαλούνται, ζητάει από τήν ΕΡΤ νά σερβίρει ακόμη πιό μπαγιάτικες ειδήσεις από τίσ συνήθως μεταδιδόμενες, ώστε τήν επομένη τό πρωί οι πολίτες νά μήν καταλαβαίνουν πόσο μπαγιάτικες είναι οι ειδήσεις τής έφημερίδας τους. Μ' άλλα λόγια έξιωση ΕΡΤ-τύπου, αλλά πρὸς τά πίσω. Μολαταῦτα είναι δύσκολο νά φανταστεί κανείς ὅτι θά ἀρκέσει αὐτό γιά νά γίνει ἡ κρίση τοῦ τύπου μιά κακή ἀνάμνηση. Τό διάβημα τής ΕΣΗΕΑ είναι πολύ μετριοπαθές. Τί πάει νά πει νά μεταδίδονται οι ειδήσεις χωρίτερα; Γιατί νά μήν καταργηθοῦν ἐντελῶς οι ειδήσεις στήν ΕΡΤ; Καί πάλι γιά ἡμίμετρο θά πρόκειται. Γιατί νά μήν ἀπαγορευτοῦν οι εἰσαγωγές ειδήσεων ὡστε νά προστατευτεῖ ἡ ἐθνική παραγωγή; Κάτω λοιπόν οι εἰσαγωγές ξένων ἐφημερίδων (κλείνουν τίς ειδήσεις τους 1-2 ὥρες πρὶν κυκλοφορήσουν καί κινδυνεύουν νά είναι πιό φρέσκιες ἀπό τίς ντόπιες, παρά τήν ἀπόσταση καί τό χρόνο μεταφοράς τους ἐδῶ). Ζήτω τά παράσιτα στούς ξένους σταθμούς (μεταδίδουν ειδήσεις σέ εικοσιτετράωρη βάση, συχά δέ, σέ ἀπευθείας μετάδοση ἀπό τά γεγονότα). Νά ἡ σωστή πολιτική. Θά βρεῖ, βέβαια, μεθαῦριο κάποιες δυσκολίες μέ τήν τηλεόραση μέσω δορυφόρων, ἀλλά μέχρι τότε ἡ τεχνολογία κάτι θά ἔχει βρεῖ γιά νά τίς πατάξει. Ἔτσι οι ἐφημερίδες θά μποροῦν ἀνετα νά συνεχίσουν νά δημοσιεύουν τά δελτία τύπου τῶν ὑπηρεσιῶν, ἐπιχειρήσεων, ὀργανισμῶν καί τίς ειδήσεις τῶν πρακτορείων, καί οι ὑπάλληλοί τους νά πιάσουν τρίτη ἢ τέταρτη δουλειά καί νά συντάσσουν τά ὡς ἄνω δελτία. Βέβαια, ἡ δέσμη τῶν μέτρων αὐτῶν είναι ριζοσπαστική καί ἀπαιτεῖ καιρό γιά νά ὑλοποιηθεῖ. Ἄς ἀρχίσει νά προγραμματίζεται σωστά ἀπό τώρα ὡστε νά μπορεῖ νά εφαρμοστεῖ ὁλοκληρωμένα ἀπό τό 1984.

Ἐγκεφαλικά

Ὡστε στό μέλλον οι διορισμοί θά γίνονται αὐτόματα, μέ ἠλεκτρονική ἐπεξεργασία προκαθορισμένων στοιχείων πού θά είναι σταθμισμένα μέ «μόρια», ἐπίσης προκαθορισμένα, σύμφωνα μέ κριτήρια κοινωνικῆς, περιφερειακῆς, ἀντιστασιακῆς καί φιλανθρωπικῆς πολιτικῆς τῆς κυβέρνησης. Ἔτσι παραμερίζονται τά ρουσφέτια, οι «διαφυγές», στούς διαγωνισμούς, οι εὐθύνες τῶν ὄσων μέχρι τώρα μποροῦσαν ἢ ἔπρεπε νά ποῦν «ναί» ἢ «ὄχι» στά αἰτήματα τῶν ὑποψήφιων κρατικῶν λειτουργῶν ἢ τῶν συγγενῶν, φίλων, προστατῶν του. Ὅλοι ἴσοι, λοιπόν, ὁ καθένας βέβαια μέ τά μόριά του, ἀπέναντι στόν ἀδέκαστο ὑπολογιστή τῆς IBM. Ἄσυγκίνητος αὐτός καί «τυφλός». Τόσο μάλιστα πού δέν θά παίρνει ὑπόψη του οὔτε καν τίς ἀνάγκες, ὄχι τίς ποσοτικές ἀλλά τίς ποιοτικές, τῆς κάθε ὑπηρεσίας πού θά δηλώνει ὅτι χρειάζεται ὑπαλλήλους. Προφανῶς γιὰ τό μεγαλοφυές σχέδιο θεωρεῖ ὅτι ὄλες τους (οἱ ὑπηρεσίες δηλαδή) μποροῦν νά δουλέψουν μέ ἀνθρώπους μέ τό ἴδιο «προφίλ», ὅπως λένε οι εἰδικοί. Σάμπως μέχρι τώρα, σκέφτεται ὁ ἐμπνευστής τοῦ σχεδίου, τό ἴδιο δέν συνέβαινε; Τί διαφορά ὑπῆρχε δηλαδή ἀνάμεσα στόν Αἰτωλοακαρνανά ψηφοφόρο τοῦ κ. Ὑπουργοῦ Τάδε καί τόν Ἠλεῖο ὀπαδό τοῦ κ. Ὑπουργοῦ Δεῖνα ὡς πρὸς τίς ἀνάγκες καί τούς στόχους τῆς Ὑπηρεσίας; Τώρα μάλιστα, καταργοῦμε τή συγγένεια ἢ τίς ἐκλογικῆς προτιμήσεις καί βάζουμε στή θέση τους πτυχία, βαθμούς, οἰκογενειακά θάρη καί θάσσανα, ἱστορικό παρελθόν. Ἀλίμονο δέ, ἄν ἕνας καλός μαθητής, πτυχιούχος, ὄρφανός, πατέρας δύο παιδιῶν καί ἐγγονός ἀντιστασιακῶν δέν μπορεῖ νά προσαρμοστεῖ στίς ἀνάγκες τῆς Ἐφορίας, τῆς περιφερειακῆς ἀνάπτυξης, τῆς προστασίας καταναλωτῶν, τῆς κυκλοφορίας, τῶν συγκοινωνιῶν, τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς ἢ τῶν ἀρθρωτικῶν ἀλλαγῶν στή γεωργία. Βέβαια, καλύτερα θά ἦταν ἄν μέ εἰδικούς διαγωνισμούς, δημόσιους καί ἀδιάβλητους, γιά κάθε ὑπηρεσία παίρ-

«Παλιές πολιτικές ἀντιθέσεις καί βεντέτα γιά ξεκαθάρισμα διαφορῶν, φαίνεται νά είναι ἡ αἰτία τῆς δολοφονίας τοῦ Χ. Σ... Τό θῦμα ἀνήκε στό ΠΑΣΟΚ καί ὁ φερόμενος ὡς δράστης ἦταν ὀπαδός τοῦ Μητσοτάκη». Ἔτσι κηρύττει ἡ *Ἐλευθεροτυπία*, στίς 15 τοῦ Νοέμβρη, κι ὄχι γιά πρώτη φορά μέσ στό '82.

Σέ δεκανίκια ἴδιας κατασκευῆς καί ἴσης ἀντοχῆς μέ τό κλισέ «ἔγκυροι δημοσιογραφικοί κύκλοι» ἀκουμπάει τό σύστημα τῆς δημοσιογραφικῆς φαινομενολογίας, τῆς προοδευτικῆς ἐννοεῖται. Κοινωνιολογία-παθολογία πού τό ἔβαλε πείσμα νά στοιχειώσσει τόν Μανιχαῖο. Ὅπου τό καλό καταχωρήθηκε τελεσίδικα στή μερίδα τοῦ λέοντος, ἐν ἄλλοις ΠΑΣΟΚ, καί τ' ἀγκάθια τοῦ κακοῦ φυτρώδους μονάχα στούς ἀγρούς τῆς δεξιάς (τῆς ἐπάρατης κατά πῶς γράφουν - ὅποτε καί ἀνιάτης, γιά νά καρκινολογήσουμε κι ἐμεῖς, τουλάχιστον ἐνῶσω ἀντιμετωπίζεται μέ καταπλάσματα καί μαγγανιές).

Ἐξ ἰδεολογίας κακός λοιπόν ὁ ἀνθρώπος - ὅσο ἀξίζει κι ὁ, τι (δέν) σημαίνει τούτη ἡ λέξη. Ἄν ὄχι ἐκ γενετῆς. Οἱ ρόλοι ἔχουν μοιραστεῖ. Ὅποτε; Πῶς θά τούς ἀλλάξουμε τούς ἄλλους ὅταν ἤδη ἔχουμε φροντίσει νά τούς καταδικάσουμε ἐρήμην καί ἀμετάκλητα, κι ὅταν ἔχουμε πάρει τά μέτρα μας γιά νά μήν τούς ἀνταμώνουμε; Γιατί βέβαια ὁ συγχρωτισμός μέ πιθανούς «ἐγκληματίες» θαρραίνει ἐπικίνδυνα τό μητρώο μας.

Φαίνεται πῶς ἡ φερόμενη ἀριστερά χώνεψε τήν ἐξουσία τῆς ὡσάν ἀντιστροφή. Τώρα πού ἔρθε στά πράγματα ἐκδικεῖται μεταθέτοντας τά ἀπωθημένα τῆς στούς ὤμους τῶν μέχρι πρότινος δικαστῶν-κυβερνῶντων. Κι ἀντίς γιά τόν συμμορίτη μέ τά χατζάρια καί τούς ἐξέχοντες κοπτήρες, ἰδοῦ ὁ νέος βάρβαρος, ὁ νέος αἰμοβόρος: ὁ ἀρχαῖος ἀσός.

Κάπως ἔτσι πολιτικοποιήθηκαν καί τά πάθη, τά ὑπαίθρια φυσικά, μιάς κι ἐμεῖς σεργιανᾶμε στή νεφελοκοκκυγία μας μέ *λελογισμένη ἐμπάθεια* (σχῆμα ἐξίσου ὄξυ κι ὀμοια μωρό μ' ἐκεῖνα τά «Ἡ Ἑλλάδα ἀνήκει στούς Ἕλληνες»). Κι ἀφοῦ ἡ νύφη καταχώνιασε τό νυφικό τῆς, ντύθηκε κι ὁ ἔρωτας ἐνδυσασία πολιτική, ἀποποιοῦμενος ἔνοχα τῆ στολή τοῦ «τοξότη». Γιά νά λογικευτεῖ, νά μετρηθεῖ μέ τά ἤδη κερδισμένα - καί κερδῶα - καλοῦπια (καλός-κακός/προοδευτικός-συντηρητικός/προικισμένος-ἀσύμφορος κ.λπ.), μήπως καί τόν ἀντέξουμε, τόν καθοδηγήσουμε. Ὅπως καί τούς συνοίκους του στά ὑγρά σπῆλαια τοῦ ὑποσυνειδήτου μας: τό μίσος (πού δέν είναι σώνει καί καλά ταξικό), τῆ ζηλοφθονία (πού δέν τά πήγε καλά στά σεμινάρια πολιτικῆς οικονομίας), καί - γιὰτί ὄχι; - τόν πόθο τοῦ θανάτου.

Οὐδέεις ἐκῶν κακός - παλιά κουβέντα πού ἐμμένει ἀποδεικτέα ὅσο καί οι παραπληρωματικές τῆς: τί τό κακό καί ποιά ὕλικά συναρμολογοῦνε τήν ἐπιθυμία του, ἐξόν βέβαια ἀπό τά γονίδια, τίς ἰδεοληψίες καί τό ἐφεύρημα τῆς συλλογικῆς εὐθύνης.

ναμε αὐτούς πού ταιριάζουν σχετικά περισσότερο, ἄσχετα ἀπό τό ἄν ἀτύχησαν σέ βαθμούς, πήραν πτυχίο σύμφωνα μέ τό συρμό, τίς πιέσεις τῆς μαμᾶς τους ἢ τά τσαλίμια τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἀπολυτηρίου καί τῶν μετέπειτα συστημάτων, ἄσχετα ἀπό τίς περιπέτειες τῆς οἰκογενειᾶς τους καί τά τερτίπια τοῦ Χάρου. Ἄλλά βλέπετε, είναι ἀδύνατο νά ὀργανώσουμε τέτοιους διαγωνισμούς, είναι μεγάλη εὐθύνη ἡ ἐπιλογή, καί πῶς νά τά βάλλει μέ κακές συνήθειες αἰῶνων; Μέ τό νέο σύστημα, κανείς δέν μπορεῖ νά παραπονεθεῖ. Καί σέ ποιόν ἄλλωστε;

Ἄντί δηλαδή τῆς βάρβαρης τακτικῆς τοῦ «πονάει κεφάλι, κόβει κεφάλι» θά ἐφαρμόζεται εἰς τό ἐξῆς τό «χαλασμένο κεφάλι, τοῦ κολλάω πλάι ἕναν ἐγκέφαλο (ἠλεκτρονικό)»...

... εκατό γραμματικές ν' άνθισουν...

Παρακαλώ τόν Πολίτη νά στεγάσει κάποιες άνηouxίες μου, πού περυσσεύουν, φαίνεται, στήν κουζίνα τής δημοσιογραφικής δεοντολογίας καί τής δημοκρατικής εύαισθησίας τής Καθημερινής:

Έμμονες ιδέες τού καθενός γιά θέματα όρθογραφίας, σύνταξης καί ύφους δύσκολα όνομάζονται άποψεις καί πολύ δύσκολότερα γραμματική. Σέ κάθε περίπτωση, ή θέση μιάς έφημερίδας σέ μιά τέτοια ιστορία είναι έξαιρετικά λεπτή.

Αναφέρομαι στή «Γραμματική τής Νεοελληνικής» τού Άγγελου Σ. Βλάχου, «γιά τόν έγγονό του Άλέξανδρο», ή όποία έμφανίζεται ως «έκδοση Καθημερινής» καί - αυτό μάς ενδιαφέρει έδώ - δημοσιεύτηκε στήν έφημερίδα αυτή σέ συνέχειες (14, 16, 18 καί 21 Νοεμβρίου), έπειτα από ιδιαίτερη διαφήμιση καί σελοδοποιημένη κατά όχτασελίδο.

Δέν είναι τού παρόντος νά έλεγχθούν θέματα μεθόδου στή σύνταξη γραμματικής γιά παιδιά δέκα ετών (κατά προλογική δήλωση τού κ. Βλάχου πρός τόν έπταετή τώρα έγγονό του), στή διατύπωση τών κανόνων καί τήν παρουσίαση τών παραδειγμάτων, ή θέματα ιστορικής αλήθειας καί έπιστημονικής ακριβείας, πού ύπηρετούνται κάκιστα στό έν λόγω πόνημα (ένδεικτικά αναφέρω τήν άπουσία τής βαρείας στήν Ιστορική αναδρομή πού γίνεται στό κεφάλαιο τού τονισμού).

Πέρα από αυτά ό κ. Βλάχος προτείνει δικούς του κανόνες όσον άφορά τήν όρθογραφία καί τό ύφος, άκόμη καί σέ σημεία άναντίλεκτα έδώ καί δεκαετίες πολλές. Καί τελικά δέν προτείνει καν, παρά επιβάλλει: γιαντί, μήν τό ξεχνούμε, ό κ. Βλάχος δέν άρθογραφεί, παρά διατυπώνει κανόνες - καί μάλιστα τούς στεγάζει κάτω από τόν δογματικό τίτλο «Γραμματική τής Νεοελληνικής».

Ένδεικτικά καί πάλι: ό κ. Βλάχος όρθογραφεί *βαθεία* καί *καλλίτερα*: γράφει τό *γιατί* με δύο λέξεις: *γιά τί* διατηρεί παντού τό τελικό -ν στήν αίτιατική τού άρθρου, άκόμη καί τού θηλυκού: *τήν γλώσσα*: διατηρεί τήν άτονη αύξηση στά ρήματα: *έλύναμε* καί *έλυνόμαστε* [άλλά (*έλυνόμουν*, καί *λύθηκα*)! δίνει τή ρηματική κατάληξη -*ομε* (*λύνομε*) ως μοναδικό τύπο κ.τ.λ. κ.τ.λ.

Όλα αυτά δέν θά ήταν, ίσως, τόσο σημαντικά άν ή έρασιτεχνική αυτή σύνθεση αύθαιρέτων καί άντιεπιστη-

μονικών άπόψεων, έστω με τή μορφή «γραμματικής», παρέμεινε ιδιωτική χειρονομία παππού πρός έγγονό, καί δέν γινόταν δημόσια.

Έπειδή στό χώρο τών έφημερίδων ή Καθημερινή καταθέτει τά τελευταία χρόνια τή σημαντικότερη (ποσοτικά καί ποιοτικά) συμβολή στά γλωσσικά καί πράγματα, όχι μόνο με έπιμέρους άρθρα αλλά καί με σειρές άρθρων με γερή τεκμηρίωση καί εύσυνοπτες όδηγίες (θυμίζω τίς τόσο γόνιμες προτάσεις τής εξαντλητικής έρευνας «Μιά σταυροφορία γιά τή γλώσσα», τού Κώστα Τριανταφυλλίδη, Όκτ.-Νοέμ. 1975), θέλω νά έλπίζω ότι ή ειδική παρουσίαση (σελοδοποιημένη κ.τ.λ.) μιάς γραμματικής δέν άποτελεί κατάληξη τού σχετικού προβληματισμού καί συγκεκριμένη πρόταση τής έφημερίδας πρός τούς αναγνώστες τής, δεκαετίας καί μή, Άλεξάνδρου καί μή.

Γιάν. Η. Χάρης

Σημείωση

Η έπιστολή αυτή έφτασε στίς 26 Νοεμβρίου στά γραφεία τής Καθημερινής, ή όποία «φιλοξενεί εύχαρίστως έπιστολές αναγνωστών», διατηρώντας όμως, φαίνεται, κάποιες έπιφυλάξεις στόν όρισμό τής έπιστολής ή τού αναγνώστη. Έτσι, ως τίς 20 Δεκεμβρίου, ούδεμία φιλοξενία! Στο μεταξύ, ό κ. Βλάχος απαντά σέ έπικρίσεις τού κ. Β. Φόρη καί τόν προκαλεί νά γράψει δική του γραμματική (8 Δεκεμβρίου)! Καί στίς 9 Δεκεμβρίου ό κ. Άρ. Πηλαβάκης χαιρείται πού άπόχτησε μιά «πολιτισμένη γραμματική», σαφή καί σύντομη, κι όχι σάν τίς «πολυσελίδες καί σέ πολλά σημεία δυσνόητες γραμματικές», πού «τόν συγχύζουν κάθε τόσο με τήν άγουστιά πού τίς χαρακτηρίζει», καί καλεί κι αυτός όσους «δέν εκτιμούν τήν προσπάθεια τού Βλάχου (...) νά συντάξουν (...) μιά δική τους γραμματική...»!

Κυρία Βλάχου, κύριε Βλάχο καί κύριε Πηλαβάκη, ως νά συντάξει κανείς τή δική του γραμματική, μπορεί νά λέει τίς άποψεις του σέ μιά έπιστολή; Γ. Η. Χ.

Η μηνιάτικη ρουτίνα τού πολίτη

Άγαπητέ Πολίτη
Άπογοητευτική μου φάνηκε ή «άπάντηση» τού Άγγελου Έλεφάντη στό άρθρο τού Κ. Ζουράρι «ή θρη-

σκευτική πλευρά τού έπιστημονικού σοσιαλισμού» στό περιοδικό Άντί. Έν μέσω κλαυθμών καί συγκινητικών όδυρμών διά τά πανταχόθεν βαλλόμενα καί συρόμενα ίμάτια τού μαρξισμού του, ό συντάκτης σας βρήκε μόνο νά μάς πεί πώς ό Ζουράρις είναι Θεολόγος καί κατά συνέπεια τά λεγόμενά του πρέπει νά πεταχτούν στό πύρ τό έξώτερον. Καί γιά τήν ταμπακίερα τίποτε. Γιατί, γιά μάς τούς ταπεινούς αναγνώστες σας πού δέν έξερουμε τί είναι ό καθένας σας πέρα άπ' τά κείμενά του, μένουν νά άπαντηθούν τά ξεκάθαρα έρωτήματα πού με χαρακτηρηστική τόλμη έθεσε στό έπίμαχο άρθρο του ό Κ. Ζουράρις: Είναι ή δέν είναι, οι κομμουνιστές - σοσιαλιστές - χιλιαστές, μονοθειστές, βασιλικοί άνδρες καί φανατικά ΑΠΟΛΙΤΙΚΟΙ; Άν είναι νά συνεχίσετε τή μηνιάτικη συντακτική ρουτίνα σας, κάποιος από μάς πρέπει νά σώσει τήν τιμή τού περιοδικού σας έπιχειρώντας μιά πραγματική άπάντηση στά καυτά έρωτήματά του. Άν κανένας σας δέν έχει τά ιδεολογικά κότσια γιά κάτι τέτοιο, γιά μένα θά είναι δύσκολο νά δικαιολογήσω στή γυναίκα μου τό κόστος τής άγοράς τού Πολίτη. Καί νομίζω ότι καί σεις, στήν περίπτωση αυτή, θά πρέπει νά βρείτε τό θάρρος νά πάτε στα σπίτια σας, παρά νά συντηρήσετε, άπλά καί μόνο, μιά λέσχη τού άμοιβαίου μεταξύ σας θουμασμού.

Φιλικώτατα
Κώστας Κοκκίνης
Ζέρβα 29
Ίλισια - Άθήνα

ΙΑΝΟΣ

Ένα Ιετράδιο Άναζητήσεων

Τεύχος 3 Οκτώβριος-Νοέμβριος 1982 όρχ.100

ΑΟΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗΝ ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗ

THOMAS SZASZ

Η ψυχική υγεία σάν ιδεολογία

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

Ψυχανάλυση

GIOVANNI JERVIS

Η κοινωνική ψυχιατρική

ΚΛΕΑΝΘΗΣ ΓΡΙΒΑΣ

Τό άδέιυό τής ψυχιατρικής

DAVID COOPER

Η άντιψυχιατρική άπομύθοποιημένη

RONALD LAING

Σχιζοφρένεια

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ